

АРХИВСКИ ЗАПИСИ
ARCHIVAL NOTES

АРХИВСКИ ЗАПИСИ
ARCHIVAL NOTES
1/2015

Редакција
Editorial Board

**Стеван Радуновић, Срђан Пејовић, мр Јадранка
Селхановић,
др Стјепан Ћосић, др Изет Шаботић, Миладин
Милошевић,
Мирјана Каписода, др Ђорђе Борозан, др Божидар
Шекуларац,
Велимир Вујачић и Лука Милуновић**

Уређивачки одбор
Editorial Staff

**Стеван Радуновић, Срђан Пејовић, Мирјана Каписода и
мр Јадранка Селхановић**

Главни уредник
Editor in Chef
Срђан Пејовић

Одговорни уредник
Editorialist
Стеван Радуновић

Секретар редакције
Editorial Board Secretary
Мирјана Каписода

Лектор
Language Editor
Драгица Ломпар

Издавач: Државни архив Црне Горе/Publisher: The State Archives of Montenegro
Цетиње, Новице Церовића 2,
тел. 041/ 230-226, факс 041/ 232-670.
e-mail: dacg@t-com.me; e-mail: pejovic.dacg@t-com.me

ISSN 0353-7404

ДРЖАВНИ АРХИВ ЦРНЕ ГОРЕ

АРХИВСКИ ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА АРХИВСКУ ТЕОРИЈУ И ПРАКСУ
ARCHIVAL THEORY AND PRACTICE REVIEW

Година XXII/2015
Број 1

Цетиње, 2016

SADRŽAJ

TABLE OF CONTENTS

ČLANCI I PRILOZI/ ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

Akademik prof. dr Božidar Šekularac

UTICAJ VLAHA NA FORMIRANJE I RAZVOJ

CRNOGORSKIH PLEMENA 9

IMPACT OF VLACHS ON FORMATION AND DEVELOPMENT OF

MONTENEGRIN TRIBES 9

Savo MARKOVIĆ

POSljednja od Barskog patricijskog roda Dalmas:

„Catharina Borisc, herede universale del q. m. Antonio Dalmas“ 27

THE LAST OF BAR'S PATRICIAN LINEAGE DALMAS:

„Catharina Borisc, herede universale del q. m. Antonio Dalmas“ 27

Boban Batrićević

RECEPCIJA PETRA II PETROVIĆA U IDEOLOGIJAMA

CRNOGORSKIH VLASTI 73

RECEPTION OF PETAR THE II PETROVICH IN THE IDEOLOGY

OF THE MONTENEGRIN AUTHORITIES 73

Marija Crnić Pejović

KULTURA ŽIVLJENJA U HERCEGNOVSKOM KRAJU U XVIII I

PRVOJ POLOVINI XIX VIJEKA 115

THE CULTURE OF LIVING IN HERCEG NOVI IN THE XVIIIth

AND EARLY XIXth CENTURY 115

Vasilj JOVOVIĆ

OSMANSKI IZVORI O BALŠIĆIMA 129

OTTOMAN SOURCES ABOUT DYNASTY OF BALSIC 129

Goran Ž. Komar

TRAGOM ERDELJANOVIĆA KROZ NEKOLIKO

STAROCRNOGORSKIH SELA

(Ćirilični natpisi XVI vijek-1868. godine) 139

Goran Ž. Komar

IN FOOTSTEPS OF ERDELJANOVIC THRU

SOME OLD MONTENEGRIAN VILAGES

(Cyrilic records XVI century 1868. year) 139

Boris Jabučanin

IZDANJE CRNOGORSKIH POŠTANSKIH MARAKA "GAETA"

<i>misterija ili propaganda</i>	145
<i>ISSUE OF MONTENEGRIN POST STAMPS "GAETA"</i>	
<i>mystery or propaganda</i>	145

Mr Aleksandra MILIĆ

PROFANA I SAKRALNA ARHITEKTURA GRADA KOTORA

- DVA NEVALORIZOVANA PRIMJERA	157
<i>PROFANE AND RELIGIOUS ARCHITECTURE OF KOTOR</i>	
<i>- TWO NON-VALORIZED SAMPLES</i>	157

IZ ARHIVSKE TEORIJE I PRAKSE

FROM THE ARCHIVAL THEORY AND PRACTICE

Srdan Pejović, Stevan Radunović

PRVI SVJETSKI RAT U FONDOVIMA DRŽAVNOG ARHIVA

CRNE GORE	167
------------------------	-----

Srdan Pejović, Stevan Radunović

<i>WORLD WAR I IN THE FUNDS OF THE STATE ARCHIVES OF MONTENEGRO</i>	167
---	-----

Vukota Vukotić

PUBLIKOVANJE ARHIVSKE GRAĐE U SVRHU UDOVOLJAVANJA

KORISNIČKIM ZAHTEJEVIMA

<i>-Primjer valorizacije arhivske građe kroz utilitarnu namjenu</i>	185
---	-----

Vukota Vukotić

PUBLICATION OF ARCHIVES FOR THE PURPOSE OF

MEETING CUSTOMERS' REQUIREMENTS

<i>-Example of valorization of archives through utilitarian purpose</i>	185
---	-----

Stevan Radunović

KONFERENCIJA ARHIVA SLOVENSКИH DRŽAVA

- izvještaj-

Ljubljana 25. septembar 2015. godine	189
---	-----

Stevan Radunovic

SLAVS STATES ARCHIVE CONFERENCE

Report

<i>Ljubljana, 25. september 2015</i>	189
--	-----

Vukota Vukotić

IZVJEŠTAJ SA 6. KONFERENCIJE ARHIVA

SLOVENSКИH DRŽAVA,

<i>Lipice – Trst, 16-20 oktobar 2015. godine</i>	193
--	-----

Vukota Vukotić

REPORT FROM THE 6.th CONFERENCE OF SLAVS COUNTRIES

<i>Lipice, Trieste 16- 20 October, 2015</i>	193
---	-----

Nancy Y. Mc Govern OBUKA I POČETAK RADA EKSPERTSKE GRUPE ZA DIGITALNE ZAPISE	199
Nancy Y. Mc Govern <i>TRAINING AND BEGINNING OF WORK OF THE EXPERT GROPU FOR</i> <i>DIGITAL RECORDS</i>	199

Joan Boadas i Raset, David Iglesias Franch “NEKA BUDE VIŠE SVJETLOSTI” - ICA PAAG <i>serija kratkih vodiča</i>	201
Joan Boadas i Raset, David Iglesias Franch <i>„LET IT BE MORE LIGHT” _ ICA PAAG</i>	201

DOKUMENTI I SJEĆANJA / DOCUMENTS AND MEMORIES

Luka I. Milunović DRŽAVNI KALENDAR I NJEGOV UREDNIK - Dokumenta	205
<i>STATE’S CALENDAR AND ITS EDITOR</i> <i>Documents</i>	205

Srdan Pejović DOKUMENATA O SREDSTVIMA ZA IZDRŽAVANJE DŽAMIJA U PODGORICI 1887. <i>– shvatanja uleme u stvarnom pravu kao primjer otpora</i> <i>sekularizaciji</i>	221
Srdan Pejović <i>DOCUMENTS ON FUNDS FOR SUSTAINING THE MOSQUES IN</i> <i>PODGORICA IN 1887.</i> <i>Ulema’s conception in the real law as example of the resistance to</i> <i>secularization</i>	221

Jovan P. Popović ZNAČAJ OMLADINSKIH RADNIH AKCIJA, ZAŠTITA I KORIŠĆENJE ARHIVSKE GRADE VEZANE ZA RADNE AKCIJE KROZ ISKUSTVO JEDNOG AKCIJAŠA-ARHIVISTE	225
Jovan P. Popović <i>THE IMPORTANCE OF THE YOUTH ACTIVITIES, PRESERVATION AND</i> <i>USE OF ARCHIVES RELATED TO LABOUR ACTIONS THROUGH THE</i> <i>EXPERIENCE OF ONE OF THE ACTIVISTS- AN ARCHIVIST</i>	225

PRIKAZI/REVIEWS

ODNOSI CRNE GORE I BUGARSKE 1878-1913 – zbornik dokumenata, priređivači i urednici: Milena Todorakova, Mirjana Kapisoda, Državna agencija "Arhivi" Bugarske i Državni arhiv Crne Gore, Sofija 2015. godina (Srđan Pejović)	243
RELATIONSHIP BETWEEN MONTENEGRO AND BULGARIA 1878 - 1913 - Collection of documents, editors : Milena Todorakova, Mirjana Kapisoda, State Agency „Archives” of Bulgaria and State Archives of Montenegro, Sofia 2015. (Srđan Pejovic)	243
Mladen Vukčević, KOMENTAR USTAVA CRNE GORE, Univerzitet Mediteran, Podgorica, 2015. godine (Mile Bakić)	249
Mladen Vukčević COMMENTS ON THE CONSTITUTION OF MONTENEGRO Mediteran University, Podgorica 2015. (Mile Bakić)	249
František Šistek, NARATIVI O IDENTITETU: izabrane studije o crnogorskoj istoriji, Matica crnogorska, Podgorica, 2015 - <i>CRNOGORSKI IDENTITET(I): POGLED ISKOSA</i> - (Aleksandar Radoman)	257
František Šistek , NARRATIVES ON IDENTITY Selected studies of Montenegrin history Matica crnogorska, Podgorica, 2015 (Aleksandar Radoman)	257
Aleksandar Radoman, STUDIJE O STARIJOJ CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOSTI, Matica crnogorska, Podgorica, 2015 - <i>VRIJEDAN DOPRINOS CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOJ ISTORIOGRAFIJI</i> - (Adnan Čirgić)	263
Aleksandar Radoman, STUDIES ON ELDER MONTENEGRIN HISTORY Matica crnogorska, Podgorica, 2015 - VALUABLE CONTRIBUTION TO MONTENEGRIN LITERAL HISTORIOGRAPHY- (Adnan Čirgić)	263
Rifat Rastoder, HRONIKA ZLOČINA, Forum Bošnjaka Crne Gore, 2015. (Čedomir Bogićević)	268
Rifat Rastoder, CHRONICLE OF CRIMES Forum Bošnjaka Crne Gore, 2015. (Čedomir Bogićević)	268

UDK 94 (=135.1) (497.16)

Чланци и прилози

*Prof. dr Božidar ŠEKULARAC, akademik***UTICAJ VLAHA NA FORMIRANJE I RAZVOJ
CRNOGORSKIH PLEMENA**

Sažetak: *Teritorija Crne Gore je neiscrpno vrelo toponima i antroponima koji su živi svjedoci da su Vlasi kroz istoriju naseljavali pojedine prostore Crne Gore. Posebno treba naglasiti da su se plemena i plemenske organizacije u Crnoj Gori i susjednim joj krajevima zadržali do današnjeg dana, što predstavlja crnogorsku posebnost, a koja je bila karakteristična za Vlahe i katunski način življenja. Pleme, uostalom, predstavlja veće oblike ljudske zajednice zasnovane na krvnom srodstvu. U okviru plemena se nalaze bratstva. Plemena su se udruživala u savez plemena što je uslovljavalo i čvršće vezivanje za određenu teritoriju koju je posjedovalo cijelo pleme. Cilj stvaranja plemena i plemenskih zajednica bio je da se lakše brane od neprijatelja. Dakle, Vlasi su imali udjela i u formiranju crnogorskih plemena, makar u onom dijelu koji se oslanja na tradiciju plemenskog života i organizovanja, koje se naročito reflektuje preko katuna i stočarskog načina življenja. Pitanje Vlaha je bilo predmet izučavanja brojnih stvaralaca, ali i danas ono jednako privlači pažnju istoričara i lingvista koji pokušavaju da riješe ovo pitanje.*

Ključne riječi: *crnogorska plemena, katun, Vlasi, Sloveni, asimilacija, plemenska organizacija, Crna Gora, knežine, sela.*

IMPACT OF VLACHS ON FORMATION AND DEVELOPMENT OF MONTENEGRIN TRIBES

Abstract: *The territory of Montenegro is an inexhaustible source of toponyms and anthroponyms the living witnesses that the Vlachs settled through history certain areas of Montenegro. It should be emphasized that the tribes and tribal organizations in Montenegro and neighboring regions are kept to this day, which represents Montenegro's uniqueness, which was characteristic of the Vlachs and the shepherds' lifestyle.*

Tribe, after all, represents major form of human community based on consanguinity. Within the tribe there are fraternities. Tribes allied into tribal alliance that produced tighter binding to a specific territory that is possessed by the entire tribe.

The goal of creating tribes and tribal communities was to help defend themselves against enemies. So, Vlachs took their part in the formation of the Montenegrin tribes, at least in the part that relies on the tradition of tribal life and organization that are especially reflected through summer pastures and herding lifestyle. Issue of Vlachs was the subject of study of many artists, but today it attracts the attention of historians and linguists who are trying to resolve this issue.

Keywords: *Montenegrin tribes, pasture, Vlachs, Slavs, assimilation, tribal organizations, Montenegro, districts, villages.*

Opšti pojam plemena i plemensko uređenje u svojoj organizaciji „počivalo je na fiktivnom poreklu od jednog zajedničkog plemenskog deda“ što bi imalo svoje analogije u rimskom *gens*, albanski *fi s*, langobardska *fa ra*, ili škotski *cl a n*. Kod Južnih Slovena to je *плeмe*.¹

U crkvenoslovenskom to je *плeмe*, a kod popa Dukljanina *pa ra n t e l a*. Plemena su bila sastavljena od bratstava, a ova su činile porodice ili rodovi. Imena plemena i bratstava su, uglavnom ostajala nepromijenjena kroz vjekove, dok se patronimika, po pravilu, mijenjala sa svakom generacijom. Plemena, kao i stara plemenska organizacija u Crnoj Gori može se pratiti još od dukljanskog perioda, o čemu svjedoči i *Ljetopis popa Dukljanina*. To potvrđuje arhivska građa iz doba

¹ K. Jireček, *Istorija Srba III*, Beograd, 1923, 44.

Balšića će se oni u dokumentima javljati sa čitavim svojim porodicama. U Crnoj Gori se najbolje sačuvalo pleme, te se može posmatrati staro plemensko uređenje sve do kraja XIX vijeka.

Pleмена u Crnoj Gori su se održala tako dugo zato „što im je priroda brdovitog zemljišta išla na ruku, što su se naselja malo menjala, a način života bio više pastirski i što su ovi krajevi i pod turskom vlašću bili slobodniji. Pleme je činilo jednu političku celinu, imalo sopstvene vlasti, a naime vojvodu koji je biran doživotno. Pleme je na svojoj ograničenoj teritoriji imalo zajedničke plemenske ispaše i šume, zajedničke prijatelje i neprijatelje i svoju sopstvenu vojsku pod svojom zastavom“.²

Za razliku od tradicionalnog, srednjovjekovnog pojma, pleme u Crnoj Gori u XIV i XV vijeku poprima brojne specifičnosti u razvoju koje su uslovljene, prije svega, dubokim demografskim i društvenim promjenama na području crnogorske države Zete. Između ostalog, određeni broj starih plemena je nestao, potisnut ili razbijen, a čija su imena sačuvana u predanju ili dokumentima. U Crnoj Gori više nema plemena Mataruga koje se u dubrovačkim arhivskim knjigama pominje 1318. i 1398. godine. Nema Lužana oko Skadarskog jezera, će se pominju stanovnici Luške župe, pored Bjelopavlića. Nestalo je i Malonšića, nastanjenih u XV vijeku u dolini rijeke Zete; na rijeci Tari 1200. godine nalazimo trag Kričana (Kriča), a oko Kolašina tri plemena, Kaljići, Micani i Đurđevići.³

Krajem XV i u prvom kvartalu XVI vijeka potpuno se raspala državna organizacija u Crnoj Gori, kada sa političke scene nestaje i crnogorska dinastija Crnojevića. Nastaju promjene, prokane stalnim kretanjem stanovništva, pri čemu dolazi do miješanja etničkih grupa različitog porijekla i njihovog međusobnog preplitanja i ukrštanja.

² K. Jireček, n.dj, 50.

³ K. Jireček, n.dj, 55-56.

Stapanje mnogobrojnih „družina“ ili „opština“, omogućilo je nastanak velikih plemenskih zajednica. Kretanje stanovništva nije bilo vezano samo za puteve planinskih stočara i priliv seoskog življa u gradove, već i sklanjanje na područja Mletaka, ili odlaska u svijet. Tome su doprinijeli umnogome ratovi i unutrašnji sukobi, a glavni razlog je bio, svakako sklanjanje naroda po katunima Gornje Zete, koji je bježao ispred turskih osvajanja i nasilja. Upravo u brdskim predjelima Gornje Zete većinom su bila naselja katunskog tipa, koja su bila naseljena u toku cijele godine i postala mjesta stalnog življenja.⁴

U svim ovim procesima i seobama izvjesnu ulogu imali su vlaški stočari koji su živjeli na tim prostorima. Iako se smatra da su ovi poslovenjeni tokom XIV i XV vijeka, vlaška imena na terenu, posebno katunima, jasno ukazuju da je proces slavenizacije bio postepen i neujednačen kroz cio XV vijek, kada se još uvijek pravila razlika između Vlaha (Morlaka) i onih Slovena iz čijeg se porijekla ne može isključiti vlaški uticaj i korijeni. Postoje predanja i brojni toponimi koji govore o dolasku i boravku vlaških grupa na području Stare Crne Gore. Svakako treba izdvojiti u cetinjskom plemenu uspomenu na nekadašnjeg vojvodu Radula Vlaha i sa njim doseljene Vlahe, zatim Vlašku crkvu podignutu 1450. godine, te brojna druga imena. Upravo ovaj priliv vlašskog etničkog elementa doprinio je utemeljenju katuna. Bez obzira što su obim i oblici katuna bili raznovrsni, oni svojim karakterističnom organizacijom značajno utiču na društveni razvitak crnogorskih krajeva. Katuni su bili organizovani tako da je na čelu svakog bio starješina iz bratstva koje se istaklo bogatstvom i ratnim ugledom. Tako se dolazilo do formiranja zajednica samoupravnog tipa, sitne ratničke vlastele koja se bazira na rodbinskim vezama. Na taj način dolazi se do autonomnih prava i lokalne samouprave u svim seoskim

⁴ J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Cetinje, 1948, 61.

zajednicama, koje nijesu bile podređene gradskoj upravi, niti crkvenim vlastelinstvima. Ponekad se više sela udruživalo u veću zajednicu koja se u izvorima nazivala kao „opština“ (comune), „družina“ (compagnia), ili „katun“ (cathone).⁵

To potvrđuje i Vranjinski ugovor iz 1455. godine koji je sklopljen između crnogorskog vladara Stefana Crnojevića i Mlečana, đe su bili prisutni predstavnici ratničkih družina, opština, sela i katuna, ukupno 51 predstavnik sa crnogorske strane.⁶

Sam termin „katun“ u srednjem vijeku obično se tumači kao pojam koji označava stočarska naselja, njihovu družinu, zajednicu obuhvaćenu unutrašnjom organizacijom. Katun se kasnije smatrao za organizaciju slobodnih ljudi, koji se okupljaju u male zajednice da bi se održali sopstvenim snagama u vremenima raspada državne vlasti.

Crnogorski katuni su imali svoja autonomna prava koje je poštovao i njihov gospodar - starješina. Izvori samo djelimično omogućavaju da se sazna način njihovog ostvarivanja, ali svjedoči o imenima tih glavara i starješina. To su bili „katunari“, koji su vremenom postajali vojvode, a kasnije, u tursko doba, „muselemi“.

Jezgro katuna i ratničkih družina činili su većinom srodnici. Tipičan primjer ratničkih družina u dokumentima nalazimo u predjelima oko Bara, Ulcinja i Zabojske, koji su bili okupljeni oko svojih vođa. Ratničke družine i katuni, čiji su članovi bili srodnički povezani, organizovali su sopstvenu odbranu, ali i često su se sukobljavali sa susjedima oko pašnjaka, pa je ponekad dolazilo do žestokih trvenja i neprijateljstava, pljački i ubijanja. Sukobljene strane mirila je porota od 24 „kmetića“, po utvrđenim pravilima.⁷

⁵ I. Božić, *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1970, 350-351.

⁶ Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slovenstva i Mletačke Republike*, knj. 10, Zagreb, 1891, 68.

⁷ I. Božić, n.dj., 354-356.

Imena pojedinih katuna upućuju na vlašku komponentu. Dokumenta Kotorskog arhiva potvrđuju četiri katuna koja mogu imati vlaško porijeklo, ali i sa izmiješanim vlaško-slovenskim imenima katunara. Upravo ova izmiješanost imena katuna i njihovih stanovnika pokazuju kako je tekla etnička formacija stanovništva sa dominantnim procesom slovenske asimilacije. Istovremeno izvori svjedoče da se ovo uglavnom stočarsko stanovništvo Crne Gore razvilo i sa prethodnom asimilacijom balkanskih starinaca. Prema kotorskim izvorima naziv Vlah ima jasno i dosljedno etničko značenje, piše se velikim slovom, kao Turčin, Sloven, Mlečanin. U ovim izvorima, uz Turke se najčešće navode Vlasi i Sloveni. I turski izvori XV vijeka navode niz vlaških starješina sa slovenskim imenima, potvrđujući time da je slavenizacija balkanskog stanovništva u Crnoj Gori u velikoj mjeri već bila završena. Istovremeno, na osnovu istraživanja istaknutih autora, a na osnovu turskih popisa iz 1497. i 1570. godine, došlo se do zaključaka da su sela ovđe označe većinom kao katuni, te da se crnogorska plemena nijesu razvila iz feudalnih nahija.⁸

O statusu i ekonomskoj moći Vlaha i vlaha stočara na prostoru zapadne i središnje Crne Gore značajno govore i stećci, nadgrobni spomenici, katkad raskošno ukrašeni i sa imenima pokojnika, zahvaljujući kojim, uz natpise, dobijamo značajne informacije i istorijske podatke. Od vlaških stećaka najviše je onih koji se označavaju kao ploče, sanduci, sarkofazi i krstovi. Dekorativno su najukrašeniji skupocjeni sarkofazi istaknutih Vlaha, poput vojvoda, katunara i starješina. Nadgrobne ploče su pokrivala uglavnom katunare i župane, sinove vlaškog roda, ali ponekad i tijela običnih Vlaha. Slično je i sa krstovima. Ovi stećci se datiraju u najvećem dijelu u drugu polovinu XV vijeka.⁹

⁸ Š. Kulišić, *Etnogeneza Crnogoraca*, Titograd 1980, u feljtonu „Pobjeda“ – „Kako razumjeti etnogenezu Crnogoraca“, 20. novembar 2015, str. 19.

⁹ Đ. Tošić, *Prilog identifikovanju i datovanju vlaških stećaka u Istočnoj Hercegovini*, Istorijski zapisi, god. LXXII, 1-2/1999, 127.

„Tokom XV veka zemljoradnička naselja širom Zete, a posebno u Gornjoj Zeti, gube svoj nekadašnji značaj koji postepeno preuzimaju katuni. Blizina ljetnjih pašnjaka na planinama i zimskih ispaša u nižim krajevima s mediteranskom klimom privukle su mnoge katune Vlaha i Arbanasa. Tokom XIV i početkom XV veka većina Vlaha je poslovenjena. Jedan deo je prešao na sedelački način života, i pored stočarstva, počeo je da se bavi zemljoradnjom i vinogradarstvom, ali je i dalje sačuvao katunsku organizaciju.“¹⁰

Vlaško naselje ili katun, pastirsko selo, imalo je drukčije uređenje nego ratarsko selo. Ono je imalo glavara koji je vršio sudsku vlast, ali se njegovo zvanje različito zvalo.¹¹

U defteru sandžak Hercegovе zemlje iz 1477. godine među prihodima carskog hasa od desetog lista upisani su „vlasi“. Ovde su „vlasi“ podijeljeni po nahijama. U ovom defteru upisane su nahije Morača, Rovca i Bjelopavlići. „Vlasi“ su popisani u jedinicama zvani džemati. Ovde su uvedene i nahije Kričak i Mataruge.

Iz popisa se vidi da su Gornjomoračani bili tipični stočari, a njihovi katuni odmah iznad zimskih naselja.

Međutim, iz podataka se zaključuje da je Donja Morača organizovana tada kao knežina ili kao pleme. Pored jačanja stočarskog elementa, očuvana je bila i seoska organizacija.

Rovca su takođe u ovaj defter unešena kao pravi stočari i njihova zimska i ljetnja staništa.

U sumarnom defteru za Skadarski sandžak iz 1485. godine Bjelopavlići su uvedeni kao tri cjeline, a u onom iz 1570. upisani su već u sastavu koji pokazuje da se obrazovala plemenska osnova za poznato crnogorsko pleme Bjelopavlići, sa preciznim navođenjem sastavnih djelova.

Dati primjeri iz ovog deftera, kao i oni o zetskim (crnogorskim) plemenima (Piperima, Bratonožićima i Kučima) iz

¹⁰ M. Blagojević i M. Spremić, *Istorija srpskog naroda, II, Doba borbi za očuvanje države – slom Crnojevića*, Beograd, 1994, 473.

¹¹ K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd, 1952, 203.

kasnijih turskih deftera, jasno pokazuju da su crnogorska brdska plemena nastala ujedinjenjem i teritorijalizacijom katuna. I drugi izvori potvrđuju da su knežine i plemena nastale od katunske organizacije.

Proces teritorijalizacije katunske organizacije, odnosno „vlaške“ knežine, koji je dao knežine i plemena je veoma složeno pitanje, a defteri pokazuju da su se plemena razbila u drugoj polovini XV vijeka.¹²

Interesantno je kako, krajem XV vijeka, Kotoranin Martin Segol opisuje Vlahe: „Vlasi su planinci, divlji rod ljudi koji su bogati samo stadima stoke; a drugi dio koji je okrenut Dardancima, Makedoncima i Tribalima, Srbi, ljudi blažeg načina života i pitomijeg i lijepog izgleda.“¹³

Uloga Vlaha raste dolaskom Turaka, pa su često činili njihove pogranične trupe. S druge strane, dio Vlaha je bio u sastavu hrišćanske vojske, što je dovodilo do međusobnih sukoba, koji su podsticali proces njihove asimilacije. Vlaška komponenta se nesporno javlja u etnogenezi slovenskih naroda na Balkanu.¹⁴

Osvajanjem balkanskih zemalja i prodorom Turaka prema dalmatinskim gradovima, koji su se nalazili pod mletačkom vlašću, poslije 1500. godine, naziv Morlak (Vlah) vrijedio je za svo stanovništvo, preko turske granice, koje se bavi zemljoradnjom ili stočarstvom, na cijeloj teritoriji od Rijeke do Budve.¹⁵

No, S. Novaković daje preciznu formulaciju za Vlahe, pa kaže: „ .. Vlah u našem jeziku od starine pa i sad znači čo-

¹² B. Đurđev, *Novi podaci o najstarijoj istoriji brdskih plemena*, Istorijski zapisi, knj.18, sv.1, Titograd, 1960, 4-20

¹³ K. M. Segol napisao spis „*Pisci srednjovjekovnog latinитета*“, Cetinje, 1996, 130.

¹⁴ Z. Janjetović, *Srbi, Hrvati i Vlasi*, tekst na Sajtu Srpskog cincarskog društva, 78.

¹⁵ Grga Novak, *Morlaci (Vlasi), gledani s mletačke strane*, Zbornik za narodni život i običaje, Zagreb, 1971, 52.

vek romanske narodnosti, a u poslednje vreme poglavito Rumun.“¹⁶

Poznati srpski istoričar Sima Ćirković o Vlasima kaže da je „iz dokumenata od XIII do XV vijeka vidljivo da Srbi Vlahe, potomke starosjedjelaca doživljavaju kao >>druge<<, različite od sebe“, ta da „Vlasi nisu podvrsta srpskih stočara kao što su podrazumijevali i još uvijek podrazumijevaju brojni srpski pisci. Vlasi uopšte nisu specifičan srpski problem. Oduvijek su živjeli u dinarskom zaleđu jadranske obale, kamo su poslije dolazile i vlaške skupine bježeći pred Turcima. Jedni i drugi su se ulijevali u okruženje, a dijelovi tih skupina su se naseljavali u distriktima primorskih gradova“, te da su iz temelja slavenizirani i hristijanizirani.¹⁷

Zanimljivo je i tumačenje pojma Vlah kod istoričara Branislava Đurđeva, istraživača i autora studije o postanku i razvitku crnogorskih i hercegovačkih plemena. Naime, on kaže da je „malo zapleteno kod mene pisanje reči vlah odnosno Vlah. Kad hoću da objasnim etničko obeležje, kad govorim o neslaveniziranim balkanskim Romanima, pišem reč velikim slovom; kad pominjem srednjevekovne slavenizirane, odnosno serbizirane stočare, koji se u našim i turskim srednjevekovnim izvorima nazivaju vlasima, pišem reč malim slovima, kad hoću da izrazim da su stočari prešli uveliko na zemljoradnju, da su u našem srednjem veku gotovo izjednačeni sa meropsima i kod Turaka da drže rajinsku zemlju i daju neke rajinske dažbine, a da su ipak očuvali neka vlaška prava pišem reč u navodnicima“.¹⁸

Koliko su Vlasi bili prisutni u Crnoj Gori u srednjem vijeku, ilustrativno govori i Vlaški put koji prolazi kroz crnogorsko pleme Piva. Put je dobio ime po Vlasima koji su imali

¹⁶ S. Novaković, *Selo SKZ*, Beograd, 1943, 57.

¹⁷ S. Ćirković, *Srbi među evropskim narodima*, Zagreb, 2007, predgovor hrvatskom izdanju.

¹⁸ B. Đurđev, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, Titograd, 1984, 85.

obavezu da prenose so i druga dobra iz Primorja u unutrašnjost i obrnuto, te da su oni koristili i ovaj put kroz Pivu. Svi putevi kroz Pivu vezani su bili za veliki Vlaški put.¹⁹

U svojim istraživanjima nahije i crnogorskog plemena Piva Zlatomir D. Lješević, dolazi do zaključka da je „i nahija Piva imala kneza kao druge vlaške nahije. Knez Vukić, Bratulov sin, je bio istovremeno knez jednog katuna i cijele nahije Pive. Bio je starješina najvećeg zimskog staništa Vrbnica, koji se nalazio na teritoriji današnje Pive, sa 126 kuća, bio je istovremeno knez jednog katuna i knez cijele nahije Piva. Kao što smo naveli Vlasi katuna kneza Vukića zimuju u mjestu Vrbnica ... , a ljetnja staništa njegovog katuna bila su Orah“ i druga sela u susjedstvu u Pivi.²⁰

Sve su ovo relevantni podaci koji potvrđuju da su pojedini katuni postali okosnica docnijih crnogorskih plemena. Uostalom, u narodnom predanju sačuvana je uspomena na njihove istaknute rodonačelnike, njihove potomke i grananje bratstava.²¹

U svim katunima koji su u XIV i XV vijeku postojali slobodni stočari, koji su se bavili i zemljoradnjom, imali su i ulogu ratnika potrebnih svom gospodaru. Ti zapovjednici vojnih družina, u izvorima su nazivani i vlastela, ponekad su bili nepostojani, pa su njihovi sastavljači nastojali da ih ohrabre u vjernosti.²²

Kneževska vlast u crnogorskim (zetskim) katunima dugo se zadržala u istim porodicama, što potvrđuju i turski defteri. „Vlastela“, kako su nazivani oni iz plemena Malonšića, kao i oni „okolnijeh katunah“, zatim „nobiles Albanenses“, kako su

¹⁹ M. Đ. Slijepčević, *Prilog istoriji Pive*, Beograd 1976, 54.

²⁰ Z. D. Lješević, *Porijeklo Pivljana i prvi popis 1476. godine*, str. 39 (iz neobjavljene studije autora).

²¹ K. Jireček, *Istorija Srba II*, Beograd 1953, 42.

²² Lj. Stojanović, *Stara srpska pisma i povelje, I*, Beograd – Sremski Karlovci, 1929, 486-487.

Mlečani nazivali Hote, Tuze i dr., vršili su određene funkcije u vojnoj, upravnoj i sudskoj organizaciji katuna.²³

Upravljanje plemenom obično je pripadalo najjačem i najbrojnijem bratstvu. Njima su se pridruživale pojedine porodice radi sticanja privilegija i učešća u organima zajednice. Van okvira plemena ostajali su uglavnom doseljenici. Tako je dolazilo do raslojavanja, pa su se pojedine porodice uzdizale, druge slabile i propadale, koje su činile jezgro katuna u XV vijeku. Pojedini stari katuni, osipanjem, cijepanjem i grananjem, postajali su temelj drugih sličnih zajednica. Tako su se brojni samostalni katuni stopili u drugoj polovini XV vijeka s jačima i doprinijeli stvaranju širih zajednica, plemena, knežina (turski – nahija). To je istovremeno značilo da se vršila teritorijalizacija katuna i čvršće vezivanje za već izgrađena sela.²⁴

Istorijska građa daje spisak katuna za 1455. godinu čiji su predstavnici činili „Zetski zbor“. Riječ je dakle, pretežno o stočarima i ratnicima, pripadnicima „družina“, „opština“ ili „katuna“ u Gornjoj Zeti, a dijelom i u Donjoj Zeti, što potvrđuju razni izvori. Sitna vlastela, koja je vršila samoupravne funkcije u katunu, rijetko je uspijevala da se uzdigne ugledom i bogatstvom. Samo oni koje su Turci proglašavali za spahije postajali su lokalne vojvode ili kneževi, koji su nasljednim pravom u porodici stajali na čelu teritorijalne zajednice. Te starješine su izgradile u međusobnim odnosima određenu hijerarhiju i potisnule u drugi plan stare katunare i primićure.

Tako je bilo „stvorenno društvo samoupravnih zajednica, prožetih patrijarhalnim shvatanjima života i svijeta, zajednica u koje je župsko selo unijelo osjećanje pravnog poretka, a katun krvnu osvetu, poštovanje date riječi, gostoprimstva i

²³ П. Ровинский, Черногория въ ея прошломъ и настоящемъ, 1, Санктпетербургъ, 1888, 726-727.

²⁴ I. Božić, n.dj., 359.

kult pobratimstva. Iz takvog će društva, negdje ranije, negdje kasnije, nastati brdska i crnogorska plemena“.²⁵

U pisanim izvorima su se ponekad zapisivala imena kasnijih plemena kao katuni, a Dubrovčani su ih nazivali vlasima, vjerovatno zbog činjenice da su Vlasi bili organizovani u katune. Dokumenta takođe potvrđuju da su neki od crnogorskih katuna, pomenutih u povelji Đurđa Crnojevića od 29. decembra 1494. godine, već krajem XV vijeka bili razvijeni u plemena, odnosno teritorijalne organizacije slične plemenima. Ovđe se navode slijedeći katuni „plemena“: Lješnjani, Kalođurđevići, Pješivci, Malonšići, Đeđeza, Komani, Goljemadi i Krusi.

Treba istaći da u defteru od 1497. godine pisar unosi zabunu jer mu nije bila jasna razlika između katuna i sela, pa na jednom mjestu upisuje katun, a na drugom iste kao sela.

Katun je organizacija ljetnjeg pasišta, zajednica staništa na tom pasištu u vezi sa radom oko stoke i stočarske proizvodnje, organizacija pokretnog balkanskog stočarstva, vlašskog i arbanaškog, te drugih starobalkanskih naroda.

Da su postojali katuni u srednjem vijeku u kojima su bili samo „vlasi ubozi“, neprivilegovani Vlasi, imamo potvrde u našim srenjovjekovnim izvorima. To su prije svega darovnice manastirske, sa podacima o manastirskim vlasima, dubrovački i kotorski spisi, te vladarske povelje.

Imena brojnih crnogorskih plemena javljaju se u XIV i XV vijeku kao imena katuna, kao što su Banjani, Drobnjaci, Čeklići, Malonšići, Pješivci, Bjelopavlići. Međutim, za neka od njih se ne kaže izričito da su katuni, ali se nazivaju kao Vlasi (Bjelice, Nikšići, itd).

Proces teritorijalizacije crnogorskog plemena Kuči pokazuje da su Kuči bili prvo rod u jednom katunu i da su se kao katun odvojili, da su pod imenom Kuči ujedinjeni katuni koji

²⁵ I. Božić, n.dj., 360-370.

su se teritorijalizovali sa novim katunima, te stvorili zajednicu katunske i seoske organizacije.

Iz svega se da izvesti zaljučak da je katun bio okvir u kome je započeo proces postanka plemena.

Katuni i sela se u XV vijeku razlikuju kao organizacije, jer se vidi iz građe da su se katuni i sela međusobno prožimali.

U početku, prema izvorima, katuni nijesu imali međe, koje su kasnije određivane. Katuni su bili prvo ograničeni na visoke planine, đe su imali svoja staništa, đe ih je vezivala katunska organizacija. Tek kasnije se katuni spuštaju u Crnoj Gori na obale Skadarskog jezera, u bliske župe, obuhvaćene teritorijalizacijom.²⁶

U srednjovjekovnim poveljama nailazimo da su neki katuni bili upisani kao knežine sa starješinama kao knezovima, „comes catuni“. Ovaj knez na čelu knežine bio je knez nad svim katunima u knežini.²⁷

Pretvaranje katunske organizacije u plemena praćeno je feudalizacijom njihovih starješina. Ovo je naročito bilo izraženo u Crnoj Gori u doba Crnojevića, kada je i započeo proces pretvaranja katunske organizacije u plemena.

Nema dileme da su se crnogorska plemena razvila sjedinjenjem katuna ili ujedinjenjem sela. Seoska organizacija je imala značajnu ulogu u obrazovanju plemena, slično i kao kod knežina, s tom razlikom što su se knežine formirale kao jedinice seoske samouprave. Plemena su se takođe obrazovala kao vojnodemokratske jedinice, zbog potrebe da se katuni brane i čuvaju. Formiranjem plemena i knežina iz katunske stočarske organizacije dolazi do jačanja i učvršćenja patrijarhalnih oblika života.

Plemena su koncentrisana većinom u oblastima nazivanim Katunima i Katunskom nahijom u okvirima „zemlje Crne

²⁶ B. Đurđev, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plema*, Titograd 1984, 36 - 103.

²⁷ K. Jireček, *Istorija Srba, II*, 97.

Gore“ koja je u XV – XVI vijeku bila „federacija“ plemena, sela i knežina. Doduše, vrlo su oskudni materijali o crnogorskim katunima, koji se obično pominju kao vlaški.

Petnaesti vijek je vrijeme u kojem je teritorijalizacija katunske organizacije dala teritoriju plemena, a to je vrijeme kad su se stvarala crnogorska i hercegovačka plemena. Upravo popis Vlaha u defteru iz 1477. godine i defter za Skadarski sandžak iz 1485. i popis Hota, Kuča, Pipera i Klimenta iz 1497. godine daju najvažnije podatke o njihovom postanku.

Istovremeno ovi popisi svjedoče da su vlasli – stočari stanovali zimi u kućama, jer su kuće uvedene u popise, radi plaćanja dažbina.²⁸

Ilustrativan je i podatak o Vlasima Nikšićima u defteru iz 1455. godine, đe se pokazuje kakvu je ulogu imala katunska organizacija uoči turskih osvajanja u stvaranju lokalnih zajednica, u kojima se učvršćivala sitna vlastela.²⁹

Sačuvani turski popis Crne Gore, turski harački defter iz 1521. godine kaže da čitava Crna Gora, čitavo njeno stanovništvo uživa „vlaške“ povlastice, umjesto davanja harača i dažbine plaća od kuće i baštine „po vlaškom običaju“ jedan dukat. Ovo je uvedeno u svim popisnim defterima iz XVI vijeka koji se odnose na Crnu Goru, iako turski izvori svjedoče da nije čitava Crna Gora plaćala porez i dažbine u doba Skenderbega Crnojevića.

Karakterističan je popis crnogorskog plemena Pipera iz 1485. godine đe sela većinom nemaju rodovska imena, iako se nalaze u „vlaškoj nahiji“. Iako je ovom „vlaškom nahijom“ obuhvaćena teritorija mogla nastati samo teritorijalizacijom katunske organizacije, ranije ili za vrijeme uspostavljanja turske vlasti, i pored potiskivanja seoske strukture, nije dala rodovsku strukturu.

²⁸ B. Đurđev, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih плема*, Titograd, 1984., 103 - 128.

²⁹ I. Božić, *Promena u društvenoj strukturi srpskih zapadnih oblasti uoči turskih osvajanja*, JIČ, 1/1964, 3 - 12.

U Piperima su Turci priznali domaće glavare, vojvode, kao spahije i dali im u vidu timarskih prihoda dažbine od njihovih sela.

U popisima iz 1485. i 1497. je potvrđeno da je u nahiji Piperi bila sjedinjena teritorija Pipera i Bratonožića. Podaci govore da je to sjedinjavanje djelova, koji su ušli u pleme Piperi, bilo završeno u drugoj polovini XV vijeka.

Sjedinjavanje rodova i bratstava u postanku plemena je bio proces koji se uglavnom razlikovao od plemena do plemena. Tu se prije svega mora imati u vidu istorijski momenat u svojoj raznolikosti, kao što je, npr. bio momenat, potreba odbrane ustaljenih oblika života.³⁰

U svim crnogorskim plemenima mogu se u imenima naći tragovi o katunovanju Zećana, uporedo sa Vlasima. Stanovnici Katunske nahije stare stočare su nazivali „Zećani“. Upravo ovi su miješajući se sa Vlasima, Vlahe potiskivali ili asimilirali tokom vjekova.³¹

U Kotorskim arhivskim spomenicima nalaze se brojni podaci o stanovništvu i crnogorskim plemenima, nekim više, nekim manje, slično onim u Dubrovačkom arhivu. Tako, u drugoj polovini XIV vijeka, od 1365. godine i dalje, ime crnogorskog plemena Drobnjak je pomenuto više puta. Između ostalog, Gojšin Branilović i Bogoslav Desimirović, „Vlasi“ iz katuna Drobnjaci, javljaju se novembra 1376. godine, a Pipko Radoslavić, „Vlah“ iz katuna Drobnjaka, marta 1379.; Vlah Milčen Hlapčić 1390. itd.³²

Brojni istraživači koji su se bavili temom Vlaha (vlaha), slažu se u jednom, da su se Vlasi (Rumuni), „stopili sa Slovenima“, odnosno da je u tom međusobnom stapanju ru-

³⁰ B. Đurđev, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plema*, Titograd, 1984, 161 - 195

³¹ R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV-XVI vijek)*, knj. I, Cetinje, 1963, 237.

³² R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV-XVI vijek)*, knj. II, Titograd, 1974, 172.

munski elemenat bio slaveniziran. Istovremeno su svoje zaključke izvodili, između ostalog, i iz toponima sa terena. Tako, M. Lutovac ime Šekular vidi kao trag Vlaha stočara.³³

Istovremeno Š. Kulišić u imenu Šekular vidi miješanje slovenskog sa romanskim življem.³⁴

M. Barjaktarović, pak tvrdi, da su mnoga imena nastala kao rezultat kretanja stanovništva, pa se ovaj termin našao na teritoriji đe se srijeću i drugi predslovenski toponimi, kao što su u regionu Šekulara: Vlašić, Drošor, Banjšor, Ćera i Drakulin brijeg, imena koja upućuju na nekadašnje prisustvo romanizovanih starosjedjelaca, odnosno Vlaha od kojih su Sloveni i mogli preuzeti ove nazive. Dakle, ovđe je živjelo na širem prostoru vlaško stanovništvo, koje se postepeno slaveniziralo.³⁵

Ovo je samo jedan primjer koji može poslužiti kao ilustracija da se sklopi mozaik međusobnog prožimanja između starog romanskog stanovništva na teritoriji Crne Gore sa slovenskim elementom, koji je kroz vijekove doveo do njihove slavenizacije, čiji su tragovi zapisani u imenima, toponimima, predanjima i, ono najvažnije, u arhivskoj građi.

Plemenski život se mogao pratiti u Crnoj Gori kroz viševjekovno trajanje, stoga je razumljivo da je Crna Gora smatrana klasičnom zemljom plemenskog uređenja. Zbog toga je za razvitak crnogorskog naroda ovdje pitanje porijekla plemenske organizacije i njenog razvitka osnovno pitanje. Slovensko stanovništvo koje se bavilo stočarstvom izmiješalo se sa zatečenim romaniziranim stočarima kada dolazi do međusobnog uticaja. Činjenice pokazuju da je najveći broj tih romanskih grupa slavenizirano, ali je ta grupa ipak očuvala rodovsku organizaciju, poznatu pod imenom katun. Upravo

³³ M. Lutovac, *Simbioze, plemenska transplantacija i saplemenjivanje u nekim oblastima Jugoslavije*, Glasnik Etnografskog instituta, SANU, 16-18, Beograd, 1971, 33.

³⁴ Š. Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca*, Titograd, 1980, 75.

³⁵ M. Barjaktarović, *Šekular*, Etnološka studija, Podgorica 2014, 33.

ovi očuvani katuni poslužili su kao osnova za razvitak plemenske organizacije u Crnoj Gori.

Kada je riječ o crnogorskim plemenima takođe je činjenica da je njihov istorijski razvitak trpio i razne spoljne uticaje, kao što je razvitak turske feudalne države pod čijom su se vlašću nalazila ova plemena. No, značajan uticaj imali su još Venecija i Dubrovnik.

Istorijski podaci pokazuju da je proces formiranja plemena u Crnoj Gori jedan dug istorijski proces. Osnovna karakteristika crnogorskog plemena je da se pleme poklapalo sa knežinom, na čelu koje su bile vojvode, knez i barjaktar, što jasno ukazuje na vojni karakter plemenske organizacije. Prema predstavci Marjana Bolice mletačkom Senatu iz 1648. godine, u Crnoj Gori ima preko 60 knezova, što se upoređenjem sa drugim podacima potvrdilo da je riječ o seoskim, a ne plemenskim knezovima. Za vrijeme Morejskog rata 1684. godine, mletački providur Zeno, obavještava Senat o radu na pridobijanju crnogorskih plemena, pa kaže da u Crnoj Gori imaju 22 knežine, nabrajajući ih pojedinačno po nahijama.

Svi relevantni podaci kažu da je proces formiranja plemenskih organizacija u Crnoj Gori krajem XVII vijeka bio završen, te da se broj knežina uglavnom poklapa sa nabrojanjem plemena u Crnoj Gori.

Pleme je bilo sastavljeno od više grupa - bratstava, ali se jedinstvo plemena održavalo zajedničkim zborom. Plemenska organizacija u Crnoj Gori se razvila poslije propasti srednjovjekovne crnogorske države Crnojevića. Uspomena na nekadašnju samostalnu državu uticala je da se stvori otporna snaga prema okupatorskoj turskoj vlasti. Upravo turska vlast je podijelila Crnu Goru na administrativne jedinice zvane nahije, ali je dobrim dijelom ostala tradicija plemenskih elemenata. U vremenu vladike Danila, u surovoj borbi protiv Turaka, konačno se formiralo pleme kakvo poznajemo u XIX vijeku u Crnoj Gori. Dakle, XVIII vijek u istoriji Crne Gore

možemo nazvati vijekom plemenske demokratije. To je vijek borbi i četovanja, zaokruživanja plemenske organizacije sa svim specifičnostima ranijeg istorijskog razvitka Crne Gore.³⁶

³⁶ G. Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje 1955, 169-202.

UDK 929.7(497.16) „15”

Savo MARKOVIĆ

**POSLJEDNJA OD BARSKOG PATRICIJSKOG RODA
DALMAS:**

*„Catharina Borisc, herede universale del
q. m. Antonio Dalmas“*

Sažetak: Polazeći od izjave posljednje volje Katarine Boriš, rođene Dalmas, barske iseljenice u Dubrovniku, sagledani su porijeklo, mitologija, tradicija, rodbinske i familijarne veze pripadnice istaknutog patricijskog roda. Analizom dokumenata iz Državnog arhiva u Dubrovniku, nadopunjavaju se i rezimiraju odnosna genealoška saznanja, ali i organske veze koje su postojale između izdanaka gradske elite i urbanog tkiva iz kojeg su potekli. Konstruisana na planu identiteta i imaginarija, relacija urbane aristokratije i prostora na kojem je utemeljena, uključujući odnos prema gradskim crkvama i samostanima, predstavlja poseban aspekt proučavanja kulture srednjeg i ranog novog vijeka.

Кljučне riječi: patricijat, Bar, Dubrovnik, XVI vijek, testament, corte di Pasquali.

THE LAST OF BAR'S PATRICIAN LINEAGE DALMAS:

„Catharina Borisc, herede universale del q. m. Antonio Dalmas“

Abstract: Catharina Borisc, most probably the last member of Bar's patrician lineage Dalmas, emigrated in Dubrovnik, died in 1574. On the basis of her will, which is kept at the State Archives in Dubrovnik, reassembled are the family's background and genealogical traditions, as well as the organic links that existed between the off-springs of the urban elite and the town's tissue from which they originated.

Keywords: *patriciate, Bar, Dubrovnik, 16th century, testament, corte di Pasquali.*

Uvod

U Državnom arhivu u Dubrovniku čuva se testament Katarine Boriš („*testamentum quondam Dominam Catherinam uxoris Domini Antonii Borisci Antibarensi*“), rođene Dalmas, sačinjen 2. oktobra 1574. godine.¹ Posljednja izjava njene volje je otvorena 9. oktobra iste godine, u notarskoj kancelariji u Dubrovniku (gdje je i bila pohranjena), čemu su kao svjedoci prisustvovali sudija Miho Markov Luccari (*de Lucaris*) i sveštenik Dominik *Blancus*.²

„*Catharina Borisc, herede universale del q. m. Antonio Dalmas*“³ - kćerka Antuna i Margarite, žena dubrovačkog useljenika Baranina Antuna Boriša - može se sasvim osnovano pretpostaviti - bila je posljednji izdanak ugledne barske patricijske porodice. Baranin *Franciscus Marini Dalmaz*⁴ je oženio, shodno dubrovačkom dokumentu od 29. aprila 1564.,

¹ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Testamenta notariae* (dalje: TN), 10. 1, sv. 44, ff. 79v-80r. Snimke dokumenata mi je ustupila i kolaciju transkripcije obavila prof. dr. sc. Nella Lonza, na čemu joj najljepše zahvaljujem. Takođe koristim priliku da joj najljubaznije, još jednom izrazim zahvalnost za vrijedne sugestije, kao i za ostale, ovdje korištene i citirane, ustupljene snimke i saopštene podatke (iz) isprava koje se čuvaju u Državnom arhivu u Dubrovniku. Cjeloviti podaci o slikovnim priložima su dati na kraju rada.

² DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 79v.

³ Ibid.

⁴ Moguće sin Marina Darmasicha, pomenutog u izvoru iz 1512. (možda isti Marin Dobrasić, pomenut u dokumentu iz 1527. g.). Konstantin Jireček, *Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka*, Zbornik Konstantina Jirečeka, II. Posebna izdanja SANU, knj. CCCVI, Odeljenje društvenih nauka, nova serija, knj. 42, Beograd 1962, str. 275; Lenka Blehova Čelebić, Vjerska slika Boke Kotorske početkom XVI vijeka: arhivska svjedočanstva, *Croatia Christiana periodica*, god. XXXI, br. 60, Zagreb, 2007, str. 70; Đurđe Bošković, *Stari Bar*, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd, 1962, str. 265.

vjerovatno Dubrovčanku, Maru Andrije Damjanovog Bičić.⁵ Kako se ni jedan živi pripadnik roda Dalmas ne pominje u Katarininoj oporuci, moguće je da ni Frano Dalmas, za kojeg nije evidentno u kakvom je srodstvu s njom bio, nije doživio njeno otvaranje.

Nije poznato postoji li povezanost između ove i porodice istoga prezimena koja je u ranom novom vijeku živjela u Zadru.

Ova barska porodica se međutim pominje u istorijskim izvorima od XIV do XVI stoljeća. U izvoru iz sredine XVI st. familija se nabraja među nekoliko patricijskih koje su preostale u Baru. Popisujući barske plemićke porodice, mletački sindici Zan Battista Giustiniani i Anzelo Diedo u izvještaju iz 1553. godine navode ih samo 13: *Bazani, Battaglia, Borisi, Cratech, Dalmas, Goliebi, Maruelli* (Marusco), *Pasquali, Prodi et Proculiani, Ruzi o Curiazi, Samuelli, Zuppani*.⁶

Patricijska porodica Dalmas je svoj ugled posvjedočila i u topografiji barskog prostora. Na Camociovoj graviri Bara (1571), nastaloj vjerovatno ranije u drugoj polovini XVI v., pored obale, ucrtane su *case Darmasi*. Porodični posjed pored same morske obale, sa vilom i ekonomatom, prostirao se u blizini ostataka trikonhalne ranohrišćanske crkve. Gradnja neposredno pored obale („*ad marinam*“), od strane dubrovačkih zidara Vlahuše St(j)epkovića i Toma Milatovića, a za Symona *de Dermasys*, ugovorena je 23. septembra 1488.⁷ U jednom testamentu iz 1494. g. navodi se „*Contrata de*

⁵ DAD, *Pacta Matrimonialia* (PM), ser. 33, sv. 9, ff. 67 r, 67 v.

⁶ *Commissiones et relationes Venetae*, collegit et digessit Šime Ljubić – Tomus II, Annorum 1525. – 1553, *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* (dalje: MSHSM), volumen octavum, Sumptibus Academiae scientiarum et artium, Zagrabiae, 1877, str. 234. Cf.: Carl Georg Friedrich Heyer von Rosenfeld, *Wappenbuch Der Adel des Königreichs Dalmatien, nach archivalischen und anderen authentischen Quellen*, Verlag von Bauer und Raspe. (Emil Küster.), Nürnberg, 1873, s. VI.; Ivan Marković, *Dukljansko-barska metropolija*, tisak Antuna Scholza, Zagreb, 1902, str. 4.

⁷ DAD, *Diversa notariae* (DN), ser. 26, sv. 68, f. 160 v.

Sambro ad ripam maris apud domum illorum de Dalmasis“.⁸ Ta je kontrada obilježena i ostavom srebrnjaka iz vremena dužda Andree Grittija (1523/38.), pronađenom u supstrukciji srednjovjekovnog zdanja, izgrađenog nad trikonhosom. Nađeno je na tom mjestu i nekoliko ulomaka grnčarije i venetske keramike s kraja XIV i početka XV st. Novac je možda tu skriven prije bijega, prilikom napada Turaka na Bar 1538. godine,⁹ a njegovo kasnije otkrivanje prenosi atmosferu straha, psihozu hitnog napuštanja prebivališta, koja bi zavládala usljed neprijateljskog nadiranja. Vila je sagrađena preko starije građevine, a vidljivi su ostaci nadogradnje iz XVI vijeka.¹⁰

Transkripcije izvornih zapisa i varijante prezimena sa *de-* koje se srijeću u literaturi - *de Dernaço, Deruaço, (de- „Rvac“?), Demaço* - impliciraju pomišljanje na etnonim.¹¹ *Andreas de*

⁸ DAD, TN, sv. 27, f. 19 v.

⁹ Mladen Zagarčanin, Od praistorije do srednjeg vijeka, *Pristan grad kojeg nema*, urednik Živko M. Andrijašević, NU „Pristan“, Bar, 2006, str. 35.

¹⁰ Mladen Zagarčanin, (Da li) Hodamo po zaboravljenom gradu, *Bars 17, Barske novine*, Bar, 1. 10. 2000, str. 4.

¹¹ U Paštrovićima su zabilježeni *Hrvatovići*. Indikativno je i pleme Dabković - ranije *Crnac*, kako su se prethodno u Paštrovićima prezivali i Kažanegre; u povelji Balše III iz 1413. pominju se Božičko i Novak Crnac sa sinovima; 17. maja 1424. pomenut je *Nouach cerueç*. *Acta Albaniae Veneta*, Joseph Valentini, Pars Secunda, Tomus Duodecimus, (R. Trofenik) München et alia 1971, p. 81. Novak *Crnac* potpisuje, sa još trinaest Paštrovića, 4. aprila 1423. Paštrovsko-mletački ugovor. Jovan Vukmanović, *Paštrovići: antropogeografsko-etnološka ispitivanja*, Obod, Cetinje, 1960, str. 85, 88.

Radić Crnac i njegova dva sina, koji se protive odlukama paštrovskog zbora zbog ubiranja novca svake godine od naroda „za uzvišeno gospodstvo Venecije“, zabilježeni su 6. februara 1431. U *Semendriji* (Smederevu) se 1435. godine pominje „*Charvoe Novachovich ex Pastrovichis*“. *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, Šime Ljubić (skupio), knjiga IX. (1423.-1452.), MSHSM, vol. 21. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. U knjižarnici Jug. akademije L. Hartmana (Kugli i Deutsch), Zagreb, 1890, p. 85.

U Dubrovniku se 1446/47. bilježi Radić Hrvatović, koji se na drugom mjestu navodi kao Radić Paštrović. Godine 1458. pominje se Đurađ Cernac

Dernaço, - *de Demaço*, - *Ervaç*,¹² bio je trgovac (1306/09.).¹³ Isti *Andreas de Deruaço de Antibari*, - *de Ruaço*, pominje se i 2. septembra 1312.¹⁴ Ukoliko se, zbog nepoznavanja onomastičkog fonda, ne radi o nepreciznostima u transkripciji istraživača, na promišljanje o etnonimu upućuju i bilježenja Barana s prezimenima *Ervaç*, *Eruaç*, *de Ernaç*, *Cervaç*, *Corvace*; *Mençe de Eruaç*, - *de Ernaç*, *Mençe Cervaç*: zajedno sa još petoricom Barana 19. maja 1330. od Kotoranina Nikole Buće pozajmljuje izvjesnu svotu novca.¹⁵ Moguće je da je to isti „*Dominicus Corvace, Antibaren. diocesis*“, kojem je prema dokumentu od 5. marta (nije navedena godina) data „*licentia aedificandi ecclesiam sub invocatione S. Eliae*“.¹⁶ Tako bi Andrija i Dominik mogli pripadati istoj porodici.¹⁷ Osim što ovaj podatak otkriva graditelja crkve sv. Ilije, indicira etnonim¹⁸ koji

kao *kanzalijer* paštrovskog zbora. Vinko Foretić, Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku, *Dubrovnik*, Časopis za književnost, umjetnost, znanost i društvena pitanja, god. XII, br. 4, Dubrovnik, 1969, str. 96; J. Vukmanović, *Paštrovići*, op. cit., str. 85, 88.

¹² Đ. Bošković, *Stari Bar*, op. cit., str. 265.

¹³ Ruža Čuk, *Srbija i Venecija u XIII i XIV veku*, Istorijski institut, Prosveta, Beograd, 1986, str. 223.

¹⁴ Đ. Bošković, *Stari Bar*, op. cit., str. 266; *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* (AA I), Ludovicus de Thallóczy, Constantinus Jireček, Emilianus de Sufflay, Vol. I. Typis Adolphi Holzhausen. Vindobonae, 1913, p. 222.

¹⁵ *Monumenta Catarensia, Prva knjiga kotorskih notara, od god. 1326.-1335.*, volumen 1, Antun Mayer (ur.); Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Historijski institut JAZU Dubrovnik, Zagreb, 1951, str. 207.

¹⁶ Jadranka Neralić, *Priručnik za istraživanje hrvatske povijesti u tajnom vatikanskom arhivu, od ranog srednjeg vijeka do sredine XVIII. stoljeća – Schedario Garampi*, sv. 1. Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2000, str. 112.

¹⁷ Cf.: Ante Gulin, *Srednjovjekovna Barska (nad)biskupija i Kaptol, Hrvatsko-crnogorski dodiri / crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja* (ur. Lovorka Čoralić), Hrvatski institut za povijest, Matica hrvatska, Zagreb, 2009, str. 123.

¹⁸ K. Jireček, *Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka*, op. cit., str. 275.

je mogao postati prezime, koje bi, hipotetički, možda trebalo sagledati u kontekstu renesansno-humanističke venetizacije familije *Dervaco, Dermas, Dalmas*.

Rodu Dalmas je mogao pripadati i *Ser Symon de Romasio*: pomenut je u oporuci barskog prezvitera Ivana Ruzzija, sačinjenoj u Veneciji 7. septembra 1493. g., u kojoj je testator naveo da izvršenje mora da se obavi shodno inventaru napisanom rukom „*Johannis filiis condam ser Symonis de Romasio*”, njegovog nećaka.¹⁹ Iako je u djelu *Stari Bar* Đ. Boškovića navedeno da je prezime *Dalmasius* latinizovana verzija slovenskog *Darmasich*,²⁰ značajno je ukazati da se u govoru Liburnije, na području Istre, Dalmacija (dijalekatski) izgovara(la): *Durmacija, Delmoacija*.²¹

Svakako je ovaj patricijski rod - u cjelini u istoriografiji obrađivan sumarno,²² a na osnovu konkretnih dokumenata više puta²³ - posebno poznat po jednom kanoniku (notaru i humanističkom kaligrafu, XV v.) i po budvansko-ulcinjskom biskupu, vikaru i administratoru Barske arhidijeceze (XVI v.). Šimun Dromazijan, „*Simon Dromasyus, canonicus Antibarensis publicus imperiali auctoritate notarius*“, prepisao je goticom i

¹⁹ Archivio di Stato di Venezia (ASVe), *Notarile testamenti* (NT), b. 959, br. 371, 7. septembar 1493; Savo Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, NIP „Gospa od Škrpjela“, Perast, 2014, str. 625.

²⁰ Đ. Bošković, *Stari Bar*, op. cit., str. 265.

²¹ *Istarski rječnik*, Copyright © 2007. Nakladnik Histria Croatica – C.A.S.H., Pula, http://www.istarski-rjecnik.com/pregled_rijeci/116641/ (11. 7. 2014.).

²² Savo S. Marković, *Barski patricijat*, Kulturni centar Bar, Bar, 1995, str. 29; Savo Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, op. cit., str. 620-624.

²³ Cf.: Savo Marković, Žare, Natalis, Dalmas: tri testamenta barskih patricija u Dubrovniku (XV-XVI v.), *Arhivski zapisi*, Časopis za arhivsku teoriju i praksu, god. XX/2013, br. 2, Cetinje, 2014, str. 31-60; Idem, Ljetnikovac Simona Dalmasa: prva palata na barskoj obali, *Agora*, br. 112; *Pobjeda*, god. LXX, br. 17, 232, Podgorica, 2. decembar 2013, str. 10.; Lovorka Čoralić, Staleški raskol – tragom građe o društvenim sukobima u Baru u prvoj polovici XVI. stoljeća, *Povijesni prilozi*, god. 26, br. 32, Zagreb, 2007, str. 63-91.

humanističkom minuskulom (1456.;²⁴ *alio loco* 1468.) Statut i uredbe kaptola drivastanske katedrale.²⁵ *Statuta et ordinationes capituli ecclesiae cathedralis Drivastensis* bili su sastavni dio povelje dračkog nadbiskupa Pavla Anđela.²⁶

Jakob Dalmas (*Jacobus Dalmatius*, Iacobo Darmasso), mlađi brat Bernarda Darmassa, biskup u Ulcinju, umro je prije 15. marta 1558. godine.²⁷ To je isti *Jacobus de Medio* (Giacomo Dalmario,²⁸ 1538.) - franjevac u Budvanskoj biskupiji 1530. - kojeg je 3. oktobra te godine papa Klement VII imenovao biskupom Budve, uz uslov da se ona nakon njegove smrti ponovo pripoji Barskoj nadbiskupiji.²⁹ Klement VII je 1532. Jakovu povjerio i upravu nad Ulcinjskom biskupijom,

²⁴ Ivan Božić, Zeta u Despotovini, *Istorija Crne Gore* 2, tom 2 (Crna Gora u doba oblasnih gospodara), Redakcija za istoriju Crne Gore (Predsjednik Milinko Đurović), Titograd, 1970, str. 267 (dalje: *Istorija Crne Gore*, 2, tom 2).

²⁵ Pavle Mijović, *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, 1987, str. 299, 304; *Istorija Crne Gore* 2, tom 2, str. 271; Milan Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens, hauptsächlich während des Mittelalters*. Akademie der Wissenschaften in Wien, Hölder – Pichler – Tempsky A.-G., Wien und Leipzig 1924, s. 78.

²⁶ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom I, „Obod“, Cetinje, 1989, str. 335; *Istorija Crne Gore* 2, tom 2, str. 271.

²⁷ *Bernardo Darmasso* je sastavio testament 4. maja 1538. g. Osim liturgijske uloge koju je namijenio bratu („*Item lasso le messe de S. Gregorio per l'anima de mio fratello Iacobo pp. cinque et che queste messe dica lo mio fratello vescovo Jacobo.*“) testamentom ga Bernard imenuje i jednim od epitropa njegove posljednje volje („*Item faccio et istituisco i miei epitropi del mio testamento el mio fratello vescovo et la mia donna Catherina, et ser Francesco Borissi, ...*“). S. Marković, *Žare, Natalis, Dalmas*, op. cit., str. 58.

²⁸ Na transkripciju notarskog zapisa ovdje je mogla uticati sličnost slova *s* i *r* u humanističkom pismu.

²⁹ Navedeni uslov ishodi na osnovu dekreta papa Lava X iz 1518. i Klementa VII iz 1524. godine. Dalmas je obje biskupske službe, ističe se kasnije, obavljao više od dvije decenije te jednu i drugu Crkvu uredio vrlo korisnim odredbama i osvjetlao primjerima svojih vrlina. Lovorka Čoralić, Iz prošlosti Ulcinjske biskupije i Barske nadbiskupije – tragom gradiva iz mletačkoga državnog arhiva (XVI. st.), *Croatica Christiana periodica*, god. 30, br. 57, Zagreb, 2006, str. 69.

što je 1536. potvrdio Pavle III.³⁰ Iako je vjerovatno više boravio u Ulcinju, kao biskup Budve se pominje i 1538. g.³¹ Ludovico Chiericati, od 1528. barski nadbiskup i primas Srbije, 1538. je upravu arhidijecezom Bara povjerio Jakobu Dalmasu, biskupu Budve i Ulcinja.³² J. Dalmas se posebno pominje u optužbama mletačkom Vijeću desetorice, koje je maja 1544. uputio ulcinjski knez i kapetan B. Condumier. Njegovi navodi u cilju otpočinjanja procesa protiv biskupa (*Veschouo*) ticali su se protestnih okupljanja, izazvanih namjerom predstavnika mletačke vlasti da se dulcinjski patricijat, koji su činile samo dvije kuće, proširi novim porodicama.³³ Ipak, nadbiskup Chiericati se 1549. g., u pismu mletačkoj inkviziciji, u vezi sa nemirima u Ulcinju koje su izazivali „*alcuni heretici luterani*“, poziva na svojeg pouzdanog vikara i prokuratora u Baru, najvjerovatnije Jakoba Dalmasa.³⁴

³⁰ Lovorka Čoralić, „*Verità d'alcuni heretici*“: the archbishop of Bar vs. the count of Ulcinj – two accusations, two testimonies (the sixteenth century), *Acta Histriae*, 19, 3, Koper, 2011, str. 410.

³¹ L. Čoralić, Iz prošlosti Ulcinjske biskupije i Barske nadbiskupije, op. cit., str. 67; Krsto Ivanović, *Drame i pisma*, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, priredili Miloš Milošević, Miroslav Luketić, Obod, Cetinje 1996, str. 277. Mletački predstavnik kod kurije 1477. g. bio je *Jacobo de Medio*. Cf.: Oliver Jens Schmitt, *Das Venezianische Albanien (1392-1479)*, Südost-Institut, R. Oldenbourg Verlag, München, 2001, s. 619.

³² Međutim, izgleda da je Chiericati, nadbiskup Bara do 1551., vlastitom inicijativom 1541. preuzeo formalnu administraciju dijecezom Budve. S. Marković, Žare, Natalis, Dalmas, op. cit., str. 58.

³³ Usprotivili su mu se biskup Ulcinja i njegova dva rođaka, vjerovatno blisko povezani s ulcinjskim nobilitetom [„...*il Veschovo di questa terra, che e nobile d'Antiuari et parente de certi dui fradelli deua (!) quali sempre hano atesso alla innouatione et scandalli... con intitularsi ambadori da parte di nobili...*“], što je izazivalo rascjep i u ulcinjskom kleru. L. Čoralić, „*Verità d'alcuni heretici*“, op. cit., p. 414.

³⁴ Ibid., p. 412.

Osvrt na mitološko nasljeđe barskog područja

Francuski iluminirani rukopis, 1450/70. Mermaids-sirens-monster fish. French c. 1450-70 Bodl. Douce 134 [Photo Sharing – by Tony Harrison on Flickr], (25. 6. 2015.).

Na navedene podatke o mogućem deriviranju prezimena Dalmas, o ubikaciji posjeda ove porodice i njenim istaknutim pripadnicima, mogla bi se, kao simbolička poveznica, nadovezati arheomitologija.³⁵ Istorijski izvori bi tako, zastrti slojem srednjovjekovnih predaja i književnosti, ustupili prostor učenim uspomenama, kojima su se nastojali odgonetnuti urboglifi.³⁶ U talijanski pisanom, historiografskom djelu *Bove*

³⁵ Suzana Marjanić, Od anatolijske boginje ptice grabljivice preko starogrčkih sirena do morskih djevica u hrvatskim usmenim predajama, Kult Velike majke i štovanje Majke Božje, *Ethnologica Dalmatica*, 19, br. 1, Split, 2012, str. 64.

³⁶ S. Marjanić, Od anatolijske boginje ptice grabljivice, op. cit., str. 63.

d'oro, benediktinca Timoteja Cisille (druga polovina XVI st. – prva polovina XVII st.), završenom 1624. godine, nalazi se pripovijest o *Morskoj ženi*, u kojoj se govori o barskoj patricijskoj porodici *Margozi* (up. s prezimenom barske porodice *Margarizio*), odnosno izvodi etimologija³⁷ prezimena Karvoci (up. *Cervaç*, *Corvace*); „*Margotij o Karvotij*“.³⁸ U vezi s takvom predajom, značajno se podsjetiti da je razvojem pomorske trgovine, krajem srednjeg vijeka, sirena postala središnja figura u pričama moreplovaca.³⁹ Međutim, pod uticajem hrišćanstva, sirene antičkog svijeta se preobražavaju i poistovjećuju sa ženama-ribama, bližim folkloru sjeverne Evrope.⁴⁰

U skladu sa srodnim pomodnim knjigama, u kojima su lične i porodične povijesti barokno isprepletane sa svjetskim zbivanjima, i djelo T. Cisille (čija je maćeha bila sestra Mavra Orbinija, potomka kotorskog doseljenika)⁴¹ slijedi duh vremena. S obzirom da je bokeljski pisac 1621. bio vizitator *ad liminem*, da je 1621/22. bio opat Sv. Nikole na Bojani, te da se 1624. godine pominje kao opat i vikar Ulcinja (*D. Timoteo Cisilla da Catharo, Vicario Dulcinese*),⁴² možda je od žitelja ovih primorskih krajeva mogao čuti dalje izloženu pripovijest, koju je s talijanskog preveo Miloš Milošević.

³⁷ Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka; XVII vek: Doba baroka*, str. 7, 52; 1990; integralno elektronsko izdanje; <http://www.rastko.rs/rastko-cg/umjetnost/mpantic-xvi-xviii/index.html> (23. 4. 2009.).

³⁸ *Stara bokeljska književnost*, pripremio Slobodan Prosperov Novak, Matica hrvatska, Zagreb, 1996, str. 92-93, 330.

³⁹ S. Marjanić, *Od anatolijske boginje ptice grabljivice*, op. cit., str. 64.

⁴⁰ Ibid., str. 49, 50, 55.

⁴¹ Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, prevela Snježana Husić, priredio i napisao uvodnu studiju: Franjo Šanjek, Golden marketing, Zagreb, 1999, str. 13; *Stara bokeljska književnost*, op. cit., str. 307.

⁴² Anđelka Stipčević-Despotović, „Cisilla, Timotej (Cizila)“, *Hrvatski biografski leksikon*, 3, Bj - C, Glavni urednik Aleksandar Stipčević, Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 1989, str. 688-689.

„U prošlim vremenima u Baru je živio neki bogat i moćan plemić. Njegovi su ribari jedne noći imali dobar ulov. Ulovili su razne vrste riba, a među ostalima bila je uhvaćena i jedna morska žena, nijema, ali u svemu ostalom jednaka svim našim ženama.

Plemić je s njom imao dvoje djece, ali nikako nije mogao da joj iznudi ma i najmanju riječ. Prema savjetu svoje stare majke, mogao bi izvući neku riječ od žene jedino kada bi joj ubio jedno od njezine djece.

Otac je tada uzeo jedno dijete i postavio mu nož pod grlo. Majka, koja je iz blizine promatrala taj strašan prizor, povuče njegovu ruku rekavši: Ne, krvoče (krvniče), što na latinskom znači: Ne čini to, čovječe pun krvi.

I od tog vremena, ova je obitelj bila nazvana Margozi ili Karvoci („Margotij o Karvotij“).

To znači da morske žene mogu, po svojoj prirodi, stanovati s ljudima jedino ukoliko ostanu nijeme. Ali majka, znajući to, rekla je to sinu baš zato da bi žena, progovorivši, otišla od njega. To je napokon i učinila povrativši se u svoje morske odaje.

A to je bilo oko godine 1400.⁴³

Morske žene, koje je u *Etimologijama* opisao Isidor Seviljski (†636.), počinju u srednjem vijeku figurisati kao simboli obmane; riba je simbol uhvaćene hrišćanske duše,⁴⁴ dok sirene svojom ikonografijom pokazuju da jačanjem seksualizacije jača i mizoginija.⁴⁵ U psihoanalitičkom simbolizmu sirena je tjelesno raskoljena između gornje ljudske polovine i donjeg, polnog, životinjskog, ribljeg tijela.⁴⁶ Njeni atributi su zavodljiv izgled i posebno glas, opasnost koju predstavlja za ljudsku

⁴³ *Stara bokeljska književnost*, op. cit., str. 93.

⁴⁴ S. Marjanić, *Od anatolijske boginje ptice grabljivice*, op. cit., str. 56.

⁴⁵ Strahom od dodira, otkrivanja ženskog tijela, muškarci (uglavnom crkveni krugovi) žestoko su se branili od pogleda na oslobođeno žensko tijelo. Ibid., str. 56.

⁴⁶ Ibid., str. 58.

dušu; kao jedan od najpoznatijih prikaza ističe se *Meluzina*, koja obličjem podsjeća na alhemijsku ženu-ribu s dvostrukim repom.⁴⁷

Da li je navedenim zapisom, koji doprinosi inventaru srednjovjekovnog čudesnoga, memoralisana uspomena na neke od predaka porodice Dalmas, može se tek pretpostaviti dovođenjem u vezu etimologije i topografije koja je afirmisala plemićku moć s kontekstom mitskih stanovnica mora.

Kasnosrednjovjekovno obalno zdanje porodice Dalmas⁴⁸

*Kapela Malog dvorca na Topolici;
stepenice (detalj).*
Photo Savo Marković (2013.).

Obala kojom se Bar otvara morskim prostranstvima je sastavni dio njegovog istorijskog nasljeđa, područje kasno-antičkog jezgra u kojem se začela njegova urbanost, ali i gotičko-renesansno vrtno predgrađe spomeničke cjeline koju u recinktu obujmljuje izmještena *civitas*. Srednjovjekovni izvori

⁴⁷ Ibid., str. 58, 64.

⁴⁸ Djelimično izmijenjen, ovdje je prenesen tekst „Ljetnikovac Simona Dalmasa: prva palata na barskoj obali“; *Agora*, br. 112 - *Pobjeda*, god. LXX, br. 17232, Podgorica, 2. decembar 2013, str. 10.

barske povjesnice konzistentno svjedoče o vrtovima u njegovom distriktu, posebno o onima na morskoj obali, o ogradnim zidovima koji su odvajali uzgajanje različitih mediteranskih kultura, o voćnjacima, vinogradima i maslinjacima, poljima s usjevima i komunikacijama između njih, ali i o konfiguraciji priobalja i pristanišnim pogodnostima.

Razdoblja mira činila su mogućim preoblikovanje naslijeđenog pejzaža u podnožju grada, obradu plodnog, prirodno izdašnog barskog okruženja, dok je ekonomski prosperitet davao zamajca komplementarnim, graditeljskim poduhvatima i u otvorenom ambijentu, izvan tijesnog, fortifikovanog prostora. Nazivi lokaliteta izvan gradskih zidina govore o kultivisanim dolcima (Ronkula), zasadima (Džidžarin) i vegetaciji šumskog tipa. Razmišljalo se u renesansi i o ponovnom premještanju grada na samu morsku obalu. Tome u prilog govorili su sanitarni i privredni razlozi, strah od epidemija i drugih pošasti, svijest o drevnosti komuniteta, civilizacijski dosezi u načinu življenja. Upravo testament Katarine Boriš iz 1574. godine potvrđuje patricijske posjede u okruženju utvrđenog grada. Ona pripadniku plemićke porodice Pasquali zavješta vinograd koji se nalazio u kontradi Bual, kao i mirazno polje, smješteno negdje u Zelenom pojasu: „*la vigna nella contrata di Puual, et il campo dotale posto a Selien...*“.⁴⁹

Kako je već navedeno, Simon Dalmas je svakako bio jedan od prvih građana koji se odlučio da svoj kapital, stican trgovanjem u širem barskom zaleđu, poslovima koji su u unutrašnjosti dopirali do Leskovca, investira u gradnju na samoj morskoj obali. Posjednički kompleks plemićkog roda Dalmas, koji se nalazio u *Pjeskovitoj kontradi*, koju obilježava rječica Rena (lat. *arena* = pjeskovita obala), pored mora, osim obradivog zemljišta, najvjerovatnije je obuhvatao graditeljski slojevite ostatke ranohrišćanskog trikonhosa i druge građevine. To nagovještavaju ne samo arhivski podaci, već i pomenuta mletačka gravira. Camociov ilustrativno-kartografski prikaz i

⁴⁹ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 79 v. Potcrtao S. M.

arheološki tragovi svjedoče o brojnim sakralnim objektima u cijelom barskom distriktu. Kulturološki potencijal, narastao humanističkim strujanjima, doprinio je stvaranju potrebe za boravkom izvan grada, za dokoličarenjem i uživanjem u kućama utkanim u prirodu. Vidik s terase ljetnikovca, s prozora doma ili privrednog objekta, čija je gradnja 1488. g. započeta nastojanjem *Ser Symonis de Dermasys* i njegovih ortaka, neposredno se, atraktivnom vizurom, otvarao na Barski zaliv i morsku pučinu.

Dolazak dubrovačkih graditelja

Preko dubrovačkog sveštenika Luke Radovana, 23. septembra 1488. je ugovoren dolazak u Bar dvojice zidara iz Dubrovnika, Vlahuše Stjepkovića i Toma Milatovića. Oni su dogovorili svoj dvomjesečni boravak u Baru, duži ukoliko se tako dopadne i bude odgovaralo Simonu „*et eius societati*“, a posebno da će „*extra Antibaro ad marinam laborare*“.⁵⁰ Pored pripreme i obrade kamena te zidanja, obavezali su se da će obavljati i druge poslove, svojstvene njihovom umijeću. Platu su ugovorili na šest zlatnih dukata mjesečno, svakome po tri, pri čemu su potvrdili da su primili po dukat kao predujam. Visoki obročni iznosi ukazuju na zahtjevnu gradnju i impozantnost poduhvata. Uz navedeno, domaćin je imao obavezu da ih hrani.

Sačuvani djelovi mermernog renesansnog portala, moguće središnjeg elementa arhitektonskog sklopa, sugerišu da se radilo o značajnoj gradnji. Na isklesanom nadvratniku, u sredini dentalnog poruba, nalazi se grb oblika konjske glave, svojstven Quattrocentu, dok je dovratnik ukrašen samo zupčastom bordurom. Ova klesarska i semantička svjedočanstva mogla bi poticati s palaca čiji su tesanici oko 1885. godine iskorišteni za dogradnju dvorskog kompleksa u Baru, posebno za stepenice kapele.

⁵⁰ DAD, DN, ser. 26, sv. 68, f. 160 v.

Kapela Malog dvorca; nadvratnik i dovratnik u sekundarnoj upotrebi iskorišteni za stepenište. Photo S. Marković (2013.).

Ekonomski prostori građevine s kraja XV vijeka mogli su biti komercijalnog, proizvodno-zanatskog ili agrarnog karaktera, obuhvatati skladišta za tekstile, spremišta za poljoprivredne proizvode, alate i barke. Na osnovu navedenog arhivskog zapisa iz 1488., isprava je izrađena znatno kasnije, 1495. godine, kada je možda Simonu Dalmasu zatrebala za konačun obračun s drugim investitorima ili graditeljima, za podmirenje troškova ili svrhu koju je nalagala neka životna promjena.

Lucija Mençe, raguzejska vladika na barskoj rivi

Reprezentativni dio odnosne građevine moglo je ukrašavati predvorje s vrtnim komponentama, nadvisujućim odrinama, stazama oivičenim aromatičnim biljem i potpornim zidovima. Ukoliko je zdanje bilo namijenjeno porodičnom životu, u njemu su se možda dočekivali prijatelji. Među njima se mogao naći i neki pripadnik dubrovačkog roda *Menze*. *Ser Symon Dalmás*

se oženio 1498. g. Dubrovkinjom Lucijom, kćerkom Savina Petrova *Mençe*.⁵¹ Otac joj je bio dubrovački knez 1500. i 1503. g., dok joj je majka poticala iz uglednog vlasteoskog roda Gučetića.⁵² Savin Petrov je bio unuk Marina Lamprovog *Mençe* (oko 1335. – oko 1400.), koji je krajem XIV v. živio u Baru (o njemu će biti više riječi kasnije). Dva Lucijina strica su pristupila franjevačkom redu, a stric Nikola, nadbiskup, kao kanonik je 1463. bio svjedok dubrovačkog vjenčanja Leonarda III Tocco, vladara Jonskih ostrva i Milice, kćerke srpskog despota Lazara Brankovića. Lucijinog brata Frana ubili su 1504. gusari, kada su presreli dubrovačku karavelu koja se vraćala iz Venecije, dok je njen brat Federiko, rođen oko 1477., bio bolje sreće: trgovao je u Engleskoj, gdje mu je 1512. kralj Henry VIII dao privilegiju da može izvesti 10.000 kariseja.⁵³

Stoljeće kasnije, iako koincidentna, pojavljuje se još jedna poveznica barske porodice Dalmas i dubrovačkih patricija *Mençe*. Nakon otvaranja testamenta Katarine udate *Borisc*, notar u nekoliko navrata bilježi ispunjavanje njene posljednje volje. Tako su 7. decembra 1575. godine Marin Savinov *Menze* i još dvojica oficijala Sv. Marije na Dančama od njenog muža Antuna Boriša primili zavještanje od 5 perpera: „*Ser Marinus Savini de Menze, et socii officiales S. Mariae Dantiarum, sponte sunt confessi se recepisse a dicto domino Antonio ipperperos*

⁵¹ Cf.: „Ser Simon Dalmasii von Antivari 1498 mit Lucia, Tochter des Savino Marini de Menze von Ragusa, ...”. Konstantin Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse, XLVIII Band, III. Abhandlung, I. Theil*, Wien, 1902, s. 75; Savin Marinov *Menze* (oko 1460. – 1511.), kojeg pominje K. Jireček, oženio se međutim 1495. g. Umro je kao konavoski knez. Njegov sin Marin rođen je oko 1511. Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Svezak 3, *Vlasteoski rodovi (M – Z)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 2012, str. 44, 45.

⁵² Savinov otac - Petar Marinov (rođen oko 1385., oženjen oko 1416. djevojkom iz roda Babalio) - imao je pet sinova. Savin, rođen oko 1430., umro je 1505. N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 3, op. cit., str. 40, 41, 44.

⁵³ Ibid.

quinque secundum legatum pp. 5".⁵⁴ Pomenuti primalac legata je navjerovatnije Marin Savinov rođen oko 1511., koji je između 1570. i 1580. četiri puta bio dubrovački knez. Marinov otac - Savin Marinov (Maroje) Petrov *Mençe*, rođen oko 1460., umro je 1511. g. kao konavoski knez. Marin (Maroje) Perov – djed Marina, primaoca legata koji je Katarina Boriš Dalmas namijenila pomenutom samostanu – bio je dubrovački knez 1486. godine. Savin Petrov, otac Lucije *Mençe* udate Dalmas, bio je brat navedenog, istoimenog Marinovog djeda.⁵⁵

Opadanje privredne snage grada, ekonomsko propadanje i slabljenje biološke moći porodice, njeno nestajanje, svakako su označili zadnje poglavlje egzistiranja priobalnog zdanja koje je pripadalo Dalmasima. Neizostavno su prirodne stihije, ratna pustošenja i pljačke uslovljavali kasniju obnovu srušenih i spaljenih, odnosno preuređenje oštećenih objekata.

Bar, dvorski kompleks kralja Nikole 1910. g.

Opsežni, kasniji građevinski zahvati na navedenom prostoru determinisali su domete arheoloških istraživanja, dok se predanje preplitalo s odgovorima na pitanja njegove identifikacije i istorijske valorizacije. Značajnim promjenama

⁵⁴ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 80r.

⁵⁵ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 3, op. cit., str. 41, 44, 45.

društvenih prilika obalni posjed Dalmasa je razgrađivan, semiotički srastao s predjelom, a zatim nadzidan, sačuvavši u svojim temeljima sjećanja na stremljenja nekadašnjeg života, a pogledom na pristanište i more, na otvorene perspektive budućnosti.

Tradicija: dubrovački antunini *Menze* (Menčetići) i enigma o barskom porijeklu

Vlajkijeva genealogija antunina upućuje na još jednu društvenu, odnosno srodničku povezanost porodica u Baru i Dubrovniku.⁵⁶ Takva veza sugerirše kontinuirano, višestoljetno uzajamno prožimanje odnosnih rodova. Tradicija koju izlaže rodoslovlje bogatih i uglednih dubrovačkih građana se i u slučaju antuninskog roda *Menze* (Menčetić) „diči“ barskim plemstvom.⁵⁷ Predanje, kako je međutim uobičajeno, početke tog roda u Dubrovniku, obilježava svojevrsnom genealoškom nedoumicom. Na početku odnosnog rodoslova je navedeno da porodica Ratka Marinova Menčetića (rođenog oko 1360. – 1413. g.; gastalda bratovštine sv. Petra i sv. Antuna, uglednih dubrovačkih trgovaca),⁵⁸ potiče od *Mençe* (*Menço*) Palminog iz Bara, koji je pripadao jednoj od najvažnijih plemićkih kuća, a koji se oko 1320. doselio u Dubrovnik, gdje mu je 21. juna 1326. dodijeljeno dubrovačko građanstvo.⁵⁹ *Mençe* Palmin se oženio Dubrovkinjom Katarinom, kćerkom Ratka Bogoslavića

⁵⁶ Zrinka Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti: dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Hrvatski institut za povijest, Zagreb – Dubrovnik, 2012, str. 41.

⁵⁷ Z. Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti: dubrovački antunini*, op. cit., str. 101, 110.

⁵⁸ Ibid., str. 148.

⁵⁹ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 3, op. cit., str. 42.; Z. Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti: dubrovački antunini*, op. cit., str. 102.

(Bogosaljića), s kojom je dobio dva sina: Pavla i Ratka.⁶⁰ Sastavljač rodoslova je zapravo „dodijelio“ Baraninu Menču dva sina; starijeg Pavla je nazvao po djedu Palmi (ekvivalent istog imena u Dubrovniku), dok je mlađi Ratko ime dobio po Katarininom ocu.⁶¹

U miraznom ugovoru iz 1406. godine navodi se međutim da je antunin Ratko *Mençe*, *filius naturalis* vlastelina Marina Lampridijevog *Mençe*, primio miraz od vjerenice Petruše de Sibihna.⁶² Osim vanbračnog Ratka, koji nije imao plemićki status, Marin je imao zakonite sinove Lampricu (rođenog oko 1370.) i Petra (rođenog oko 1385.).⁶³ Ukoliko sastavljač genealogije nije izložio istinitu priču o početku roda, navedeno sugerise krivotvorenje kojom se htjelo prikriti nezakonito porijeklo.⁶⁴ S obzirom da su, kako je zabilježeno, oba sina barskog iseljenika *Mençe* dobila imena na uobičajeni način, po djedovima, takve činjenice upućuju da rodoslov možda ipak nije konstrukcija.⁶⁵

Nekoliko osoba iz Bara s imenom ili patronimikom Menče bilježi se u Dubrovniku još prvih decenija XIV vijeka (npr. 1312. i 1336.). Marin *de Mençe*, koji se u dokumentima pominje kao Ratkov otac, bio je višestruko povezan s Barom.⁶⁶ U Baru neko vrijeme i živio; trgujući solju i tkaninama, imao je više puta neprilika s Dubrovčaninom Domanjom Dvornikom te je protiv njega marta 1372. i formalno nastupio

⁶⁰ „Ova je konstrukcija tako vješto napravljena da nas dovodi u iskušenje da ipak povjerujemo falsifikatu“. N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 3, op. cit., str. 42.

⁶¹ Ibid.

⁶² Z. Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti: dubrovački antunini*, op. cit., str. 102.; N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 3, ... op. cit., str. 42.

⁶³ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 3, op. cit., str. 40-42.

⁶⁴ Z. Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti: dubrovački antunini*, op. cit., str. 102.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ibid.

pred vlastima.⁶⁷ Shodno testamentu sastavljenom u Baru 1377. godine, *Maroe filio Lampre de Ragusio* je prisustvovao sastavljanju oporuke Mare, kćerke Andrije *Curiace*.⁶⁸ Marin Lampridijev se do 1380. godine sporio s komunom Bara zbog tkanina koje su zaplijenile barske sudije.⁶⁹

Nenad Vekarić ipak nije isključio mogućnost da je Menče Palmin iz Bara otac antunina Ratka Menčetića; ukoliko je npr. Menče Palmin rano umro, njegovog sina je mogao *posvojiti* vlastelin Marin Lamprov Menče, koji je možda bio čak i neki njegov rođak.⁷⁰ Prema Zdenki Janeković Römer, afilijacija *filius naturalis* (izvori izričito navode da je Ratko Menčetić bio Marinov vanbračni sin) ima suprotno značenje od odrednice *adoptivus* - označavajući da je neko nečiji biološki sin - čime se ističe veća vjerovatnoća konstruisanog rodoslova u *Vlajkijevoj genealogiji antunina*.⁷¹

Potomci ovog bogatog građanskog roda se bilježe u dubrovačkim arhivskim izvorima oko dvije stotine godina - do druge četvrtine XVI vijeka.⁷²

⁶⁷ *Maroe fiol de Lanbre de Mence; - de Duornihc*. Cf.: Constantin Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse, XLIX Band, II. Abhandlung, I. Theil*, Wien, s. 17.

⁶⁸ DAD, TN, sv. 8, ff. 59v-60r.

⁶⁹ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 3, op. cit., str. 42.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Z. Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti: dubrovački antunini*, op. cit., str. 102.

⁷² Unuci Ratka Marinova Menčetića bili su: prezviter Marin Marinov (oko 1441. – 1479.), doktor obaju prava, poklisar i kancelar Frano Marinov (oko 1443. – 1527.) i kanonik i vrsni muzičar Vlaho Marinov (rođen oko 1445. g.). Ruža Ćuk, *Trgovci iz zetskih gradova u Dubrovniku i srpskim zemljama u srednjem veku, Srednjovjekovna istorija Crne Gore kao polje istraživanja*, 3. Istorijski institut Republike Crne Gore, Podgorica, 1999, str. 165; N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 3, op. cit., str. 42; Savo Marković, *Barski patriciji Menze (Menče) – prilog poznavanju romansko-slovenske simbioze, Istraživanja*, 25, Novi Sad, 2014, str. 92-95.

**U plemićkom krugu. Rodbinske i familijarne veze
Catharine rođene Dalmas: Borisc, Zupan,
Pasquali, Bazan**

U testamentu Katarine Borisc Dalmas navedeno je nekoliko njenih porodičnih i rodbinskih veza. Najprije, središnje mjesto u izjavi njene posljednje volje ima njen suprug Antun Boriš (*Antonio Borisc*). Iako je, prepisivanjem i redigovanjem koncepta, zabunom notara naveden kao njen zet (napisano je *cognato*, a trebalo je napisati *marito*, što se i ponavlja niže u testamentu: „*con questo conditione, che detto m. Antonio mio marito sia tenuto fare*“), svakako je oporučiteljka izjavila da svu svoju pokretnu i nepokretnu imovinu („*lasso tutto il mio così mobile come stabile*“) ostavlja predragom („*carissimo*“) mužu, kojega takođe određuje za svojeg univerzalnog nasljednika („*lo quale etiam instituisco mio universal herede*“).⁷³ Svojem suprugu Katarina povjerava i da odabere mjesto njenog posljednjeg počivališta te konačno, da se pobrine za izvršenje njene oporučne volje, preporučujući mu svoju dušu („*...mio carissimo marito m. Antonio Borisc, lo qual prego come mio universal herede, che sribula questa mia ultima volontà, et allo quale etiam raccomando l'anima mia.*“).⁷⁴

Antun se navedenim povodom bilježi u notarskim zapisima narednih nekoliko godina, kada se, kao nasljednik i epitrop, stara o izvršenju oporučnih odredbi svoje preminule supruge („*Die VII Decembri 1575. Hæc est distributio supradicti testamenti facta per supracriptum dominum Antonium maritum supradictae testatricis tanquam suum hæredem et epitropum de pecunijs suis proprijs.*“).⁷⁵ Decimar dubrovačke katedrale sv. Marije Velike je 7. decembra 1575. izjavio da je od Antuna primio legat od jednog perpera, dok su pomenuti g. Marin Savinov *de Menze* i ostali oficijali sv. Marije na Dančama

⁷³ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, ff. 79v-80r.

⁷⁴ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 80r.

⁷⁵ Ibid.

primili Katarinino zavještanje od 5 perpera.⁷⁶ Prezviter barskog porijekla *Alexander Bazzanus* primio je naredne godine od Antuna ostaviteljkin legat za „nesvjesno učinjeno zlo“, a 1580. i lično njemu namijenjen prsten.⁷⁷

Antun Borisi (*Messer Antonio Borissi quondam Pietro d'Antivari*), možda upravo nekadašnji suprug testatorke Katarine, pominje se kao svjedok u jednom dokumentu od 17. maja 1589. g.⁷⁸ Navodi se i da je u svojstvu staratelja nadzirao djecu svojeg brata Petra.⁷⁹ Kao pokojni, *Piero Boris* je zabilježen u testamentu barskog sveštenika Ivana (*Zuane, Zane*) Župana, sastavljenom 1570. u Dubrovniku.⁸⁰ Njegov posjed „*a Perdazza*“ graničio se s imanjem porodice Župan.⁸¹ Antunov brat je mogao biti i Nikola Boriš (*Nicolo Borisç, -Borisi*), takođe pomenut u oporuci I. Župana (1570.), rektora crkve sv. Vlaha u Dubrovniku, koji je njegovoj ženi i kćerima ostavio oranicu „*a Perdazza, capelli uno*“.⁸²

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ioan-Aurel Pop, Cristian Luca, *Alcuni documenti veneziani inediti riguardanti i mercanti cretesi Servo e la loro presenza in Moldavia fra Cinque e Seicento*, p. 79.

http://www.geocities.com/marin_serban/pop3.htm?200826 (26. 11. 2008.)

⁷⁹ S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, op. cit., str. 606.

⁸⁰ Testament koji je sproveden 24. septembra 1572., takođe u Dubrovniku (DAD, TN, 10. 1, 44., 11'-13'), objavio je Vinicije B. Lupis: *Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru, Hrvatsko-crnogorski dodiri / crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja* (ur. Lovorka Čoralić), Hrvatski institut za povijest, Matica hrvatska, Zagreb 2009, str. 740-741. V. et: Idem, *Baštinske teme Boke kotorske*. Dubrovnik – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Dubrovnik – Izdavačka kuća Gospa od Škrpjela, Perast, 2013, str. 60.

⁸¹ V. B. Lupis, *Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru*, op. cit., str. 741.

⁸² Ibid. S. Marković, *Una chasa in la zitade de Antivari*: patricijski rod Zupan (Župan), *Istorijski zapisi*, god. LXXXVII, br. 1-2, Podgorica, 2014, str. 216.

Već iz navedenih podataka koji su u vezi sa rodom Borisi, koji se posljednjih decenija XVI v. iseljavao u Dubrovnik i Istru, evidentna je i rodbinska veza sa barskom patricijskom familijom Župan. Katarina Boriš Dalmas, određujući muža za svojeg sveukupnog nasljednika, postavlja mu uslov („*tamen con questa conditione*“) - da čini godišnje pomene njenim najbližim, njenom nećaku *Peru Županu* („*mio nepote Piero Zupano*“), kao i njoj.⁸³ S obzirom da nije raspoloživo više podataka o Petru, može se samo pretpostaviti da je tada preminuli pripadnik porodice Župan bio jako drag testatorki Katarini, koja (u vrijeme sastavljanja oporuke) najvjerojatnije nije imala djece.

Vrlo važna Katarinina oporučna odredba (o kojoj će više riječi biti kasnije) tiče se njene kuće u Baru, koju ostavlja gospodinu Pasqualu Todorovom Pasqualiju („*lasso a Ser Pasqual Todoro di Pasquali la casa...*“).⁸⁴ S obzirom da je istom primaocu zavještanja ostavila vinograd te polje koje je dobila po osnovu miraza, kao i na činjenicu da se pomenuta kuća nalazila u Dvorima Pasqualijevih („*Corte di Pasquali*“), moglo bi se pretpostaviti da je riječ o nepokretnoj imovini naslijeđenoj po ženskoj liniji i da je Katarinina majka („*q. domina Margarita fu moglie di detto Dalmas*“)⁸⁵ poticala iz porodice Pasquali.

Shodno navedenoj pretpostavci, odnosno običajnopravnom načelu *materna maternis*, Katarina Boriš oporukom navedene nepokretnosti ostavlja „*a lui et a suo herede legitimo in perpetuum*.“⁸⁶ O *Ser Pasqual*-u i njegovom ocu Todoru nije poznato više podataka, ali jeste o njihovom potomku, svešteniku *Theodoro*-u („*figliolo di m. Pasquali di Pasquali*“); oporukom pomenutog sveštenika Ivana Župana - s tim da moli Boga za ostaviočevu dušu - pripala je 1570. jedna

⁸³ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 80r. Potcrtao S. M.

⁸⁴ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 79v. Potcrtao S. M.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Ibid.

podzidana zemljišna parcela (zgrada) iza Skalice („una ograda Sascalize“), kupljena od pok. plemića Rada Nazaka (*Rade Nasach*).⁸⁷ Don *Theodorus Pascalius* je kasnije postao barski arhiđakon (pominje se 1610/22. g.).⁸⁸

Značajna je i uloga koju shodno izjavi posljednje volje Katarine Boriš Dalmas dobija još jedan barski patricij, Aleksandar (*Alessandro*) Bazan.⁸⁹ Završavajući sa svojim testamentarnim raspolaganjem, Katarina namjenjuje poštovanom svešteniku Bazanu jedan zlatom emajlirani prsten s kristalnim kamenom („Item lasso al Reverendo messer pre *Alessandro Bazan uno anello d'oro smaldato con piera cristalina.*“).⁹⁰ Naknadne notarske zabilježbe svjedoče da je prezviter primio Katarinine legate. Poštovani je sveštenik *Alexander Bazzanus* 20. marta 1576. izjavio da je od „doljenapisanog“ Antuna (Boriša) primio 3 perpera zavještana „*pro male ablatis*“ te ih rasporedio dubrovačkim samostanima („*et illos dispensasse in monasteriis huius civitatis Ragusi*“).⁹¹ Takođe, 3. marta 1580. godine, prezviter Aleksandar Bazan je slobodnom voljom izjavio da je primio od g. Antuna Boriša zlatni prsten koji mu je testatorka zavještala u obliku legata

⁸⁷ V. B. Lupis, Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru, op. cit., str. 741.

⁸⁸ Marin Bizzi, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*, Opštinski arhiv – Budva, Budva 1985, str. 39.

⁸⁹ Na osnovu pretpostavljenog nasljeđivanja imena, možda je to bio sin Petra Sandaljevog Bazana. *Petrus Bazan dictus Sandaglievich de Antibaro* se bilježi u izvoru iz 1487. g. *Piero Bazan* je zatim naveden 1501. godine kao zakleti sudija („*jurato iudice*“). *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, Marina Sanuda Odnosaji skupnovlade mletačke prama južnim Slavenom (priobćeni u izvadcih iz rukopisnih ljetopisah Marina Sanuda od godine 1496. do 1533); Rapporti della Republica Veneta coi Slavi meridionali. Brani tratti dei diarj manoscritti di Marino Sanudo. (continuazione) 1501-1517*; knjiga VI, uredio Ivan Kukuljević Sakcinski. „Izdan troškom društva za jugoslavensku povjestnicu i starine“. U pećatnji Del Comercio. U Mletcih 1863, p. 208. S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, op. cit., str. 581-582. Potcrtao S. M.

⁹⁰ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 80r.

⁹¹ Ibid.

(„Die 3 Martij 1580. Venerabilis presbiter Alexander Bazanus sponte est confessus se habuisse et recepissee ab suprascripto domino Antonio Borisio anellum auri sibi legatum a testatrice in suprascripto testamento secundum formam legati videlicet.“).⁹²

Shodno pomenutom testamentu don Ivana Župana iz 1570. g., Aleksandar je dobio od zavještaoca dva kupela⁹³ zemlje za sjetvu („due copelli di terreno di seminson“), na osnovu pretpostavke da mu je testatorov brat Frano Župan bio dužnik; a ako nije, „da moli Boga za mene i za naše mrtve“. ⁹⁴ U maju 1573., barski prezviter *Alexandrus Bazzan* je svakako živio u Dubrovniku, jer je, s dozvolom nadbiskupa, Vijeće umoljenih dopustilo da on bude duhovni otac benediktinskih redovnica tamošnjeg samostana sv. Marka („*Prima pars est de concedendo cum licentia Reverendi Archiepiscopi Reverendis monialibus S.ti Marci presbiterum Alexandrum Bazzano Antibarensem pro earum patre spiritali.*“).⁹⁵ U Dubrovnik se najvjerojatnije iselio nakon pada Bara pod Osmanlije.

U novembru, odnosno decembru 1573. g., sveštenik Aleksandar iz Bara je bio horist u crkvi sv. Vlahu u Dubrovniku.⁹⁶ G. Sormani, vizitator Dubrovačke nadbiskupije, pominje tada da je u crkvi sv. Vlahu orguljaš bio sveštenik Ivan Kristović i da je uz njega bilo još devet horista, među kojima *Aleksandar*

⁹² Ibid.

⁹³ Kupel, kao mjera za žitarice, moguće da je ovdje upotrijebljen kao termin koji određuje površinu zemlje koja se može posijati.

⁹⁴ V. B. Lupis, Iz prošlosti srednjovjekovnog zlatarstva u Baru, op. cit., str. 741; S. Marković, *Una chasa in la zitade de Antivari*: patricijski rod Zupan (Župan), op. cit., str. 215-216.

⁹⁵ DAD, *Acta Consilii rogatorum*, sv. 62, f. 67r (23. maj 1573).

⁹⁶ Horisti su morali svaki dan u određeno vrijeme pjevati misu („...a cantar matutino la mattina all' ore deputate e tutte l' altre hore canoniche medamente la messa...“). Zdravko Šundrica, *Tajna kutija dubrovačkog arhiva*, II. dio; Turci u dubrovačkoj katedrali (o crkvenoj i svjetovnoj glazbi Dubrovnika druge polovine 16. stoljeća), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 2009, str. 273.

iz Bara i Marin Župan,⁹⁷ sveštenici.⁹⁸

Konačno, posebno mjesto u testamentu *Catharine Borisc* rođene *Dalmas* zauzimaju pripadnici porodice iz koje je potekla.

Iskazujući plemićku samosvijest, ona se odmah, gotovo na početku testamenta, određuje imenom i prezimenom svojeg oca, glavom porodice u kojoj je ponikla, kao i vlastitim mužem („*Io, D. Catha, fiola di q. messer Antonio Dalmas et moglie di messer Antonio Borisc...*“).⁹⁹ Takođe, naglašava da je (pre)ostala kao univerzalna nasljednica svojeg oca, pok. *Antuna Dalmasa*, i svoje voljene majke, pokojne gospođe *Margarite*, supuge navedenog *Dalmasa* („*Item dichiaro io*

⁹⁷ Kao dio aristokratskog obrazovanja, mentaliteta i identiteta, važno je istaći da je muzika shvatana kao instrument javne reprezentativnosti, obnavljanja duha, postizanja unutrašnje i simbolične evokacije viših harmonija, ali i diletantske prakse u dokolici. U posttridentinskom razdoblju, međutim, pjevanje je preporučivano kao vježba za održavanje u dobroj formi, za pročišćavanje i jačanje pluća, oslobađanje bronhija te kao sredstvo protiv govornih poteškoća. Na tragu prijateljskih relacija barskog prelata Ivana Brunija i Carla Borromea (koji je za biskupa zaređen 1563. g.), značajno je uzeti u obzir odnos milanskog antista prema onovremenoj muzici: njenoj terapijskoj moći i s njom povezanim opasnostima po moral. Borromeova muzička formacija odvijala se u sredini koja se naslanjala na izuzetno bogato nasljeđe (Pico della Mirandola je govorio: „*Medicina sanat animam per corpus, musica autem corpus per animam*“, dok je Marsilio Ficino, na tragu antičkih tradicija, muziku uključio u terapijska sredstva, posebno u kontekstu melanholije). Već iza 1565. koncilske direktive su favorizovale liturgijsku muziku koju su izvodili pjevači koji su bili obučeni eklezijasti (klerici i kantori): glas je shvatan kao dragocjen organ pohvale Boga. Smanjivanjem upotrebe instrumenata, liturgija se nastojala osloboditi svih sekularnih aluzija, a polifonije zasnivati na jasnoći izgovaranja tekstova napjeva, himni i psalama koji su slušaocce inspirisali na veću pobožnost. Daniele V. Filippi, Carlo Borromeo e la musica, «a lui naturalmente grata», *Atti del Congresso Internazionale di Musica Sacra* (Roma, 26 maggio - 1 giugno 2011), ed. by Antonio Addamiano e Francesco Luisi, 3 vols., Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 2, pp. 668, 670, 671, 673.

⁹⁸ Z. Šundrica, *Tajna kutija dubrovačkog arhiva*, II. dio, op. cit., str. 270, 272, 273.

⁹⁹ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 79v.

*esser restata herede universale del q. m. Antonio Dalmas mio padre, et di q. D. Margarita fu moglie di detto Dalmas et mia carissima madre...*¹⁰⁰ Na osnovu toga, osim izdvojenih i posebno namijenjenih legata, svu svoju preostalu imovinu ostavlja mužu, g. Antunu Borišu. Važan je uslov koji pri tome postavlja, a taj je da njen suprug mora svake godine prirediti šest pomena i to: za dušu njenog pokojnog oca, za dušu njene pokojne majke, za njenu sestru *Anku* i njenu sestru *Gajušu*, za njenog nećaka *Pera* i za njenu dušu („*mio marito sia tenuto fare ogni anno l'aniversari sei, videlicet per l'anima del mio q. mio padre, altro per q. D. mia Madre, per mia sorela Ancha, et mia sorella Gaiuscia, mio nepote Piero Zupano, et il mio*“).¹⁰¹

S obzirom da nisu poznati kasniji podaci o izdancima ove, niti njoj bliske porodice, najvjerovatnije je s Katarinom i ugašen istaknuti barski patricijski rod Dalmas.

Genealogija sačinjena na osnovu analiziranog testamenta i s njim povezane istoriografske literature, mogla bi obuhvatiti sljedeće podatke:

Savin Petrov *Mençe* (o. 1430. - †1505.), Dubrovnik ∞ ♀Gučetić

|

Ser **Simon** Dalmas, 1488.; ∞ 1498. **Lucija** *Mençe*, Dubrovnik

| ?

D. **Antun** Dalmas ∞ domina **Margarita**

umro prije 2. X 1574. (Pasquali? – *Zupano?*) - † a. 2. X 1574.

|

|

|

Anka

D. **Catha** / **Katarina** ∞ **Antonio Borisc Gaiuscia**

† a. 2. X 1574.

Dubrovnik; 1574/89.

† a. 2. X 1574.

(∞ *Zupano?*)

† a. 9. X 1574.

(∞ *Zupano?*)

*

¹⁰⁰ Ibid. Potcrtao S. M.

¹⁰¹ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, ff. 79v-80r. Potcrtao S. M.

„Corte di Pasquali”

Prostor grada, određen značajnim građevinama, monumentalnim simbolima u kojima se instalirao patricijat, uticao je na stvaranje organskih veza između izdanaka gradske elite i urbanog tkiva iz kojeg su poticali. Materijalizujući svoju moć u gradskom prostoru, aristokratija je stvarala relaciju s komunalnom topografijom, koja je konstruisana i na planu identiteta i imaginarija.¹⁰² Nastali leksik je time postajao element afirmacije plemićke moći, koji je uticao na institucionalnu i spacijalnu ravnotežu grada.¹⁰³

*Stari grad Bar (objekti: 147 – dalje; 146, 145, 144);
photo Herwig Stieber (2012.).*

Bez pretenzija da se kompleks objekata koji su u knji-
zi *Stari Bar* Đurđa Boškovića označeni brojevima 143-146 (s
naknadnim detaljnijim oznakama shodno kasnijim arhe-
ološkim istraživanjima) poistovjeti s „Corte di Pasquali“,
značajno je razmotriti funkcionalnu povezanost pojedinih

¹⁰² Cf.: Jean Baptiste Delzant, *Instaurator et Fundator*, Costruzione della signoria urbana e presenza monumentale del Comune (Italia centrale, fine del Medio Evo), *Bolletino della Deputazione di storia patria per l'Umbria*, CIX, fasc. I-II, Perugia, 2012, p. 273.

¹⁰³ J. B. Delzant, *Instaurator et Fundator*, op. cit., p. 327.

građevina u gradskoj insuli koja, shodno pisanim izvorima, nije dovođena u vezu sa značajnijim barskim patricijskim rodovima, poput kuća u blizini katedrale. Utoliko prije što se u testamentu Katarine Boriš Dalmas govori o nekoliko gradskih patricijskih rodova, svakako povezanih rodbinskim vezama, kao i o kući testatorke smještenoj u *Dvorima Pasqualievih* („Item lasso a Ser Pasqual Todoro di Pasquali la casa si trova posta in Corte di Pasquali“).¹⁰⁴ Ukoliko je ostaviteljka ovu kuću naslijedila po ženskoj liniji, možda je navedenom odredbom „vratila“ rodu svoje majke.¹⁰⁵

U zapadnom dijelu starog grada Bara se od kraja XIV v. razvijala građevinska cjelina - pretpostavljena renesansna insula s trinaest ambijenata, odijeljenih s dva uska prolaza koja odvajaju objekat 146 od objekata 145 i 143 (*canalettom* pokrivenom kamenim pločama u koju se slivala kišnica), te objekte 145 i 144 (prilazom objektu 145c - od XVI v.).¹⁰⁶

Stari grad Bar (trospratni zid objekta 144); photo H. Stieber (2012.).

¹⁰⁴ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 79v.

¹⁰⁵ O običajnopравnom načelu *paterna paternis, materna maternis* u Dalmaciji v. Lujo Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, Narodne novine, Zagreb, 1996, str. 235-242.

¹⁰⁶ Michela Babbini, Annamaria Delmonte, L'isolato 140 nelle sue componenti strutturali e funzionali, *Analizzare lo spazio, analizzare il tempo, La storia di un isolato di Stari Bar*, a cura di Sauro Gelichi, *All'Insegna del Giglio* s.a.s., Firenze, 2011, pp. 13-14, 18.

Nalazeći se u njenom najstarijem jezgru (kraj XIV – početak XV v.), *objekat 144*, visok do tri sprata,¹⁰⁷ mogao je predstavljati glavni prijemno-rezidencijalni prostor dobrostojeće porodice, dok je u prostorima *143*, *143a*, *143b* – na gornjim spratovima (do dva sprata) – mogla stanovati njihova posluža. Ta bi pretpostavka opravdala odvojenost objekta *144* od okolnih prostora u razdoblju kasnog XIV – prve polovine XV v. Graditeljska analogija je dva ulaza na pročelju *144*, prema glavnoj ulici, odvajajući stambeni prostor od kantina, projektovala i na kasniji *objekat 146*. Na prvom spratu objekta *144* od XVI v. nalaze se vrata-prozor sa segmentnim lukom, koja su značajno mogla osvijetljivati unutrašnjost, pogotovo ako je prostor na sjeveru (*145*) bio otvoren, kao *cortile*.¹⁰⁸ U jami objekta *144* pronađeno je nekoliko tanjira *da pompa*, proizvedenih u prvoj četvrtini XVI vijeka u umbrijskoj Deruti.

Stari grad Bar (uski prolaz između objekata 145a i 144, prema objektu 145c); photo H. Stieber. objektu 145c); photo H. Stieber.

¹⁰⁷ Trospratnost je postojala do početka XVI v., a zatim je građevina imala dva sprata; prizemlje je bilo visoko do 2,8m, a III sprat 2,35m. Ibid., pp. 18, 33, 37.

¹⁰⁸ Ibid., pp. 37, 39, 41.

Jedan od njih u središnjem medaljonu prikazuje *ženski profil*; lik s poprsjem za koji se generalno uzima da stoji u vezi s *hommageom* naručioca, smatra se ikonom zvanom *dedicatoria*: kupac je naručio proizvodnju skupog pjata („*stupendo piatto da mostra*“), za ličnu upotrebu, ili za (ljubljen) *osobu koja je možda živjela u toj insuli*. Taj je prikaz kompariran s *priloženim slikarskim djelom* koje prikazuje Mlečanku. Kontekstualan i efektivno povezan s ambijentom 144 je i prostor 143a, u čijoj je jami pronađen tanjir iz Derute s prikazom lava sv. Marka.¹⁰⁹

Tanjir iz prve četvrtine XVI v. (proizveden u Deruti, Umbrija), detalj. Mladen Zagarčanin, Keramika venecijanskog doba, Institut za dediščino Sredozemlja / Univerzitet na Primorskem, Znanstveno raziskovalno središče, Koper, 2004., str. 69, 111.

Može se pretpostavljati kakvi su bili odnosi između stanara originalnog građevinskog jezgra (143 i 144) i da li su ti prostori sukcesivno bili podvrgnuti fragmentaciji. U XVI v. izgrađen je prostor 143c, u kojem se možda čuvala ili

¹⁰⁹ Erica D'Amico, Margherita Ferri, Speranza Fresia, *Le discariche di un isolato del XVI secolo a Stari Bar: testimonianze di una famiglia benestante, Analizzare lo spazio, analizzare il tempo, La storia di un isolato di Stari Bar*, a cura di Sauro Gelichi, *All'Insegna del Giglio s.a.s.*, Firenze, 2011, pp. 81-85. Sve u ovom poglavlju potcrtao: S. M.

na ognjištu pripremala hrana.¹¹⁰ U to je vrijeme mogao biti strukturiran njemu pripadajući zatvoreni dvorišni prostor 143e + 143d (*cortile chiuso, cortile murato*), u koji se ulazilo s južne strane. U to vrijeme, objekat 143a (s kantonalima u bijelom krečnjaku; koji je imao nužnik) odvojen je od prostora 143b, postajući cjelina u koju se ulazilo iz prizemlja.¹¹¹

„Portrait of the Lady“ („Venetian“), c. 1510-1520. Unknown artist. Oil on wood. National Gallery, London. Flickr © renzodionigi (22. 6. 2015.).

U XV vijeku se u odnosnom barskom sklopu gradi objekat 145, možda kao *spazio cortilizio*, ili kao nezavisna

¹¹⁰ Posluga se i hranila u „tinelu“ („una sorta di anticamera destinata a tale scopo“), dalje od gospodske sale za bankete. Cf.: „La gerarchia si esprimeva dunque non solo nella diversità dei cibi serviti, ma anche nel luogo in cui questi venivano consumati (la distanza del signore sembra servisse da misura).“ Allen J. Grieco, Alimentazione e classi sociali nel tardo Medioevo e nel Rinascimento in Italia, *Storia dell'alimentazione*, a cura di Jean-Louis Flandrin e Massimo Montanari, Editori Laterza, Roma – Bari, 1997, p. 375.

¹¹¹ M. Babbini, A. Delmonte, L'isolato 140 nelle sue componenti, op. cit., pp. 20-24, 28-29, 31-33, 35, 37, 39, 41.

stambena cjelina, koja je pripadala posebnoj familiji iste parentalne zajednice koja je stanovala u objektu 144 (s kantonalima u bijelom krečnjaku na sjeverozapadnom uglu). U XVI v. prostor 145a-145b se odvaja od prostora 144 uskim prolazom (zazidan je pristup dvorištu). Možda su nove gradnje razdvojile prethodna, zidana dvorišta (*cortili murati*). Pristup objektu 145c je sada bio dostupan samo stanarima u jezgru 145a-145b; to potvrđuje popločavanje uličnog prolaza koji vodi do dvospratnog objekta 145c. Lijevo od ulaza u prostor 145a nalazi se stepenište (od crvenkastog kamena) na koje su se nadovezivale drvene stube za pristup prvom spratu. Moguće da je prostor 145a bio u XVI v. nepokriven (ulaz u *giardino murato*) i da su se nad njim nadvijali gornji sadržaji građevine 145 b – da se u nju ulazilo stepeništem iz 145a i da su dva prostora komunicirala na prvom spratu.¹¹²

Cijela se četvrt inače razvijala „*verso l'alto*” te se ka gornjim spratovima cirkulacija odvijala drvenim stubištima. Između prizemlja i prvog, najvjerojatnije reprezentativnog sprata stepenice su mogle biti ozidane, kombinovane od kamena i drveta, ili u cjelosti drvene.

Blok na reprezentativnom mjestu u gradu pripadao je povezanim porodičnim grupacijama, višeporodičnoj zajednici, odnosno rodu višeg staleža koji su se nasljeđivali, ili ga dinamikom pregradnji preuređivali prostornim pomacima, kupovinama i ženidbama.¹¹³ Moćnije porodice su pokazivale težnju za *insulama*, slobodnim od doticanja s drugima i od suvlasništva, koje su mogle imati i kapelu. Po funkcijama odvojeni prostori omogućavali su vlasnicima kuća zasebno iznajmljivanje ili

¹¹² Objekti 145 a i 145 b su mogli imati prvi sprat. Ibid., pp. 33, 35, 37, 39, 41.

¹¹³ U tom građevinskom sklopu (143a) evidentan je i zahod od XIV-XV v. U patricijskoj kući Andreis u Trogiru nužnik je sačuvan uz ivicu zida u unutrašnjosti kuće, u zoni drugog sprata; uska niša sa sjedištem koja ima okruglu rupu. Cf.: Ana Plosnić Škarić, Blok Andreis u Trogiru. Prilog poznavanju romaničke stambene arhitekture, *Rad, Instituta za povijest umjetnosti*, 31, Zagreb, 2007, str. 9-22, 26.

prodaju privrednih prostora u prizemljima; dućana i konoba. Lokali u prizemlju služili su kao skladišta i magazini, a od sredine XV v. postaju središta privredne djelatnosti.¹¹⁴

3D rekonstrukcija palate iz XV v. (objekat 146):

H. Stieber (2015.).

Tokom posljednje četvrtine XV, odnosno početkom XVI v., na sjevernoj strani, odvojen *canalettom*, gradi se *objekat 146*, sa privatnim stambenim prostorima na gornjim spratovima i kantinom, odnosno skladištem i cisternom (u prostoru 146c) u prizemlju. Tu se, kod sa strana ograđenog prostora 146b, može pretpostaviti da se u početku radilo o odijeljenom od ulice, ali otvorenom *cortile*-u, koji je pripadao prostoru 146a (iz kojeg se ulazilo u niži sprat objekta 146a i pristupalo njegovoj cisterni). Ukoliko je imao i trijem, mogao je nastati s težnjom za većom udobnošću i potpunijim odvajanjem privatnog života u zamahu razdoblja gotičkog stila. U XVI v. prostor 146b (*cortile murato*) dobija komercijalnu funkciju, s otvorom na sjeveroistočnom uglu i izlogom; na zidu sklopa nalaze se prag i menzola koji su pripadali prozoru pored

¹¹⁴ M. Babbini, A. Delmonte, *L'isolato 140 nelle sue componenti*, op. cit., pp. 22, 29, 37, 40-41; S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, op. cit., str. 374.

vrata, tipološki podsjećajući na *botteghe* susjednih gradova. *Dvospratna zgrada 146*, čije su etaže delimitirane dekorativnim kornišima (s motivom turbana - koji su se pružali i preko prozorskih pragova), a veći i četvrtasti prozori imali i kanalirane (uzdužne brazde) i zupčaste ukrase na arhitravima i vertikalnim stranama - osim bifore na drugom spratu - imala je na pročelju dvojna vrata. Od onih dodatih na južnom uglu drvenim stubama se penjalo na sprat. Zidovi zgrade izloženiji pogledu s ulice estetski su obrađeni s više graditeljske pažnje. Sačuvani monumentalni arhitrav portala (u Zavičajnom muzeju Bara) ima analogne ukrasne zupce (iako nije poznato da li potiče s objekta 146), kao i dekorativne florealne elemente uključene u volutu vijenca zgrade, dok se na Spomeniku iz 1881. nalazi fragment portala s dentalnim motivom prekinutim heraldičkom insignijom.¹¹⁵

**Penitencijalna komponenta Katarininog zavještanja:
„se per alcun tempo la misera patria mia
d’Antivari venisse recuperata...”**

Catharina Borisc je izjavu posljednje volje 2. oktobra 1574. dala zabilježiti u svojem dubrovačkom prebivalištu („*In Ragusa, nella habitatione di sottoscritta testatrice.*“).¹¹⁶ Bolesna tijelom („*trovandomi inferma del mio corpo*“),¹¹⁷ kroz formu notarskih formulacija, prisjeća se evanđeoskog citata o nepredvidivosti smrti, koji povezuje sa Stvoriteljem („*ricordando mi del detto del mio altissimo Creatore, dove dice*

¹¹⁵ U XVI v. zgrada dobija ulaz sa sjeverne strane i prostor 146c (kantina, magazin). M. Babbini, A. Delmonte, *L’isolato 140 nelle sue componenti strutturali e funzionali*, op. cit., pp. 13-33, 38-39, 41. Riccardo Belcari, *Elementi architettonici erratici dall’isolato 140, Analizzare lo spazio, analizzare il tempo, La storia di un isolato di Stari Bar*, a cura di Sauro Gelichi, *All’Insegna del Giglio s.a.s.*, Firenze, 2011, pp. 60, 63-65, 67, 68.

¹¹⁶ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 79v.

¹¹⁷ Ibid.

„Estote parati quia nescitis diem, neque horam“).¹¹⁸ Citat implicira Matejeve poruke iz *Vulgate* (Mt 24,44: „*Ideoque et vos estote parati, quia, qua nescitis hora, Filius hominis venturus est.*“; Mt 25,13: „*Vigilate itaque, quia nescitis diem neque horam.*“). Upućujući na budnost smrtnika u odnosu na vlastito spasenje i dolazak pred Božji sud, opominju i slične poruke iz Evanđelja po Luki i Marku.¹¹⁹

Testatorka, u skladu s navedenim porukama u kojima se ogleda i bojazan od smrti bez oporuke, ističe da se priprema za dolazak pred Otkupitelja te je shodno tome sastavila testament. Želeći da bude validan i čvrst, stavila je istovremeno van snage i poništila svaku njenu drugačiju oporučnu volju koja bi se mogla pronaći.¹²⁰

Najprije prepušta i preporučuje svoju dušu Najvišem i Presvetom Trojstvu (*Trinità*) s cijelim nebeskim dvorom. Zatim je za desetine i prvine ostavila katedrali sv. Marije Velike

¹¹⁸ Ibid. U pripremama za dobru smrt, gotovo je svaki onovremeni testament citirao odnosnu poruku iz Evanđelja, koja je - u skladu sa ritualom u vezi sa umiranjem i pokopom, koji uključuje i testament, milostinju i molitve (što je od sredine XV v. propovijedano kao *Ars moriendi*) - postala geslo srednjovjekovnog čovjeka. Zdenka Janeković Römer, Na razmeđu ovog i onog svijeta, Prožimanje pojavnog i transcendentnog u dubrovačkim oporukama kasnoga srednjeg vijeka. *Otium*, 2 (3-4). Zagreb, 1994, str. 5-6,13. Cf.: Savo Marković, „*Per discharigo della consciencia*“: testamentarni odrazi medievalnog imaginarija barskog patricijskog roda Natalis (Nalis), *Acta Histriae*, Letnik 22, št. 3, Koper, 2014, str. 519-525.

¹¹⁹ Lk 12,36: „*Vigilate itaque omni tempore orantes ut digni habeamini fugere ista omnia quae futura sunt et stare ante Filium hominis.*“; Lk 12,40: „*Et vos estote parati, quia qua hora non putatis, Filius hominis venit.*“; Mk 13,33: „*videte, vigilate et orate nescitis enim quando tempus sit.*“ Cf.: Josep Llorenç i Blat, *Les Sentències catòliques del diví poeta Dant* (1545) de Jaume Ferrer de Blanes. Edició crítica, estudi i contextualització biogràfica i literària. Universitat de Girona, 2014. Dipòsit legal: Gi. 2043-2014, <http://hdl-handle.net/10803/284767>; creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.ca (15. 7. 2015.), p. 224 („De ben morir“).

¹²⁰ „... *pero' per star aparecchiata spettar il mio Redentore, faccio et ordino questo mio ultimo testamento, cassando et annullando ogni altro mio testamento quale si trovasse, ma che questo presente sia rato et fermo.*“ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 79v.

u Dubrovniku 1 perper, a za nesvjesno počinjeni grijeh 3 perpera.¹²¹ Dubrovačkom svetištu sv. Marije na Dančama ostavila je legat od 5 perpera.¹²²

Nakon navođenja nekih od dubrovačkih marijanskih svetilišta, Katarinase, s posebnim penitencijalnim kapacitetom, prisjetila tada središnjih barskih sakralnih toposa. S obzirom da su župljani katedrale pripadali privilegovanoj eliti,¹²³ moguće da se u tom kultnom mjestu¹²⁴ nalazio porodični panteon ili ploča (*sepultura, cassa in muratura, lastra litica, lausa*

¹²¹ „*Inprima, lasso et raccomando l'anima mia al Altissima et Santissima Trinità con tutta la corte celestiale. Item lasso per decime, et primitie a Santa Maria maggiore in Ragusa perperi uno. Item lasso per mal toletto iperperi tre.*” Ibid.

¹²² „*Item lasso a Santa Maria delle Danze iperperi cinque.*” Ibid. Sličan je legat ostavio nekoliko decenija ranije i Katarinin rođak Bernard Dalmas. On 1538. g. određuje za desetine i prvine dubrovačkoj katedrali Sv. Marije Velike jedan perper, a crkvi Gospe od Danača, u blizini grada, legat od šest groša. Dubrovačke vlasti su promovisale marijanske blagdane: prema izvoru iz 1527. bilo ih je tokom godine osam. U Gospinoj crkvi na Dančama, podignutoj pored lazareta iz XV v., zapadno od gradskih zidina, svake godine se održavalo prigodno bogoslužje. U njoj se čuvaju neke od najljepših slika dubrovačkog slikarstva: poliptih *Bogorodice s Djetetom* Lovra Dobričevića (1465/66.) i triptih *Bogorodice sa svecima* Nikole Božidarevića (oko 1517.). Nella Lonza, *Kazalište vlasti, Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik 2009, str. 268, 278; S. Marković, *Žare, Natalis*, Dalmas, op. cit., str. 47.

¹²³ Cf.: Sandrine Victor, *Le prix de la mort à Gérone aux XIVe e XVe siècles d'après les actes de la pratique, Mediterranean Chronicle* (Department of History and the Department of Archival and Library Sciences of Ionian University), Volume 4, Diavlos, Corfu, 2014, p. 88.

¹²⁴ Barska patricijka Mara, kći pok. *Andree Curiace* u testamentu od 15. maja 1377. određuje: „*Item imprimis eligo meum cimiterium in cimiterio Sancti Georgii.*” Savo Marković, *Prilog proučavanju srednjovjekovne leksike, epigrafike i socijalne morfologije Bara: case study Cyriacus, Istorijski zapisi*, god. LXXXVI, br. 3-4, Podgorica, 2013, str. 143; Idem, Baranke u Dubrovniku: Matična komuna u izjavama njihove posljednje volje (XIV. – XV. stoljeće), *Povijesni prilozi*, god. 32, br. 46, Zagreb, 2014, str. 18-19, 38.

lapidea) Dalmasa, koja je gotičkim motivima Quattrocenta uokvirivala reljefni grb, slična onoj (XV st.) koja je pripadala porodici Boriš (*Borisi*).

Grb patricijskog roda Boriš, XV v.

Photo: S. Marković; S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, op. cit., str. 590, 841.

Možda se znamenje porodice iz koje je potekla sastojalo od kakvog epigrafa, grafičkog znaka koji je podsjećao na istaknute pripadnike urbane aristokratije, ili juspatronata koji je posebno krasio crkvu ili samostan. U svakom slučaju, testamentarna odredba kojom oporučiteljka povjerava mužu da odabere mjesto njenog ukopa svjedoči o „iskorijenjenosti“ barskih rodova i prekidu transgeneracijskih porodičnih tradicija („Item *voglio che il mio corpo sia soterato dove elegera mio carissimo marito m. Antonio Borisc*“).¹²⁵

To potcrtava i posebno osjećanje koje je obilježavalo smiraj Katarininog života. Želja za oslobođenjem rodnog grada, za koje je bila spremna prepustiti trećinu svoje nepokretne imovine njegovim svetišlima, afektivno nadilazi karitativna,

¹²⁵ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 80r.

odnosno darivanja *pro anima*: „Item dichiaro se per alcun tempo la misera patria mia d'Antivari venisse recuperata da christiani, che si dia subito terza parte di tutto mio stabile alla chiesa di Santo Andrea et di Santo Giorgi in Antivari che si prega Iddio per l'anima mia et di miei morti in perpetuum.“¹²⁶

Uz navedeno, Katarinin suprug je trebao dati za dva para misa sv. Grgura za njenu dušu.¹²⁷

Pokornički karakter njenog zavještanja odnosio se na spasenje njene i duše njenih preminulih, invociranih u molitvama koji su trajno imali održavati i izgovarati duhovnici *ecclesiae matris* i koludrice ženskog samostana sv. Andrije.¹²⁸

¹²⁶ Ibid. O perpetuiranju godišnjica i hebdomadnih misa cf.: S. Victor, *Le prix de la mort*, op. cit., pp. 75-100.; „Contrairement à l'Avignonnais, la pratique de l'anniversaire perpétuel semble se prolonger tout au long de XVe siècle en Catalogne.“ Ibid., p. 84.

¹²⁷ „Item lasso che detto mio marito debba dare due para di messe di Santo Gregorio per anima mia.“ DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 80r.

¹²⁸ Ovaj samostan se pominje u drugoj polovini XVI st. „*Presbyter Franciscus de Antibaro capellanus monasterii S. Andree*“ sačinio je oporuku u Dubrovniku, 10. novembra 1562.; to je vjerovatno isti Frano, koji je 1579. još upravljao ovim koludričkim samostanom. Upravitelj i delegirani pohodilac Barske nadbiskupije Blaž *Baptalea* je u junu 1579. posjetio crkvu samostana sv. Andrije, kojim je tada upravljao jedini barski franjevac Frano. Samostan je raspolagao značajnim posjedima. Sveštenik *Zuane Zupana* je 1570. ostavio redovnicama sv. Andrije („*Monache del Monasterio di m. S.to Andrea*“) jednu zemljišnu parcelu (*campo*) „sa stablima maslina i smokava“, s tim da godišnje služe tri mise za duše njegovih rođaka, a zavještao im je i kuću koju je kupio od jednog stanovnika Tuđemila, pod uslovom „da daju da se održe tri mise godišnje u samostanu sv. Andrije i još onoliko koliko se njima učini potrebnim“. U odnosu na red kojem su redovnice mogle pripadati, u izvještaju iz kasnije kanonske vizitacije stoji: „*In urbe Ecclesia & collegium Virginum Ordinis Benedictini erat*“. Koludrice su vjerovatno već 1571. godine, zbog lične bezbjednosti, bile prisiljene da se vrate svojim kućama, čuvajući nešto od svoje pokretne i imovine franjevačkog samostana, dok su njihov samostan zauzeli „varvari“ (kako navodi pohodilac 1579.). Nadbiskup Marin Bizzi u izvještaju iz 1618. bilježi konkretnije činjenice: „*Erant in Civitate Moniales S(anc)ti Andreae ordinis S(anc)ti Benedicti, quae in principio passate calamitatis, male inter barbaros securae quaedam Ragusium, et Cattari perfugiunt*“ („u gradu su se nalazile redovnice sv. Andrije reda svetog Benedikta, koje su odmah izbjegle opasnost

Pokajanje i spasenje, težišne odrednice izjave posljednje volje iseljene Baranke Catharine *Borisc* rođene *Dalmas*, čvrsto su stajale u vezi s njenim identitetom i porobljenim zavičajem.

Po određenju testatorke, njenu oporuku je sastavio sveštenik *Domenico di Marco Bianco* i bio svjedok iste.¹²⁹ Svjedoci testamenta bili su i Pero Radov (*Piero di Rado*), kao i krojač *Vido Antonio di Zamaria*.¹³⁰

i nesigurne među barbarima, pobjegle u Dubrovnik i Kotor“). Sjećanje na samostan brzo je čililo. Nadbiskup Marko Giorgia 1697. g. navodi da se samostan monahinja nalazio unutar gradskih zidina, ali se već tada nije bila „sačuvala uspomena kojeg su reda i pravila bile, ni kojemu je svecu bila posvećena njihova crkva, koja je sada pretočena(!) u kafanu (točionicu), a samostan u stan nevjernika.“ S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, op. cit., str. 806-807.; Šerbo Rastoder, Izvještaj Marka Giorgia o Barskoj nadbiskupiji 1697. (prijevod: msgr. Petar Perkolić), *Istorijski zapisi*, god. LXVII, br. 1-2, Podgorica, 1994., str. 159.

¹²⁹ Ukoliko je riječ o Baraninu, mogao je pripadati rodu koji je njegovao pisanu riječ. Jedan od nezaobilaznih izvora za istorijat slovenske bratovštine u Veneciji je Katastik, označen u arhivu sjedišta udruženja nazivom *Cattastico della Scuola di SS. Giorgio e Triffon della Nation Dalmata*. Sadrži preko 300 stranica rukopisa na pergamentu, na kojima su prijepisi najvažnijih spisa iz prošlosti Bratovštine. Najveći dio (208 stranica) nastao je u doba predstojnika Bratovštine Marka Ivanova Caogrossa (Capogrosso), a prepisao ih je pisar iz Bara Ivan Krstitelj, od oca Anastazija, Bianchi, 1572-1573. g., zasigurno obrazovan i uvažen iseljenik u Veneciji. Lovorka Čoralić, *U gradu svetoga Marka, Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Golden marketing, Zagreb, 2001., str. 26.; S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, op. cit., str. 732-733.

¹³⁰ „Et io pre Domenico di Marco Bianco per ordine di sudetta testatrice scrissi lo presente testamento et sono testimonio quanto di sopra.

Io pre Piero di Rado son testimonio quanto di sopra.

Io Vido Antonio di Zamaria sartor son testimonio quanto di sopra.”

DAD, TN, 10. 1, sv. 44, f. 80r.

Zaključak

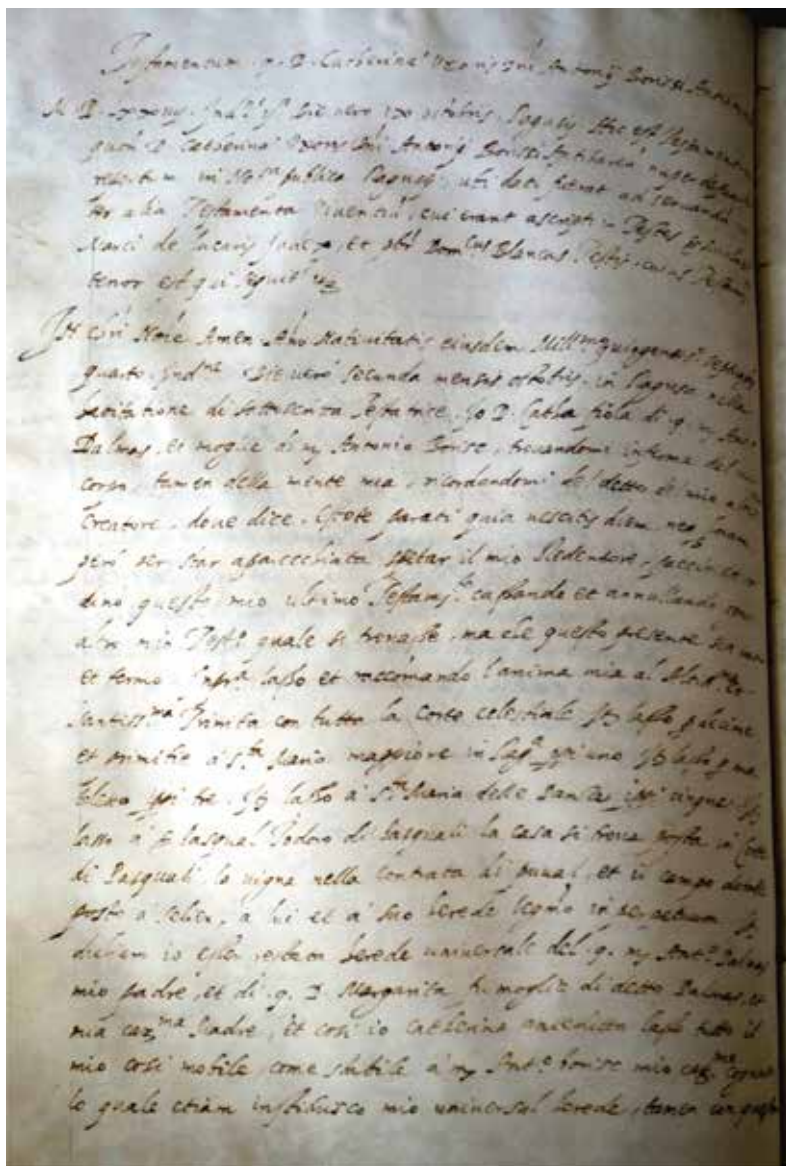
Metodom prozopografskih studija i analizom dokumenata iz Državnog arhiva u Dubrovniku, nadopunjuju se i rezimiraju saznanja o društvenom životu, kulturi i duhovnosti srednjovjekovnog i ranonovovjekovnog barskog patricijata. Destrukcija kulturnog nasljeđa (svetilišta, rukopisa, umjetnina) i ubrzano nestajanje barskog plemstva potkraj XVI st. otežali su iznalaženje genealoških poveznica koje plemićki rod Dalmas spajaju sa istaknutim pripadnicima viših društvenih slojeva zavičaja i drugih južnojadranskih gradova - ali i organskih relacija, koje ga vežu za graditeljske poduhvate i središta sakralnog života. Na osnovu dokumentarnog korpusa arhivskih otkrića, narativnih izvora i arheoloških istraživanja, posebna pažnja se usmjerava na specijalno rekognosciranje, na toponimiju urbanog i distriktualnog prostora u kojem je temeljen staleški identitet, kao i na patrimonijalnu strategiju. Polazeći od tih komponenti, konstruisane na planu svjetovnog i duhovnog imaginarija, rasvjetljavaju se kolektivna, familijarna i individualna memorija.

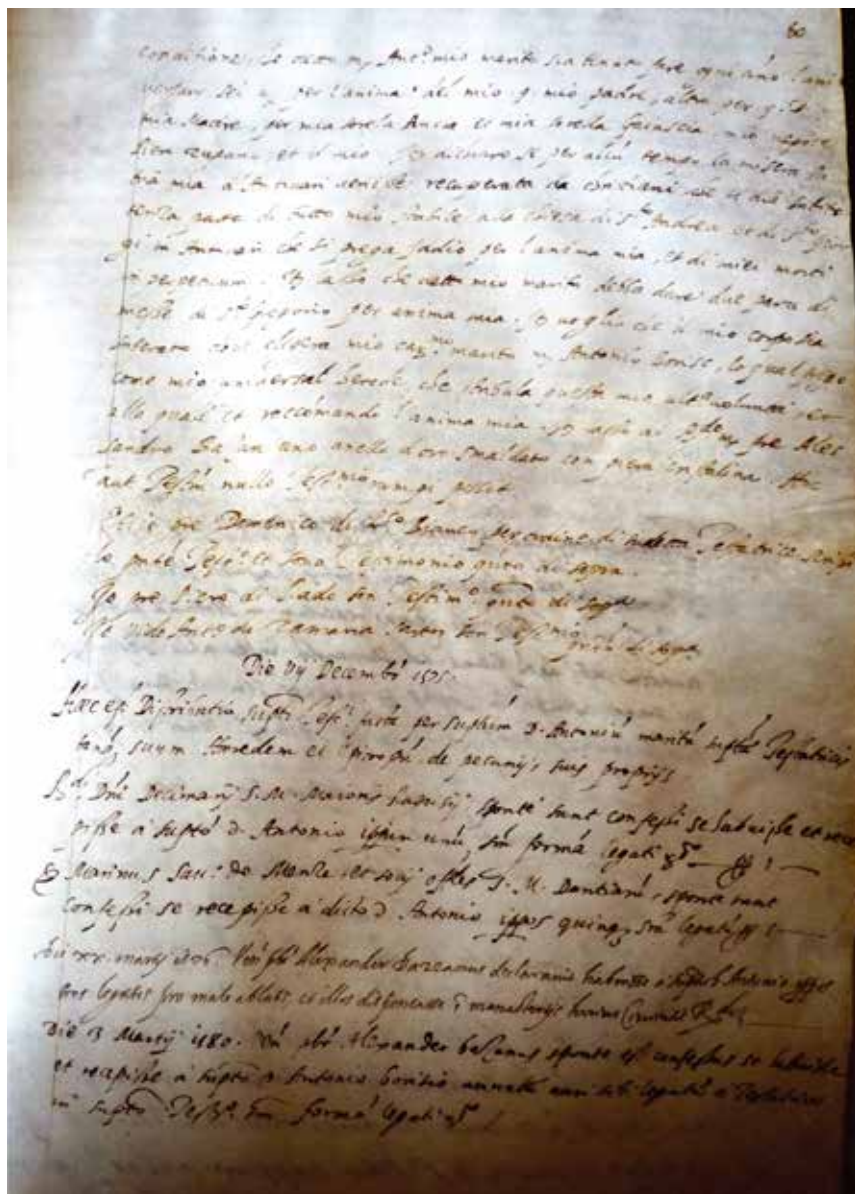
*3D rekonstrukcija objekata 143-146 (po Đ. Boškoviću) u
Starom gradu Baru: H. Stieber (2015.)
po nacrtu Vladana Zdravkovića (1996.).*

Prilog: Testament Katarine Borisc rođene Dalmas, Dubrovnik, 2. X 1574.

[Državni arhiv u Dubrovniku, Testamenta notariae, 10. 1, sv. 44, ff. 79v-80r]

DAD, TN, 10.1, sv. 44, f. 79v.

DAD, TN, 10.1, sv. 44, f. 80r.

*Testamentum q. D. Catherinam uxoris
Domini Antonij Borisci Antibarensis*

MDLXXXIII, indictione Iia, die vero IX octobris. Ragusii. Hoc est testamentum quondam Dominae Catherinae uxoris Domini Antonij Borisci Antibarensis nuper defunctae repertum in notaria publica Ragusii, ubi datum fuerat ad servandum inter alia testamenta viventium, cui erant ascripti in testes ser Michael Marci de Lucaris iudex, et presbiter Dominicus Blancus testis, cuius testamenti tenor est qui sequitur, videlicet.

In Christi nomine, Amen. Anno Nativitatis eiusdem millesimo quingentesimo septuagesimo quarto. Indictione [secunda], die vero secunda mensis octobris.

In Ragusa, nella habitatione di sottoscritta testatrice.

Io, D. Catha, fiola di q. messer Antonio Dalmas et moglie di messer Antonio Borisc, trovandomi inferma del mio corpo, tamen [...] della mente mia, ricordandomi del detto del mio Altissimo Creatore, dove dice Estote parati quia nescitis diem, neque horam, pero' per star aparecchiata spettar il mio Redentore, faccio et ordino questo mio ultimo testamento, cassando et annullando ogni altro mio testamento quale si trovasse, ma che questo presente sia rato et fermo.

Inprima, lasso et raccomando l'anima mia al Altissima et Santissima Trinità con tutta la corte celestiale. Item lasso per decime, et primitie a Santa Maria maggiore in Ragusa perperi uno. Item lasso per mal toletto iperperi tre. Item lasso a Santa Maria delle Danze iperperi cinque.

Item lasso a Ser Pasqual Todoro di Pasquali la casa si trova posta in Corte di Pasquali, la vigna nella contrata di Puual, et il campo dotale posto a Selien, a lui et a suo herede legitimum in perpetuum.

Item dichiaro io esser restata herede universale del q. miser Antonio Dalmas mio padre, et di q. domina Margarita fu moglie di detto Dalmas et mia carissima madre, et cosi io Catherina anteditta lasso tutto il mio cosi mobile come stabile a miser Antonio Borisc mio carissimo cognato (!), lo quale

etiam instituisco mio universal herede, *tamen* con questa conditione, che detto m. Antonio mio marito sia tenuto fare ogni anno l'aniversari sei, videlicet per l'anima del mio q. mio padre, altro per q. domina mia madre, per mia sorela Ancha et mia sorella Gaiuscia, mio nepote Piero Zupano, et il mio.

Item dichiaro se per alcun tempo la misera patria mia d'Antivari venisse recuperata da christiani, che si dia subito terza parte di tutto mio stabile alla chiesa di Santo Andrea et di Santo Giorgi in Antivari che si prega Iddio per l'anima mia et di miei morti *in perpetuum*.

Item lasso che detto mio marito debba dare due para di messe di Santo Gregorio per anima mia. *Item* voglio che il mio corpo sia soterato dove elegera mio carissimo marito miser Antonio Borisc, lo qual prego come mio universal herede, che sribula questa mia ultima volontà, et allo quale *etiam* raccomando l'anima mia. *Item* lasso al Reverendo messer pre Alessandro Bazan uno anello d'oro smaldato con piera cristalina.

Hoc autem testamentum nullo testimonio rumpi possit.

Et io pre Domenico di Marco Bianco per ordine di sudetta testatrice scrissi lo presente testamento et sono testimonio quanto di sopra.

Io pre Piero di Rado son testimonio quanto di sopra.

Io Vido Antonio di Zamaria sartor son testimonio quanto di sopra.

Die VII Decembris 1575.

Hæc est distributio supradicti testamenti facta per suprascriptum dominum Antonium maritum supradictae testatricis tanquam suum hæredem et epitropum de pecunijs suis proprijs.

Reverendi Domini Decimarîi S. Mariae Maioris Ragusii sponte sunt confessi se habuisse et recepisse a suprascripto Domino Antonio ipperperum unum secundum formam legati supradicti pp. I.

Ser Marinus Savini de Menze, et socii officiales S. Mariae Dantiarum, sponte sunt confessi se recepisse a dicto domino Antonio ipperperos quinque secundum legatum pp. 5.

Die XX. Martii 1576. Venerabilis presbiter Alexander Bazzanus declaravit habuisse a suprascripto domino Antonio ipperperos tres legatos pro male ablati, et illos dispensasse in monasteriis huius civitatis Ragusii.

Die 3 Martij 1580. Venerabilis presbiter Alexander Bazanus sponte est confessus se habuisse et recepisse ab suprascripto domino Antonio Borisio anellum auri sibi legatum a testatrice in suprascripto testamento secundum formam legati videlicet.

**THE LAST OF BAR'S PATRICIAN LINEAGE DALMAS:
„Catharina Borisc, herede universale del q. m. Antonio Dalmas“**

Summary

Katarina Boriš, most probably the last member of Bar's patrician lineage Dalmas, emigrated in Dubrovnik, died in 1574. She was born in the lineage which was prominent in the commune's social life in the fifteenth and sixteenth century and particularly known in relation to the construction endeavor on the coast of Bar. The family in which she got married, since that time intensively present in other regions, will remain especially remembered in the diplomatic history of the Venetian Republic. On the basis of the will, which is kept at the State Archives in Dubrovnik, reassembled are the family's background and genealogical traditions, as well as the organic links that existed between the off-springs of the urban elite and the town's tissue from which they originated. Constructed in a field of identity and imagery, the relation of the urban aristocracy and the area where it was founded inevitably included the patrimonial strategy. Penitentiary character of the statement of the last Catharina's will, which strengthens the concept of salvation, symbolizing the consistent connectedness, expresses the emotional relationship to the central town's cult places. Ultimately, one third of all the holdings were bequeathed to religious institutions. Documentary analysis, comparison with the results of archaeological researches and prosopographical method complement and resume the knowledge about the culture and spirituality of the social life in Bar in the late medieval and early modern period.

UDK 316.75(497.16) : 929 Petrović Njegoš P. II

Boban BATRIĆEVIĆ

RECEPCIJA PETRA II PETROVIĆA U IDEOLOGIJAMA CRNOGORSKIH VLASTI

Sažetak: *Na interpretiranje Njegoša među crnogorskim vlastima, prije svega su uticale političke prilike i okolnosti. Tumačenje Njegoševog lika i djela mijenjano je za potrebe zvaničnih ideologija, pa je on kao pjesnik XIX vijeka, dovođen u kontekst i sa pojmovima koji su produkt XX ili XXI vijeka. Velika podložnost reinterpetiranja njegovog štiva i nevjerovatna marketinška upotrebljivost na prostoru gdje se prelamaju različiti sociokulturni kodovi, učinili su Njegoša najuticajnijim i najosporavanijim domaćim misliocem. Za samo vijek i po, on je prešao put od najvećeg genija do generatora genocida, a njegova biološka smrt za brojne interpretatore bila je podsticaj za politikantske manipulacije sve do današnjih dana.*

U ovom radu neće se dublje zalaziti u ideološke karakteristike samog Njegoševog djela i djelovanja, već će se pažnja pokloniti genezi političkog njegošfetišizma u Crnoj Gori. Cilj je dokazati da je svaka crnogorska vlast ponjogošavala svoju ideologiju, a njegove stavove podređivala svojim potrebama. Nekad je ta upotreba bila simboličnog, a nekad neposrednog karaktera. U korišćenju Njegoševog lika i djela u političkom marketingu, postoji jasan i neprekidan kontinuitet u posljednjih sto pedeset godina.

RECEPTION OF PETAR THE II PETROVICH IN THE IDEOLOGY OF THE MONTENEGRIN AUTHORITIES

Abstract: *On interpreting Njegosh among Montenegrin authorities, primarily affected the political situation and circumstances. Interpretation*

of Njegosh's figure and work have been altered for the official ideology, and he, as a poet of the nineteenth century, was brought into context and concepts that are a product of the twentieth or twenty-first century. Incredible susceptibility of reinterpretation of his reading and its incredible marketing usability in the area where different socio-cultural codes are refracted, have made Njegosh the most influential and most disputed national thinker. In just a century and a half, his character will cross the path of the greatest genius to the generator of genocide, and his biological death never could lead to the political one.

This paper will not go deeper into the ideological characteristics of the Njegosh's acts and actions, but will be paid to the genesis of political idolatry of Njegosh in Montenegro. The aim is to prove that each Montenegrin authority adjusted its ideology to the selected Njegoš messages and principles, and his views submitted to their own needs. Sometimes this use was symbolic, and sometimes of immediate character. The last century and a half recorded a clear continuity in the use of Njegosh's figure and work in political marketing.

Uvod

Gotovo da ne postoji ličnost u domaćoj istoriji čiji su lik i djelo više (zlo)upotrebljavani u ideološke svrhe od Petra II Petrovića. Ako povučemo paralelu, vidjećemo da je svaka politička struja u Crnoj Gori, od Njegoševe smrti 1851. godine do danas, preko njega tražila samopotvrdu i legitimitet. Na Njegošu i *contra* Njegošu, vijek i po, stvaran je politički marketing iza kojeg su se krile najrazličitije političke ideje – od totalitarizma do neoliberalne demokratije. Kako zapisa istoričar Rastoder, Njegoš je vremenom postao “parola”, “politički bilbord” sa kojeg su se slale najrazličitije poruke. Od Danila (1852–1860) do Mila, sve crnogorske vlasti (domicilne ili okupatorske) prošle su kroz fazu *njegošizacije* (jedna vrsta inicijacije), nakon koje je upravljač mogao stupiti na tron.

Odmah na početku nameće se pitanje: zašto baš Njegoš, a ne neko drugi iz “panteona” crnogorskih velikana? Zašto ne Ivan Crnojević na primjer, budući da je njegov kult duže bio urezan u crnogorskoj narodnoj svijesti, o čemu svjedoči naša

usmena književnost? Njegoš je prije svega začetnik novog kursa u oslobodilačkoj borbi Južnih Slovena – njegovo štivo odigraće veliku propagandnu ulogu u mobilizaciji snaga za rat s Osmanskim carstvom. Kako cinično zapazi turski historičar Kemal Karpat, da nije bilo Njegoša s Cetinja, Turci bi i dalje vladali Balkanom. U tom smislu Njegoš je temporalna granica, jer su nakon njegovog života socijalni i politički procesi postali znatno dinamičniji. Svojim romantičarskim zanosom i nenadmašnom vještinom pjesnika, Petar II je uspio zapaliti balkanski plamen, čije su iskre već zavarničili Karađorđe i Grci. U državničkom smislu, Njegoševo djelo predstavljaće politički program, nacrt za uređenje južnoslovenskog prostora, što će budući balkanski političari lukavo koristiti. Nedorečenost u pojedinim segmentima, učiniće Njegoša sklonim za različita, najčešće subjektivna tumačenja. Time će njegova politička vječnost, biti zagarantovana. Kao vladar biće zanimljiv političarima i historičarima, kao mitropolit crkvenjacima, kao umjetnik i pjesnik ostalim naučnicima i istraživačima. Svaki od njih će, u zavisnosti od ličnih afiniteta, ali najčešće od političkih okolnosti, interpretirati Njegoša u skladu sa potrebama zvanične ideologije. U crnogorskom smislu, Njegoš će personifikovati njen identitet. Kako je istorijsko iskustvo pokazalo, Njegoš je bio njen ključ: onaj ko posjeduje Njegoša, posjeduje i Crnu Goru!

U ovom radu neće se dublje zalaziti u ideološke karakteristike samog Njegoševog djela i djelovanja, već će se pažnja pokloniti genezi političkog *njegošfetišizma* u Crnoj Gori. Cilj je dokazati da je svaka crnogorska vlast *ponjegošavala* svoju ideologiju, a njegove stavove podređivala svojim potrebama. Nekađ je ta upotreba bila simboličnog, a nekađ neposrednog karaktera. U korištenju Njegoševog lika i djela u političkom marketingu, postoji jasan i neprekidan kontinuitet u posljednjih sto pedeset godina.

Nažalost, u jednom radu nemoguće je prikazati sve sfere i sve nivoe zloupotrebe Njegoša, tako da se neće detaljnije

objašnjavati značaj koji Njegošev opus dobija u tumačenju različitih organizacija, institucija ili ideoloških laboratorija, koje se nalaze van Crne Gore. Cjelovito sakupljanje i analiziranje fakata takvog karaktera, zasluživalo bi obimnu monografiju.

Rad je kompoziciono utemeljen u nekoliko (približno jednakih) cjelina, za koje je autor smatrao da posjeduju određena obilježja, koja im omogućavaju određenu vrstu periodizacije zloupotrebe Njegoševog lika i djela od strane crnogorskih vlasti.

Njegoš kao ideolog

Neraskidivost Njegoša političara i Njegoša umjetnika najvidljivije je kod Njegoša ideologa. “Njih dvojica” najbolje su sarađivali u regrutaciji duhovnih potencijala samosvjesne i državotvorne nacije u njenoj borbi za slobodu. Niko bolje od njega nije miješao mitove, istorijske legende, mediavelističke motive, epsku tradiciju s aktuelnim političkim pitanjima i pragmatičnim državničkim praksisom. Vladajući u epohi romantizma i nacionalnih revolucija, Petar II našao se na razmeđu istorija, što je na njegovo djelovanje imalo imperativan karakter. Njegoš je začeo političku misao (artikulisanu u umjetničkom iskazu) koja je Crnoj Gori ponudila jedan od mogućih putokaza ka konačnom oslobođenju. Njena magična djelotvornost i za kasnije nastavljache, ležala je u alhemičarskom talentu njenog kreatora: Vladika je uspio da stopi istorijsko i istoriografsko nasljeđe svoje zemlje, tradiciju crnogorskog ratnika, univerzalne probleme hrišćanstva, zajedno sa svojim političkim i težnjama svojih prethodnika, ali i sunarodnika, što je u potpunosti odgovoralo tadašnjim političkim trendovima u Evropi. Time je stvorena romantizovana svijest o prošlom, date smjernice budućem, u čemu je istorija odigrala “vrlo efikasnu političko-ideološku funkciju u procesu stvaranja i snažnog samoprikazivanja”¹ crnogorske države.

1 Jirgen Koka, *O istorijskoj nauci*, Beograd, 1994, str. 7.

U Njegoševom ideološkom diskursu (najvidljivijem u *Gorskom vijencu*), samoinicijativno se bolduju:

1. Mitovi: Kosovski i mit o vjekovnoj nezavisnosti Crne Gore
2. Kult ratnika: Miloš Obilić i vožd Karađorđe
3. Kult izdajnika: Vuk Branković i *poturice*
4. Motiv osвете (antiislamizam): “istraga poturica” i poslovično umetanje protivmuslimanskih izreka u usta književnih junaka
5. Obnova Dušanovog carstva

To su ujedno i osnovne postavke Njegoševog političkog programa – na tragediji srpstva izgraditi osvetnički motiv kod Crnogoraca, ne bi li svojom žrtvom i ratom protiv Turaka pomogli obnovi nemanjičke ere (svojeg “zlatnog doba istorije”). Istoričar Zvezdan Folić, uvidio je da je kosovski mit u “Njegoševim djelima bio jasnije naznačen nizom simbola. Dominirali su herojstvo i izdaja, a Miloš Obilić i Vuk Branković, predstavljaju trajne simbole tih osobina. Prvi se slavi bezgranično, a drugi je sinonim najstrašnijeg izdajstva. Trebalo je, dakle, podstaći osvetničku strast prema osmanskoj vlasti, organizovati ratnike tipa Obilića, i tako se osloboditi tuđinske uprave. Otuda je u „*Gorskom vijencu*” uzdigao Miloša Obilića do grandioznih razmjera, do paradigme svih viteških vrlina.

Nesporno je da je Njegoš u svojim djelima nastojao da izgrađuje i afirmiše antiosmansku politiku i da tako podstiče oslobodilačke pokrete. Stoga je uopštavao istorijske simbole težeći da oživi arhetipske slike srednjovjekovnog ratnika, ali i da svoje sunarodnike pripremi za veće vojne poduhvate.”² Mit o vjekovnoj nezavisnosti uklapao se u Njegošev nacrt crnogorskog društva u budućnosti. Nastavljajući političku mi-

² Zvezdan Folić, „Kosovski mit u političkim projekcijama XX vijeka”, *Njegoševi dani 2*, zbornik radova sa naučnog skupa, 2009, str. 423.

sao svog prethodnika, on nije imao dileme da je Crna Gora istorijski dio Srpskog carstva, pribježište za “silno Dušanovo ime”, te kao takva ona ima zadatak da odigra veliku ulogu u njegovoj obnovi, a onda se i utopi u njega.³ Dakle, Njegoš nema primordijalnu viziju crnogorskog državnog usuda, već se bavi širim problemom srpstva i problemom slovenstva (mahom južnog). Umetanje izmišljene “istrage poturica” Crnoj Gori daje pravo nosača buktinje na Balkanu, jer su se po tom scenariju Crnogorci prvi obračunali s “gubom iz torine”.⁴

³ O programskim načelima državničke politike detaljnije je pisao istoričar Živko Andrijašević. Vidjeti njegov rad „Njegoševa vladavina i politička misao“ u: *Njegoševi dani 2*, zbornik radova sa naučnog skupa, 2009, str. 393–411. U jednom dijelu, komparativno analizirajući ideje Petra I i Petra II, Andrijašević kaže: „Opčinjen mitom o Carstvu i obnovi njegovoj, idejom o velikom ustanku protiv Turaka, on (misli se na Njegoša – B. B.) i ne razmišlja o crnogorskoj državi kao o konačnoj tekovini nacionalno-oslobodilačke borbe. Kao što je to već navedeno, ni on ne smatra da se međunarodnim priznanjem i teritorijalnim uvećanjem Crne Gore rješava ‘crnogorsko pitanje’, niti da ga Crnogorci sami mogu riješiti. Za njega crnogorska država ima istorijsku ulogu jedino u tome da u izuzetno nepovoljnom okruženju obezbijedi opstanak Crnogoraca, sve dok Turci opštim srpskoslovenskim ustankom ne budu protjerani sa Balkana. Vladika se nadao pojavi nekog novog Karađorđa, koji će narodnim ustankom uzdrmati i srušiti Osmansko carstvo. A kada se to desi, slijedi vaskrs Dušanovog carstva u kojemu će Crna Gora imati mjesto koje joj pripada. I tek tada je, kako smatra mitropolit Petar II, problem Crne Gore riješen.”

⁴ *Gorski vijenac* (pored pjesničke veličine), predstavlja propagandno štivo, svojevrsan ratni bilten, koji za cilj ima regrutaciju svih socijalnih struktura crnogorskog društva za rat protiv Osmanskog carstva. Bio je to početak velikog nacionalnog preporoda na Balkanskom poluostrvu, začet nakon Prvog srpskog ustanka i grčke revolucije. Zato je Njegoš posvetu za ovo djelo napisao srpskom voždu Karađorđu, “ocu Srbije”, pokušavajući da mu oda počast za ono što je otpočeo. Naša historiografija dugo je ćutala o imaginarnosti same “istrage”, to je bila tabu tema, neprikosnovena istina u koju se nije sumnjalo. O samom događaju nema nikakvih neposrednih podataka. Od domaćih izvora sačuvan je zapis vladike Danila u prijepisu, u čiju se autentičnost sumnja. U samom dokumentu postoji niz nelogičnosti, o tome kako je šaćica “hrabrih” izvršila ovaj poduhvat. Niko od učesnika “sa naše” strane nije stradao, samo je jedan akter bio ranjen, dok su svi

Posljedice ovakvog razmišljanja bile su dalekosežne. Svaki sukcesivni, velikodržavni program južnoslovenskih država, ići će po ovom konceptu, s tim što će centar gravitacije uglavnom biti Srbija. U socijalnom i mentalitetskom pogledu Njegoševi citati bogatiće predrasudama crnogorske pravoslavce i njihovu predstavu muslimana, kojih ni do danas neće uspjeti da se oslobode. Njegoš je svojim promišljanjima i romantičarskim ognjem, budućim ideolozima proprtio gaz ka kreiranju njihovih državnih projekata, koji su se uglavnom gubili u opsjenarskom kunsthistorizmu. Problemi su počeli da se javljaju onoga časa kad su Njegoševi nerealpolitički previdi crnogorske budućnosti počeli da kopkaju njegove nasljednike – što sa Crnom Gorom nakon obnove Srpskog carstva? Ili liričnije rečeno: sukobi su nastajali onda kada se iz Njegoševog svijeta fantazmagorije, imaginacije i rustične romantike, povijesna drama počela svoditi na realne događaje u kojima vladaju interesi.

Pretapanje ideja u fišeke: Danilo i Nikola Petrović

Ako je tokom Omer-pašinog napada na Crnu Goru Njegoševa štamparija pretopljena u olovo da bi se Crna Gora odbranila, onda je tokom vladavine potonjih Petrovića Njegošljedbenici Alaha u cetinjskom i čekličkom kraju, stradali i prognani. Možda bi ovih „7 veličanstvenih” Crnogoraca uspjelo da za jednu noć izvrši ovu specijalnu misiju, da su imali letilice i obuku britanskih SAS jedinica. Da je ovo samo imaginarni događaj, potvrđuje i kasniji prelazak vladike Danila preko turske granice, jer da je bilo kakvog pokolja muhamedanskog stanovništva, sigurno je da on ne bi mogao slobodno kročiti na osmansko tlo. Istragu poturica do Njegoševog doba, u pisanim dokumentima niko nije pomenuo. Postoji samo pjesma o “Badnjem večeru”, koju je po svoj prilici spjevao Petar I, a dotjerao Sima Milutinović (*Istorija Crne Gore*, tom I, knjiga 3, Titograd, 1975). I najvažnija stvar koja ide na ruku mitologizacije ovog čina jeste nepostojanje inostranih izvještaja o navodnom stradanju muslimana na crnogorskoj teritoriji, a zna se dobro koliko su razgranatu mrežu za prikupljanje informacija na ovom prostoru imali Mlečani. Detaljnije: Vojislav Nikčević, *Istraga poturica: mit ili stvarnost*, Almanah, Podgorica, 2001.

ševo štivo proizvodilo municiju koja je imala znatno ofanzivniji karakter. Možemo reći da se Njegošev kult počeo javljati odmah nakon njegove smrti, u eri vladara s najdubljom državničkom vizijom u svojoj dinastiji – Danilom Stankovim.⁵ Knjaz Danilo je prvi ispunio Njegoševu posljednju želju da njegovo tijelo bude sahranjeno na Lovćenu i time otvorio Pandorinu kutiju razmirica, koje će trajati do današnjih dana. Dvadeset sedmog avgusta 1855. godine, ostaci vladike su prevezeni na Lovćen i sahranjeni u kapeli koju je Njegoš još za života podigao svom stricu Petru I Petroviću. Njegoš i Lovćen su se tako sjedinili, a u političkom i kulturnom diskursu Crnogoraca postali simbol Crne Gore i njene neuništivosti. Ovaploćena je neviđena metafizička idiosinkratičnost kod crnogorskog stanovništva na tu simbiozu, što će i budući neprijatelji znati vješto da koriste.⁶ Danilovim gestom crnogorski identitet dobija svoje “mjesto sjećanja” (sintagma istaknutog francuskog intelektualca Pjera Nore), a nacionalni diskurs prisvajanjem izabranih djelova prirode ostvaruje “teritorizaciju sjećanja”, “istorizaciju prirode” i “naturalizaciju istorije” (Entoni Smit). Humanizacijom dominantne geografske tačke koja dominira u prostoru tadašnje crnogorske orbite, Danilo je prije pojave razglasa i televizijskog političkog marketinga poslao poruku koja je održavala njegove čvrste namjere da Crnu Goru učini nezavisnom. Dodatnu i neophodnu teatralnost tom činu, koji

⁵ Aleksandar Berkuljan mi je u usmenim konsultacijama iznio zanimljiv stav da je Njegošev kult u stvari zacimentiran još u „Gorskom vijencu“, jer je Petar II svoju sudbinu i iskušenja prenio u doba osnivača dinastije Petrović, vladike Danila.

⁶ Paradoksalno je, da su se Crnogorci dva put organizovali da čuvaju „lovćensku svetinju“. Prvih puta od straha od Turaka, da ko ne daj Bože ne oskrnavi Njegoševo tijelo u XIX vijeku, a onda i početkom devedesetih, kad su neki politički, intelektualni i crkveni predstavnici srpskog naroda pominjali eventualno rušenje mauzoleja. Možda je najzanimljivije analizirati dubinu austrougarskih projekata o podizanju spomenika Francu Jozefu na Lovćenu, jer oni najbolje potvrđuju koliko se okupatorske sile shvatale vezu između Njegoša-Lovćena i Crne Gore. O tome će svakako biti više riječi u nastavku teksta.

ga je učinio još mističnijim i značajnijim, dodalo je prisustvo oko hiljadu crnogorskih vojnika u toku Njegoševe druge, ali ne i zadnje sahrane. To je bio recept budućim generacijama da naknadne (*post mortem*) ekskurzije Njegoševih kostiju poprime ritualni karakter i odigraju ulogu miropomazanja pred primanje krune (vlasti). Odlazak na Njegošev grob na Lovčenu imaće simboliku političkog hodočašća.

U vladarskom smislu nastavak Njegoševog puta za Danila značio je dalju etatizaciju i jačanje državnih institucija. Akademik Mijat Šuković, dao je zanimljivu, ali isuviše tehničku definiciju vladčinog značaja za jačanje države: "Vladarskim i književnim stvaralaštvom Petra II Petrovića Njegoša učvršćeni su temelji i statika Crne Gore i trasirana vertikalna njene dalje izgradnje"⁷, što je Danilo nastavio. Ipak, u državničkim projekcijama Danilova koncepcija nije odgovorala Njegoševim zamislima, jer je on na mnogo realnijim temeljima vidio ostvarivanje međunarodnog priznanja svoje zemlje. "Obnova Ivanbegovine"⁸ bila je bliža vizijama vladike Vasilija, nego projekcijama dva Petra, a pripajanje teritorija koje su u srednjem vijeku pripadale dinastiji Crnojević, izglednije od "topljenja u srpske nesreće". Na ivicu svog sna, Danilo I stigao je 1858. godine na Carigradsku konferenciju kada je teritorija Crne Gore razgraničena sa osmanskim. Pored koncepcijskog razilaženja po pitanju crnogorske sudbine nakon oslobođenja, Danilo se nije odrekao Njegoševe nacionalno-političke misli, već je "shvatao na identičan način; u vladichinoj nacionalnoj ideologiji vidio je pravi put za svoj preporod i za obnovu stare istorijske slave."⁹ Česta pozivanja na svog strica u odsudnim trenucima i slavom ovjenčana pobjeda na Grahovcu, bile su

⁷ Mijat Šuković, "Vladarskim i književnim stvaralaštvom Petra II Petrovića Njegoša učvršćeni temelji i statika Crne Gore i trasirana vertikalna njene dalje izgradnje", *Njegoševi dani 2*, zbornik radova sa naučnog skupa, 2009, str. 381.

⁸ Šerbo Rastoder, Živko Andrijašević, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006, str. 185.

⁹ Branko Pavićević, *Knjaz Danilo*, Beograd, 1990, str. 412.

meritum nacionalno-romantičarskih osjećanja koja je Njegoš zapalio.

Od dolaska na vlast Nikole Petrovića (1860), korišćenje Njegoševog lika u propagandne svrhe biće znatno učestalije. Njegošev opus reflektovaće se na Nikolino političko rezonovanje i umjetničko stvaralaštvo, a njegove ideje lebdjeti nad nikolajevskom državnom i velikodržavnom ideologijom. Prvenstveno, preko Njegoša, Nikola je slao poruku svojim porobljenim susjedima – to najbolje svjedoči pisanje Lazara Tomanovića, jednog od glavnih crnogorskih ideologa toga doba: “Sa svojom slobodom Crna Gora je sačuvala i samosvijest kontinuiteta srpske državne misli, što je poticalo njezinu dužnost saučešća u mukama potlačenih okolnih srpskih pokrajina, koje su upirale svoje poglede pune nade u nikad nepokoreni Lovćen.”¹⁰ Njegoševa epska nadahnuća o oslobođenju srpstva, postaće Nikolina opsesija, zbog čega će jednog dana izgubiti svoju zemlju i krunu. On je želio da sveopšti ustanak protiv Turaka na Balkanu predvodi Crna Gora, a da na zajednički južnoslovenski prijesto sjedne dinastija Petrović, koja je imala najdužu tradiciju nezavisnog vladanja. Da je svoju ideologiju sveo na “crnogorstvo”, Nikola se nikada ne bi mogao nadati proširenju granica van starocrnogorske, brdske i starohercegovačke opne, jer na okolnim teritorijama nije postojao institucionalni okvir¹¹ koji bi omogućio ekspanziju. Zato je morao koristiti romantičarsku retoriku, nacionalne mitove i Njegoševu slavu, jer kako uoči pronicljivi František Šitek: “kapela na Lovćenu predstavljala je karakterističan (...) simbol do tada nezavršene srpske i južnoslovenske borbe, prema crnogorskom scenariju, protiv stranih ugnjetača. Simbolični nacionalno-mobilizacijski potencijal Lovćena za dotad ‘neoslobođene’ stanovnike iza crnogorskih granica isticala je i crnogorska politička eli-

¹⁰ *Pedeset godina na prestolu*, Cetinje, 1910, str. 3.

¹¹ O značaju institucija za formiranje crnogorskog identiteta pogledati: Živko Andrijašević, *Nacija s greškom*, Podgorica, 2007.

ta.”¹² Nikola je zbog toga “u trend” vratio Kosovski mit, koji je u Crnoj Gori kako smo već istakli uobličio Njegoš, pa će kosovskometohijska dolina i sjeveroalbanski pojas predstavljati svojevrsni crnogorski “Drang nach Osten” – borbu za životni prostor. U Nikolinim proglasima, govorima, državnim projektima, pa čak i u umjetničkom iskazu, ne mogu se razabrati ideje njega i njegovog velikog pretka. U mnogim situacijama, “nekvalitetniji” Njegoš progovara kroz Nikolina usta. Odgovor na nedoumice vladike Danila iz *Gorskog vijenca* o suštavitosti i svrsishodnosti sveopšte borbe za oslobođenje, kako je uvidio Danilo Radojević, nalazi se u Nikolinoj pjesmi “Onamo, onamo”, koju je objavio pod pseudonimom Drago Dragović, preuzetim od Njegoša.¹³ Kao što je poznato, u njoj autor govori o prijestonici Dušanove države – Prizrenu i o svojoj namjeri da krene u rat. Narod je te stihove prihvatio kao svoju borbenu himnu.¹⁴ Bez dublje egzegeze, mogli bismo reći da je “duh nacije” u predvečerje Veljeg rata podmazivan i podgrijavan njegoševskom romantičarskom retorikom. To nam prije svega dokazuje serija tekstova u *Glasu Crnogorca* pod nazivom “Posmrtna slava” iz 1875. godine, potpisanih od strane istaknutog apologete dinastije Petrović, Marka Dragovića, koji je apostrofirao značaj “istrage poturica” i isticao njenu istorijsku nužnost, jer kako sam reče, da nije bilo vladike Danila i njegovih sokolova, možda ne bi bilo ni Crne Gore.¹⁵

¹² František Šitek, *Narativi o identitetu – izabrane studije o crnogorskoj istoriji*, Podgorica, 2015, str. 110.

¹³ Objavljena u Orlicu 1867. godine.

¹⁴ Zvezdan Folić, n.d, 423-424. Dalje kaže: „Romantičarsku tradiciju, koju je nesumnjivo nadahnjivalo i Njegoševo književno djelo, nastavljaju i crnogorski pjesnici poslije 1878. godine, kada često uzimaju Kosovo kao motiv svojih sastava. Nakon „Veljeg rata“ (1876-1878), Maksim Šobajić je 1879. godine dao naslov svojoj zbirci epskih pjesama – „Kosovska osveta“, s jasnom namjerom da crnogorskom ratovanju imputira samo osvetnički karakter.”

¹⁵ *Glas Crnogorca*, 10. februar 1875, str. 1-2.

Nakon 1878. godine i međunarodnog priznanja crnogorske nezavisnosti u Berlinu, dalja *njegošizacija* Nikolinih stavova postaje očiglednija i intenzivnija. U programskom smislu, to je značilo odbranu od sve učestalijih napada od Srbije na crnogorskog suverena i njegovu dinastiju, pošto je sticanjem srpske nezavisnosti, Nikola izgubio "prvijenstvo u srpstvu". Zato su i on i njegovi dvorski intelektualci ponavljali mitske teze o vjekovnoj nezavisnosti Crne Gore, ne bi li na taj način napravili štit od srpskih ideoloških strijela. No bolje od tekstova Lazara Tomanovića i Marka Dragovića govore knjaževi stihovi. Kako je to objasnio Radojević: "Postavlja se pitanje zašto se kralj Nikola odlučio da napiše ep *Pjesnik i vila* (1892), na koga je motivski uticao Njegoš svojom pjesmom *Zarobljen Crnogorac od vile*? Može se pretpostaviti da je u osnovi bila kraljeva namjera da tijekom epom politički djeluje, jer je znao da na njegov književni rad gledaju u Crnoj Gori, a i van nje, kao na literarizirani oblik političkog programa, te da se njegovi stihovi uče napamet (...) Do sada je u kritici rečeno da je Nikola bio podstaknut da napiše taj ep odlukom Berlinskog kongresa da u Bosni i Hercegovini zavede red Austro-Ugarska, te zbog poremećenih hrvatsko-srpskih odnosa. Zašto u kritici nije jasnije isticana i lična, primarna, pjesnikova motivacija: ugroženost dinastije Petrović-Njegoš od pijemontskih planova srpskog Dvora i vladajućeg srpskog sloja."¹⁶ Nikola je bio pod velikim pritiskom srpske javnosti, pa je njegov ep s konca XIX vijeka ličio na pravdanje: tonuo je sve dublje u irealnost, vraćavši se dalekoj prošlosti (sve do Vojislavljevića). Kako bi opovrgao prigovore za "egoizam", "izdaju srpstva", i "separatizam", knjaz se i dalje drži Njegoša i opjevava "da on nije pobornik opstanka posebne crnogorske države, već da je za oslobođenje i ujedinjenje tzv. 'srpstva', ali da u toj novoj državi Crna Gora mora imati mjesto koje je

¹⁶ Danilo Radojević, "Primjer uticaja Njegoša na pjesnički rad kralja Nikole", *Njegoševi dani 1*, Zbornik radova sa međunarodnog slavističkog naučnog skupa, 2009, str. 66.

opravdala usamljenom borbenom tradicijom, u čemu je glavni nosilac zasluga dinastija Petrović-Njegoš. Da bi dokazao pravo na ravnopravnu poziciju, Nikola ponavlja legendu o „preseljavanju“ u Crnu Goru junaka poslije kosovskog boja: ‘Kosovo je tvoje gore / naselilo junacima / ranjenijem i slavnijem / preživjelim ostacima’. On se ovđe pridržava poznatog mjesta iz *Gorskog vijenca*, ali se Njegoševi stihovi odnose na trenutak kada Ivan Crnojević napušta svoju prijestonicu Žabljak i uza nj se narod preseljava iz Zetske ravnice u planinske dijelove Crne Gore.”¹⁷

Vještost u baratanju vladičinim idejama iskazivala se u trenucima koje je diktirala politika – crnogorstvo, srpstvo, jugoslovenstvo, koncentrično izbija iz Nikolinog pera od 1860. do 1921. godine. Njemu nije strana ideja crnogorske zasebnosti, ali ni ideja ujedinjenog srpstva pod dinastijom Petrović; na kraju, neće mu biti ni strana federacija slovenskih naroda na ravnopravnoj ravni. Kroz sve te programske krpljevine, primjetan je Njegošev konac. Zenit njegoševskog zanosa u Nikolinoj eri biće postignut osvajanjem Metohije od strane crnogorske vojske 1912/13. godine. Zvanični crnogorski ideolozi tada će pokazati da znaju koliko su Njegoševi stihovi moćno oružje. Nakon što je Turska protjerana s Balkana, nastao je trenutni “ideološki” vakuum (nije više bilo “vruga su sedam binjišah”), a Crna Gora dobila novih 160.000 muslimanskih državljana – nacionalni diskurs morao se odvajati od njegoševskog romantizma. To najbolje svjedoči događaj sa proslave prvog okruglog jubileja posvećenom vladici: “Kada je na 100-godišnjicu Njegoševog rođenja na Cetinju svečano prikazan *Gorski vijenac* u Kraljevskom pozorištu 3. XI 1913. godine, priređivački odbor je izvršio skraćivanja teksta za izvođenje s napomenom – ‘Izostavljeno zbog naših prisutnih muhamedanaca (Luka Milunović)’.”¹⁸ Ovakvu obazrivost i

¹⁷ Isto, str. 68.

¹⁸ Citirano prema: Šerbo Rastoder, “Ima li razloga za novo čitanje Njegoša”, portal Vijesti. <http://www.vijesti.me/forum/ima-li-razloga-za-novo-citanje-njegosa-125345>

dugoročnost u međuvjerskoj politici crnogorskih državnih stratega nije mogao da prati neprosvijećeni puk. Nasilna pokršćavanja, ubistva i pljačke koje su Crnogorci sprovodili nad muslimanima u toku Balkanskih ratova bile su fosilni ostaci nataložene antiislamske svijesti, koji su najdublje ukorijenjeni u romantičarskom zanosu velikog pjesnika.

Njegoševa se pjesnička veličina nikada nije mogla destilovana prenijeti u politički pragmatizam; mogla se samo zloupotrijebiti, što i jeste. Njegovi krvni nasljednici su ga ideološki galvanizovali, i time otvorili put *frankenštajnzijaciji* njegovog lika, koja će uslijediti u XX vijeku, tom vijeku ideologija, kad će Njegoš postati nešto između *coup de grace*-a i *Grim reaper*-a.¹⁹ Nakon Petrovića, grabljenje oko Njegoša nastaviće njihovi neprijatelji, koji će u novim interpretacijama vladčinog ostvarenja graditi svoje vavilonske kule. Ipak, nakon političkog poraza, Nikola poseže za Lovćenom (Njegošem) u svom proglasu – braći Jugoslovenima!

Njegoš u službi okupatora ili Grobnica za Petra Petrovića: između cara, kralja i vođe

Padom Lovćena 1916. godine, pala je i Crna Gora. Više od šest mjeseci Njegoševi ostaci ležali su u ruševinama, jer je najmanje jedna artiljerijska granata pogodila staru kapelu. Dominirajući okolinom tako oskrnavljen, pjesnikov grob oslikavao je sudbinu svoje matice. Obogaljena, posramljena, izlomljena i ranjena Crna Gora, izgubila je svoj nacionalni orijentir, koji je desetljećima predstavljao nacionalno svetište. Znala je Austrougarska koliki je mobilizacijski značaj imao Njegoš za širi, srpski i južnoslovenski prostor, zato je njenim topdžijama planinski sarkofag služio kao kota. Ipak i takav, ukaljan i unakažen, *lovćennjegoš* je predstavljao

¹⁹ Personifikacija smrti u obliku kostura s plaštom koji drži kosu u rukama. Aludira se na zločine koji su počinjeni u ime Njegoševog „zavještaja“.

opasnost za unutrašnja previranja, jer je dvojnoj monarhiji prijetila trioba. Uzevši u obzir činjenicu da je među carskim vojnicima bilo Južnih Slovena, još bolje se može shvatiti strah od vladичине sjenke, koju su osjećali novi okupatori. Zato već u julu 1916. godine, guverner Veber izvještava mitropolita Mitrofana Bana “o namjeri da se ekshumiraju Njegoševi ostaci, i da se pohrane na vizuelno manje eksponirano mjesto u Cetinjskom manastiru.”²⁰ Poslije epizodnih neslaganja predstavnika pravoslavne crkve i lokalnog stanovništva, sredinom avgusta namjera je izvršena. Iz okupacione štampe, preciznije „Cetinjskih novina“, doznajemo da su nove vlasti željele da poruše razvaline Njegoševe kapele, i na njihovo mjesto podignu spomenik „Gibraltar Arije“ (Jadranski Gibraltar). Nacrt projekta umjetnika Rasice predviđao je spomenik visine između 16 i 32 metra, kako bi sa prirodne visine od 1756 m nad morem, bio nadaleko vidljiv.²¹ Na figuri „genija“ sa šljemom, lovorovim vijencem i mačem trebalo je uklesati inicijale Franca Jozefa i datum pada Lovćena. Mač je predstavljao upozorenje suprotnoj, italijanskoj strani.²²

Uklanjanje crnogorskog „mjesta sjećanja“ služilo je infamizaciji njene istorije, vulgarizaciji “narodne svetinje” i ideološkom obezglavljivanju nacije. U „kognitivnoj mapi“²³ zajednice, ovako nagla izmjena krajolika (koji je uz to nacionalni simbol), izazvala bi totalnu dezorganizaciju mišljenja u kolektivnoj svijesti. Brišući Njegoša, Austrougarska se oslobađala simboličnog nacionalno-mobilizacijskog resursa za južno-slovenski habitus, koji je bio pod njenim žandarmskim režimom. Utiskivanje datuma poraza „11. I 1916.“ na crnogorski hram slobode, nezavisnosti, nepokornosti i gordosti, nije bilo ništa drugo do vrhunac istorijske ironije, poigravanje sa fatumom i identitetom. Ratne nesreće spriječile su ovakav

²⁰ Šistek, n.d, 111.

²¹ Petar Glendža, “Cetinje u okupacionoj štampi (1916–1918)”, *Matica*, zima 2013/proljeće 2014, str. 246.

²² Šistek, 111.

²³ Termin posuđen iz psihologije.

zlonaum. Kako je snaga carske armije splašnjavala, zajedno s njom nestajala je i antinjegoševska kampanja. Da bi dobila simpatije lokalnog stanovništva, austrougarska uprava na Cetinju 20. avgusta 1918. objavljuje proglas, u kojem naglašava da će Njegoševa kapela na Lovćenu uskoro biti restaurirana, i da će joj stari izgled biti vraćen. Nekoliko mjeseci kasnije, Austrougarska je stavljena u istorijsku urnu, a Lovćen i Njegoš čekali novi susret.

*

* *

Još se „crnogorski leš” nije bio ohladio od ubistva na *Podgoričkoj skupštini*, a nove vlasti su otpočele s izrabljivanjem Njegoševog lika u svoje velikodržavne svrhe. U cetinjskom režimskom glasilu *Novo doba*, već 4. decembra 1918., na naslovnoj strani nalazimo ulagivački tekst u kome se regent Aleksandar Karađorđević povezuje sa Njegošem: „Proviđenju je najmilije bilo, da prije 30 godina u podnožju GORDOG LOVĆENA A POD OKRILJEM NEUMRLOG NJEGOŠA (podvukao autor) ugleda sunca svjetlost Veliki Unuk besmrtnog Karađorđa, Njegovo Kraljevsko Visočanstvo Prestolonašljednik Aleksandar. Cetinje!... Budi svjesno, da se je iz tvog gnijezda izlegao soko, kojemu ‘sve prepone na put bjehu’ i ipak ‘k cilju dospje velikome’; da je iz tvog grmena izašao laf, koji narodu svom ‘varvarske lance sruši’; da se iz tvoje kolijevke iznjihao muž koji ‘dunu život srpskoj duši’ i ‘dade Srbu stalne grudi’, Cetinje!... Diči se i ponosi, što si ti rodno mjesto Najvećeg muža na Slovenskom Jugu. Najvećeg i po patnjama, Najvećeg i po slavi. Cetinje!... Veseli se i zaori gromko ispod Lovćena da odjekne Avala, Velebit i Šarplanina: Neka živi Otac VELIKE SRBIJE (podvukao autor), Njegovo Kraljevsko Visočanstvo Prestolonašljednik Aleksandar!.”²⁴ Iz navedenog teksta, ili bolje reći apoteoze srpskom regentu, mogu se definisati osnovne postavke pro-

²⁴ *Novo doba*, 4. decembar 1918, br. 31, str. 1.

gramskih nacрта nove vlasti: nepostojanje partikularizma u Njegoševoj romantičarskoj misli (prevashodnost oslobođenja srpstva/slovenstva u odnosu na oslobođenje Crne Gore) omogućiće tadašnjim “spinerima” da, preko njegovih stihova, Aleksandra Karađorđevića predstavе kao jedinog dostojnog ujedinitelja Južnih Slovena. Pravo na to mu daju: rođenje na Cetinju pod Lovćenom (koje ima ulogu djevičanske oaze slobodarstva) i rođачке veze s dinastijom Petrović-Njegoš, istina izbjegavanjem njihovog pomena i isključivim pominjanjem vladike (“a pod okriljem neumrlog Njegoša”). Svjesna činjenice da sukcesija, nelegalno i nelegitimno prisajedinjenje Crne Gore Srbiji može izazvati dublju političku krizu u zemlji, nova vlast preko Njegoša pokušava retorički amortizovati novonastalo stanje; to joj ipak nije pošlo za rukom, jer će u januaru buknuti ustanak protivnika nametnutog ujedinjenja, koji će se pretvoriti u desetogodišnji građanski rat. Montažom stihova velikog pjesnika između redova dnevno-političkih potreba, ostalim Južnim Slovenima poslata je poruka da je dinastija Karađorđević jedina bila kadra da “varvarske lance sruši”, te to Srbiji omogućava paternalizam u toku potpuno novih političkih procesa. Mimikrija uz lik najvećeg južnoslovenskog pjesnika olakšavala je izgradnju kulta ličnosti vladara u novonastaloj zajednici.

Jedan od ujediniteljskih vođa, Marko Daković, nekoliko dana nakon navedenog teksta, u ime Izvršnoga narodnog odbora, pojačavao je težnje Petra II Petrovića za ujedinjenjem “svog naroda” i osudio razaranje Njegoševog groba na Lovćenu od strane Austrougara.²⁵ Narednih nekoliko godina proteći će u apelima zvaničnih državnih komentatora o potrebi obnove planinske kapele, a Njegošev lik počee intenzivnije da se interpretira u korist aktuelnih političkih dešavanja.²⁶ Od

²⁵ *Novo doba*, 11. decembar 1918, br. 38, str. 2.

²⁶ O planovima, problemima, toku i načinu prenosa Njegoševih kostiju, vidjeti: Zvezdan Folić, “Vlada kraljevine SHS i podizanje kapele na Lovćenu 1925. godine”, *Njegoševi dani 3*, Zbornik radova sa međunarodnog slavističkog naučnog skupa, 2011, str. 433–449.

1919. do kraja 1925. godine (kad će vladika biti vraćen na Lovćen) Njegoš će biti tretiran u preko 220 bibliografskih jedinica u crnogorskim publikacijama i zbornicima. Paralelno s medijskom “sakralizacijom” Petra II, tekla je satanizacija dinastije Petrović. Najeklatantniji primjer potpunog ružniranja njenog ugleda biće nebriga prema kulturnom nasljeđu – rodna kuća Petrovića na Njegušima služila je kao vojni objekat, a bilo je i prijedloga da se ona transformiše u kasarnu jugoslovenske žandarmerije.²⁷

Vrhunac korišćenja Njegoševog lika u propagatorske svrhe biće dostignut prilikom izgradnje nove kapele na Lovćenu i prenosa Njegoševih posmrtnih ostataka. O simbolici, ciljevima i načinu ovog čina, sjajnu analizu daje nam već citirani Šistek. “Logično je da se pojavila potreba reinterpetacije Njegoševog lika i značaja u duhu vladajuće državno-političke ideologije nove i iznutra još nedovoljno srasle Kraljevine. Svečani prenos Njegoševih ostataka imao je takođe izrazitu i ličnu porodičnu dimenziju s nezanemarljivim političkim konotacijama.”²⁸ Njegošev drugi ukop na Lovćenu, bio je klasična politička tribina, sa koje su nosioci vlasti poslali poruke čitavoj zemlji. Medijski, skup je imao prvorazredan karakter u svim glasilima Kraljevine. Na dan prenosa, Aleksandar Karađorđević je izjavio: “Duše Njegoša i Karađorđa bile su se srele, razumele i privile u velikom narodnom poslu. Nad grobom Njegoševim, danas je kamen sa Venčaca, na domaku Karađorđeve Topole i pod njime će lako ležati Vladika Rade.”²⁹ U ostalim govorima na Lovćenu, naročito u “guslarsko-demagoškom” nastupu Nikolaja Velimirovića (“Vaše Veličanstvo, praunuče (!) proslavljenog i besmrtnog vladike Njegoša”), kralj je predstavljan kao direktni Njegošev

²⁷ *Narodna riječ*, 20. oktobar 1923, br. 71, str. 1.

²⁸ Šistek, str. 112-22. Češki historičar s više aspekata posmatra prenos kostiju. U njegovom radu nalaze se izuzetne opservacije, koje svojom kristalno objašnjavaju politički značaj izgradnje nove Njegoševe kapele.

²⁹ *Politika*, 21. septembar 1925, str. 2.

potomak, iako se zna da vladika Rade nije imao priznate djece, što je trebalo da potvrdi pravo novoga kralja na crnogorski prijesto. Maštovitim analogijama Karađorđevići su na razne načine dovođeni u vezu s Crnom Gorom, a Aleksandar se gotovo pravdao Crnogorcima zbog činjenice da tek sedam godina nakon ujedinjenja dolazi u posjetu svom rodnom mjestu: "Još po velikom delu ujedinjenja želja mi je bila da pođem u Crnu Goru, ali mi prilike nisu dopuštale ni tada ni docnije. A uvek mi je teško padalo odlagati taj put. Najzad nas je današnja znamenita svečanost našla zajedno."³⁰ Ovakav "grč" i birane riječi, pokazuju nam da je kralj više nego svjestan krize u Crnoj Gori. Dok on ovo besjedi na svečanom ručku u dvorskoj bašti, na crnogorskoj teritoriji vodi se otvoreni rat između predstavnika režima i protivnika ujedinjenja. Zato, u želji da podiđe narodu nastavlja: "Crnogorci, braćo moja. Još sam došao, da se vidim i porazgovaram s vama. Među vama sam ugledao sveta, pa sam željan da iz vaših usta čujem kako je u ovim brdima. Ono zašto ste vojevali od kako je vaših starih i vas, izvojevali ste: danas u svome stenju niste više opkoljeni, bez oduške, krvnikom."³¹ A onda, veoma vješto imputira "značaj" koji je Crna Gora odigrala prilikom ujedinjenja (iako je znao da je svega mjesec dana nakon tog čina izbila *Božićna pobuna*, najorganizovaniji oružani otpor SHS-u), naravno, krijući se iza Njegoša: "U ujedinjenje vi nosite ljubav prema njemu kao roditelj prema detetu, žeženo zlato prekaljeno vaše vere kojim se blistaju ovi goli krševi, srce Obilića u sinja mučenika. Ono daleko pokoljenje o kom je snevao Njegoš, stiglo je, Crnogorci, a vi ste mu, – diko naša, spremili cveće iz svoje krvi. To je hrana koju daje Crna Gora a ravne je nema do majčina mleka.

³⁰ "Govor Nj. V. Kralja Srba, Hrvata i Slovenaca Aleksandra I. održan na Cetinju 22. septembra 1925. god. prilikom velikog ručka u Dvorskoj Bašti".

http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/Plakati_i_dokumentacioni_materijal/Objave_i_proglasi_srpskih_kraljevskih_dinastija/Karadjordjevici/PL-153-010#page/0/mode/1up

³¹ Isto.

Dižem čašu za vašu sreću, braćo, Živeli.“³² Kraljev govor štampan je na plakatima i objavljen širom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Njegoševa želja za oslobođenjem Slovena, poslužila je kao kohezioni faktor u trenucima aktuelnih političkih zbivanja. Slavljen je kao vizionar, preteča i duhovni generator ujedinjavanja: “Sa dubokim pijetetom pohitali smo Kraljica i Ja da prinesemo svoj deo poštovanja vladici Radu koji se danas, blažen, vraća u svoj grob. I mrtav je bio strašan neprijatelju, strašan privlačnom snagom pesnika i rodoljuba. Njegoševa reč, usađena u dušu svih naših miliona, odnjihala je naraštaje kao reč narodne pesme. Samo, pesnik je imao svoju odmazdu: skinut sa svoje visine, u crno doba, oskvrnjenom rukom, uzdignut je na božjem suncu, spletom bratskih mišica, u oblake na vrh Lovćena, odakle mu oko ne može dohledati širom slobodnu zemlju ujedinjenog vescelog njegovog naroda. Neka je vladici Radu večan pomen na ovome i onome svetu.“

Saga o Njegošu, Karađorđevićima i ujedinjavanju, ipak nije završena s izgradnjom nove kapele. Kako se bude mijenjala politička klima u klimavoj zajednici, tako će se kroz dalja reinterpretiranja Njegoša tumačiti i potezi vlasti. Njegoš je za ideologe bio jedna vrsta kokota na dimnjaku južnoslovenske kuće, koji u zavisnosti od dnevnopolitičkog vjetra usmjerava dim od ognja međusobnih razmirica njenih stanara. U toku najdublje političke krize u međuratnom periodu u Aleksandrovoj državi (nakon ubistva u skupštini, zavođenja diktature i transformacije SHS-a u Jugoslaviju), u duhu novoproklamovanog integralnog jugoslovenstva, pojavljuju se tekstovi o Njegošu kao praroditelju Jugoslavije. Lazar Tomanović (!), objavljuje u nastavcima u *Slobodnoj misli* tekst “Začecje Jugoslavije”³³, u kojem govori o susretima Njegoša i Matije Bana 1848. godine. U *Almanahu-šematizmu Zetske banovine* za 1931. godinu, nalazi se niz zapisa o Njegošu i

³² Isto.

³³ Vidjeti: *Slobodna misao*, brojevi 33, 34, 35 i 36 za 1930. godinu.

Jugoslaviji. U tekstu "Crna Gora i Jugoslavija" kao primjer se navodi pismo Njegoša banu Jelačiću, u kojem vladika potcrtava ljubav crnogorskog naroda prema svim plemenima južnog slovenstva.³⁴ Na stranicama koje su posvećene Cetinju, kaže se da je od Petra II otpočela politika koja teži jednom cilju: oslobođenju i ujedinjenju³⁵; dok se u jednom apologetskom napisu u korist državnog zaokreta k' jugoslovenstvu³⁶, ističu "rasne" karakteristike Crnogoraca, koji su, kako zapisa autor tih redova "najčišći tip Slovena i Jugoslovena" i kao takve, njih je najbolje "ocrtao Petar II Petrović Njegoš" u *Gorskom vijencu*. U ovoj ilustrovanoj publikaciji nalazi se i prva fotografija nove kapele na Lovćenu, na kojoj je prikazan kralj Aleksandar kako ide ispred svite, dok se iza njegovih leđa nalazi posljednje boravište vladike Rada. Taj osvjedočeni trenutak na fotoaparatskom filmu imaće izuzetnu upotrebnu vrijednost, a Njegoš je tako dospio u svijet fotopropagande, koja će i do danas imati najveću medijsku snagu. Motiv Njegoševe kapele ubrzo će početi da eksploatišu grafički dizajneri, pa će njegoševski predznak postati tipična politička i marketinška "naljepnica".³⁷ Valja dodati da se Njegoš koristio i van Crne Gore. Godine 1933. njemu je podignut spomenik u Trebinju, a u Foči obilježeno 120 godina od rođenja. Iste godine je Udruženje Crnogoraca u Beogradu pokrenulo akciju podizanja Njegoševog spomenika u tome gradu.³⁸

Zaista se može reći da se utiskivanjem Njegoševog lika u svim sferama, brisao crnogorski istorijski individualitet. Jednom od simbola crnogorske državne tradicije, centralnoj cetinjskoj komunikaciji pod nazivom "Katunska ulica", izme-

³⁴ *Almanah-šematizam Zetske banovine*, 1931, str. 181 – 184.

³⁵ Isto, str. 247.

³⁶ Isto, str. 27.

³⁷ Gotovo da nema oblasti gdje Njegoš i kapela nijesu korišteni za logo. Od sportskih društava i političkih stranaka do guslarskih udruženja i pravoslavnih bratstava.

³⁸ *Cetinjski odjek*, 6. januar 1933, br. 23, str. 2.

đu dva svjetska rata promijenjeno je ime u "Ulica Njegoševa".³⁹ Prvo folklorno društvo u Crnoj Gori osnovano tada, zvaće se Njegoš. Prva predstava igrana u restauriranom Zetskom domu biće "Gorski vijenac". Za jednu od tri "naše" najveće vrijednosti proglašen je Njegoš.⁴⁰ Na Cetinju će 1934. biti podignuta zgrada osnovne škole, koju je sto godina ranije osnovao Vladika. I ona će nositi Njegoševo ime. Tako će veliki pjesnik, ni kriv, ni dužan, zasjeniti sve ličnosti iz bogate crnogorske istorije – novim vlastima i njihovoj ideološkoj unifikaciji Crne Gore i njenog identiteta Njegoš će poslužiti kao malter kojim se prekriva mozaik.

*

* *

Dolazak fašista u Crnu Goru neće istisnuti Njegoša iz političkog marketinga, već će i kod njih naći široku primjenu. Kao zemlja koja na svom dvoru ima Petrovića odivu, Italija će retorički držati do dinastičkih veza, ističući „prijateljstvo“ s Crnom Gorom. Preko svojih saveznika-satelita pokušaće da se Crnogorcima predstavi kao neko ko će paziti i njegovati narodnu tradiciju. Jedna od prvih manifestacija koja je organizovana nakon okupacije bilo je proslavljanje Đurđevdana, krsne slave potonje crnogorske dinastije, koja nije obilježavana 22 godine.⁴¹ Biće pokrenut i list s imenom starog crnogorskog medija *Glas Crnogorca*, koji će sa manjim prekidima izlaziti do kapitulacije Italije. To glasilo biće glavni razglas fašističkog i nacionalističkih, kvislinških pokreta, koji su djelovali u Crnoj Gori – četničkog i federalističkog. Otrovni tekstovi protiv narodnooslobodilačke borbe, klasično izlivanje

³⁹ Vesko Pejović, Studija: Cetinje, imena ulica, spomenici, spomenobilježja. Vidjeti:

<http://www.cetinje-mojgrad.org/?p=9288>

⁴⁰ U rubrici: *Ko zna?* u Zetskom glasniku (27. avgust 1932, str.3), pored Njegoša navode se još narodna književnost i Ivan Meštrović.

⁴¹ *Glas Crnogorca*, 18. maj. 1941, str. 3.

ultrapравославне netolerancije prema pripadnicima drugih religija, gebelsovska ratno-huškačka propaganda i krajnje snishodljiv stav prema Musoliniju i Hitleru, biće osnovna obilježja njegove uređivačke politike. Njegoš će u takvim nastupima poslužiti kao paravan za zločinačku i ubilačku mašineriju Trojnog pakta.

Jedan od prvih tekstova koji rabe Petra II, pojavljuje se već u prvom broju za 1942. godinu, naslovljen „Spasavajmo naciju“.⁴² Nakon osude Trinaestojulskog ustanka, autor kroz Njegoša ističe: „Pružena nam je bila sjajna mogućnost da odigramo ulogu čuvara naše srpske rase, usred svjetske kasapnice, da mirno sačekamo kraj obračuna među velikanima i da po Njegošu ‘Sačuvamo sjeme u odivel!’ – spasavajmo naciju od nas samih, od naših zabludenih sinova, od Njegoševih vještica koje kažu: ‘Zla mrznome činit ne možemo / a ko nam je mio ili svojta, / Trag po tragu njegov iskopamo!’” Dakle, karakteristična politika čekanja (ili čučavca, kako su je pogrdno nazivali komunisti) Ravnogorskog pokreta ratnog zločinca Draže Mihailovića, da se rat riješi na inostranom frontu kako bi se sačuvala “biološka supstancija srpstva”, biće prenesena kroz stihove iz *Gorskog vijenca*. Motivi iz Njegoševog djela, koji idejno sežu do srednjeg vijeka, kao što su “vještice” i “Kosovo”, ili pak novovjekovna “istraga”, postaće paradigma za tumačenje zbivanja u ratu koji je nagovijestio nuklearno doba.

Kao pravi *montagemaker* u ovakvoj vrsti propagande, predstaviće se pravoslavni prvak Joanikije Lipovac, mitropolit koji je dočekaio i pozdravio fašiste nakon Aprilskog sloma. Heuristička osnova profašističkog djelovanja u Crnoj Gori biće izuzetno obogaćena njegovim radom. On će nastaviti tradiciju dobrih odnosa pravoslavnog i katoličkog sveštenstva s okupatorima, začetu tokom Prvog svjetskog rata. Gotovo u svakom svom medijskom pojavljivanju, Lipovac će posezati za Njegošem. Demagoške karakteristike Nikolaja Velimirovića,

⁴² *Glas Crnogorca*, 1./14. februar 1942, str. 1.

posjedovao je i on. Njegovi govori biće šablonski – par citata iz Biblije, nešto Njegoševih najpoznatijih stihova, a onda poruke koje idu u korist okupatorskom režimu. U čestitki povodom srpskog praznika Savindana, koju je uputio građanima, mitropolit kroz vladiku pripovijeda o Savi Nemanjiću.⁴³ Tako je Njegoš došao u dodir sa srpskim svetiteljem, o kojem je Velimirović izjavio: “Ipak se mora odati priznanje sadašnjem njemačkom vođi Adolfu Hitleru, koji je kao prost čovjek, shvatio da je nacionalizam bez vere jedna čista anomalija, jedan hladan i nesiguran mehanizam. I evo u XX veku on je došao na ideju Svetog Save i poduzeo u svome narodu onaj posao koji priliči svetitelju, geniju, heroju. A nama je taj posao svršio sveti Sava. Otuda je nacionalizam srpski kao stvarnost, najstariji u Evropi”.⁴⁴ U propovijedi povodom pravoslavnog praznika Uskrsa, Joanikije najoštrije osuđuje 13. jul i govori u duhu četničkog vojvode: “Posljednjih sedmica počeli su ubijati sve one koji neće da se učlane u komunističku stranku. I ubijali su i ubijaju ne samo ljude, već i žene, starce i djecu. Okrvavili su, dakle, ruke bratskom krvlju. U našim krajevima zavládala je tako strašna nesreća, narod je na takvim mukama, da će se na ovo doba kroz vjekove primjenjivati Njegoševe riječi: Bješe oblak sunce uhvatio / bješe goru tama pritislula / pred oltarom plakaše kandelo, / na gusle se strune pokidale, / sakrile se vile u peštere, / bojahu se sunca i mjeseca.”⁴⁵

Sumrak ličnosti jednog mitropolita, ostvariće se prilikom posjete Pircija Birolija manastiru Ostrog. Lipovac će ga u gornjem manastiru pozdraviti riječima: “Mi smo maleni, siromašni i neznatni, po riječima Njegoševim ‘Jedna slamka među vihorove’ ali ljubitelji istine i pravde (...) Vaša Ekselencijo, u ime bratstva svete obitelji Ostroške, sveštenstva

⁴³ *Glas Crnogorca*, 15./28. februar 1942, str. 1.

⁴⁴ Citirano po: Dragan Koprivica, “Antifašizam u Crnoj Gori – suštinska vrijednost ili predizborni trik”?

<http://gong.hr/hr/dobra-vladavina/europska-unija/antifasizam-u-crnoj-gori-sustinska-vrijednost-ili/>

⁴⁵ *Glas Crnogorca*, 22. mart/4. april 1942, str. 9.

i naroda Bogom spasavane Mitropolije crnogorsko-primorske, pozdravljam vas sa pozdravom: Dobro nam došli.”⁴⁶ Toplo-rječivost je Lipovac nastavio u donjem manastiru, gdje je bio priređen svečani ručak. Čak je, kako prenosi “Glas Crnogorca”, pozdravnu riječ uputio na italijanskom jeziku.⁴⁷ Nakon panegirika italijanskom vojnom režimu i iskazivanja zahvalnosti što je opštenarodni ustanak ugašen, uz nekoliko negativnih atributa na račun partizana, mitropololit je nazdravio Biroliju i njegovim uvaženim saradnicima, a potom nastavio: “Pijem braćo u zdravlje našega dragoga brata đenerala Blaža Đukanovića, komandanta nacionalnih trupa u Crnoj Gori, junaka i viteza, koji nalazeći se na neodložnom službenom putovanju u Sandžaku, nije mogao danas posjetiti s nama Sveti Ostrog, već je odredio svoga izaslanika hrabrog pukovnika brata Baja Stanišića, u zdravlje junaka i vitezova njegovih saradnika, koji predvode junake; u zdravlje, braćo, svih vas i u zdravlje mučeničkoga, krstonosnoga našega naroda. ‘Vozljubim drug druga’ Ljubavi nas uči Gospod Isus Hristos, ljubavi nas uči Sv. Sava, a oni su vođe... /Bože dragi, koji sve upravljaš... / Provedri mi više Gore Crne, / Uklon’ od nje munje i gromove / i smučeni oblak gradonosni.”

U prookupatorskom diskursu i medijskoj kampanji najzanimljivije je umetanje teze, u stvari dovođenje u vezu “istrage poturica” s borbom protiv komunizma. Mit iz *Gorskog vijenca* predstavljan kao sveta istina, skoro vijek kasnije, ponovo je trebao odigrati istu ulogu – regrutovati masu. Između ostalog, internacionalizam promovisan među komunistima i nepostojanje religijskih prepreka za inkluziju muslimana u partizanske redove, puno je smetao uskonacionalističkim ideologijama. Zato je Njegoš trebao da opomene narod na pogrešnost komunizma, kako bi kolaboracija sa okupatorima dobila istorijsku samopotvrdu. Prva paralela između “istrage” i antikomunističke borbe načinjena je u tekstu “Zlu se svakom

⁴⁶ *Glas Crnogorca*, 7./20. oktobar 1942, str. 1.

⁴⁷ Isto, str. 3.

na put stati mora”.⁴⁸ Nakon banalnih i vidno protivislamskih redova nakalemljenim na Njegoševe stihove, potpisnik teksta pravi pohvalu “istraži”. Upoređujući širenje islama s komunizmom, dalje kaže: “Isti primjer imamo sada kada Crnogorski komunizam (bolje reći: ‘Crnogorski glupizam’) propovijedajući poslastice korišćenja tuđe imovine, kolhoza, slobodne ljubavi i 5 sati dnevnoga rada te propovijedajući rajski život dovodi u oprečnost ono što su zdravi razum i narodne potrebe stvorili. I tom načinu je skovan krvavi mač da se razmane i očisti sve nezdravo što uništava ponosno crnogorsko ime, da se odrežu te nezdrave i neizvodljive ideje u Crnoj Gori – isto kao što su istrijebljeni poturčenjaci.” Glavni štab komunističke vojske upoređen je sa vješticama iz *Gorskog vijenca* – on muti Crnogorce da se međusobno zavade. “Uzbunili” su omladinu, podveli je i odveli od autoriteta i zdrave svijesti. Zato, “napojmo se Njegoševim duhom, neka bi on vaskrsao kao slavan ovjenčani crnogorski duh naših pradjedova... (stihovi)... Okupite se Crnogorci i probudite iz mrtvila i učmalosti. Trijebite ‘poturčenjake’ modernog vijeka, ne umirite podtrbuške od šake manijaka. Na pomolu je novo doba, novi ‘Gorski vijenac’ – vežite se zakletvom serdara Vukote... (zakletva)”⁴⁹ Kreator ovakvih formulacija zaista je cijenio Njegošev rad, ali ga izgleda nije razumio. Nekoliko brojeva nakon ovoga, on nastavlja *ponjegošenje* svojih prosovinских stavova.

U tekstu “Odbranimo se” komunisti se optužuju za širenje nemorala i gnusne zločine. Govori se o tobošnjem otvaranju javnih kuća na partizanskoj teritoriji, silovanjima koja čine komunisti i ubistvima djevojaka i žena koje ne žele imati “druževski” seks. Na kraju se potpisnik pita: “Pa jeli naša dužnost da gledamo to, i da čekamo da na nas dođe red jednog dana? Zar da trpimo tirjanstvo? Al tirjanstvu stati nogom za vrat / Dvesti ga k poznaniju prava / To je ljudska dužnost

⁴⁸ *Glas Crnogorca*, 22. februar/7. mart 1942, str. 7.

⁴⁹ Isto.

najsvetija. Valja ići i tirjaninu dokazati ‘poznanije’ prava pa bilo milom ili silom.” Interesantan je i jedan “istorijski” napis u kom je dat pregled života vladike Danila – samo par rečenica iz njegove biografije, a onda više od tri četvrtine posvećeno “istraži” i njenom značaju. Na kraju teksta je konstatovano: “Istorija se zaista ponavlja. Eto, došlo je do toga da se i godine 1942, nakon punih 235 godina, Crnogorci podižu da pomeđu sebe istraže izrode.”⁵⁰ Tako je u javnom mnjenju stvarana klima osmansko-crnogorskog rata, koji je u narodnoj svijesti imao duboke korijene. Kao svaki totalitarno-korporativni sistem, tako je i ovaj manipulisaio istorijom, stavljao je u službu svojih ekspanzionističkih planova, dajući borbi povijesni legitimitet.

Kao i okupator iz prethodnog svjetskog rata, i Italijani su imali svoju epizodu s Njegoševom grobnicom. U jednoj salvi italijanske artiljerije, oštećena je bila kapela na Lovćenu. Znajući koliko to može da škodi njihovoj stvari u Crnoj Gori i kako bi prenebregnuli kontrapropagandu, Italijani su odmah izdali saopštenje za javnost, štampano na naslovnici *Glasa Crnogorca*: “U varoši kruži glas da je artiljerija juče razorila grobnicu vladike Rada. Ovaj glas, međutim, odgovara istini samo u toliko, što je jedno zalutalo tane, prilikom ispitivanja jednoga oružja, palo u blizini grobnice vladike Rada. Grobnica nije razorena, te se može dobro vidjeti takođe i sa samoga Cetinja. Nije isključeno da je tane moglo prouzrokovati izvjesnu štetu. U svakome slučaju radi se tu samo o nesrećnome slučaju, koji je nemio ne samo Crnogorcima, nego i Italijanima, koji gaje kult herojskih uspomena i svetinja tradicije ma kojega naroda. Šteta, koja je slučajno i eventualno zadana grobnici, biće smjesta nakon što bude ustanovljena popravljena brigom italijanske vlasti.”⁵¹

Znajući koliko crnogorski narod poštuje kult velikog pjesnika, Italijani su ponajbolje poklanjali njegovan njegovog lika. Ahil de Paolis držao je predavanja o kulturnim vezama

⁵⁰ *Glas Crnogorca*, 1./14. mart 1942, str. 5.

⁵¹ Isto, str. 1.

između Crne Gore i Italije za vrijeme Njegoševe vladavine.⁵² U *Durmitoru* je objavljen veliki broj članaka o Petru II, njegovom stvaralaštvu i značaju. Paolis je upućivao i na opise Italijana u *Gorskom vijencu*, koji je, interesantno, još 1939. godine doživio svoj treći cjeloviti prevod na italijanski jezik.⁵³ Ipak, nakon smjene okupatora i kraja italijanske avanture 1943. godine, njemačka soldateska neće biti tako obzirna prema vladici Radu. Na osnovu pisanja Mirka Banjevića doznajemo da će Njegoševa Biljarda, u kojoj je bila smještena Cetinjska bogoslovija, biti pretvorena u konjušarnicu hitlerovske vojske.⁵⁴ To možda i najbolje svjedoči o tadašnjoj njemačkoj vizuri crnogorske narodne tradicije i samog Njegoševog lika.

Crveni Njegoš: Od borca za socijalnu pravdu i marksističkog pjesnika do Jugoslovena, Srbina i Crnogorca

I prije no su cjelovito preuzeli vlast u Jugoslaviji, komunisti su počeli da koriste Njegoša u svojoj "ikonografiji". U njihovom zvaničnom glasilu na crnogorskoj teritoriji – *Pobjedi*, pokrenutom 24. oktobra 1944. godine, crveni će od prvih šest štampanih brojeva u čak četiri pominjati Njegoša. Uzevši u obzir tu činjenicu, dolazimo do zaključka da su partizani odmah shvatili značaj njegovog lika za propagandu među narodom, u toku pripreme za konačno oslobođenje Crne Gore (4. januar 1945. godine) i organizovanja vlasti na slobodnoj teritoriji. Tako na naslovnici petog broja, izašlog 14. decembra 1944. godine nalazimo reprodukciju linoreza Antona Lukatelija "Njegoš i kolona partizana" sa stihovima iz *Gorskog vijenca*. Pošto Titov kult još nije bio zaživio van redova i simpatizera NOB-a, komunistima je trebao dobro poznati velikan kao zeledje partizanskoj vojsci. I Lukateli je to odradio ingeniozno: prateći trendove najdjelotvornije svjetske

⁵² *Durmitor*, 1943, br. 2, str. 1-6.

⁵³ Vesna Kilibarda, *Njegoš i Italija*, Podgorica, 2014, str. 233.

⁵⁴ *Pobjeda*, 24. decembar 1944, str. 6.

propagande, autor je po uzoru na jedan od najpoznatijih plakata iz Drugog svjetskog rata (korišćen prilikom odbrane Moskve), na kom Staljinov džin nadvisuje Kremlj i izdaje naredbu da se krene na Njemce, napravio linorez gdje je Njegošev lik, zauzevši polovinu crtačkog prostora (!), prikazan kao božanstvo koje gleda sa neba na narodnooslobodilačku vojsku. Partizani marširaju cetinjskim trgom ispred Dvora Nikole Petrovića; na njihovom čelu su barjaktari – jedan nosi trobojku s petokrakom, a drugi transparent na kojem je ispisano "TITO". Tako je Lukateli suptilno umetnuo vrhovnog komandanta, kome je "nabildovani" i socrealistički vladika davao legitimitet da predvodi budućnost (jer partizani marširaju prema posmatraču). Katarza zloupotrebe Njegoševog lika na ovom propagandnom momentu, dostignuta je objavljivanjem stihova iznad učesnika marša "Blago meni moji sokolovi / Blago meni junačka slobodo / Jutros si mi divno voskresnula." Zasigurno, konzumer takvog marketinga sticao je utisak da je vladika Rade osnivač i zapovjednik proleterskih brigada koje su oslobodile Jugoslaviju.

U proklamovanju nove ideologije Njegoš će dakle, kao i ranijim vlastima, odigrati veliku ulogu, i na crnogorskom i na opštejugoslovenskom teritoriju. Istoriografsko-regrutacioni recept prenijet je iz totalitarnog Sovjetskog Saveza, po kom se uglavnom jedna ličnost uzima kao "narodni genij" i uzor nacije (Aleksandar Nevski npr.), biće u potpunosti inkorporiran u agitaciono-propagandne aktivnosti komunističkih vlasti. Jedan od prvih otkrivenih spomenika u još neoslobođenoj Jugoslaviji biće Njegošev u Trebinju, koji je stradao u toku rata.⁵⁵ Ustavom NR Crne Gore koji je simbolizovao povratak njenog istorijskog individualiteta, donijetim 31. decembra 1946. godine, između ostalih značajnih odredbi, biće definisan i njen novi grb – Lovćen s Njegoševom kapelom okružen lovorovim vijencem, koji je pri dnu povezan crnogorskom zastavom.⁵⁶ Komunističke

⁵⁵ *Pobjeda*, 4. mart 1945, str. 6.

⁵⁶ Andrijašević & Rastoder, 437.

vlasti su se istinski trudile da Njegošev lik i njegovo djelo u potpunosti prilagode svojim ideološkim potrebama. O tome je u domaćoj historiografiji najviše pisao Dragutin Papović. Njegov rad “Njegoš u socijalističkoj i nacionalnoj ideologiji 1945–1989.” podrobno objašnjava i sagledava gotovo sve glavne nivoe ideologiziranja Njegoša u pomenutom periodu.

Okolnosti su se “namjestile” da samo dvije godine nakon dolaska na vlast komunisti budu u prilici da organizuju svoj prvi veći jubilej posvećen crnogorskom vladici – 100 godina od izdavanja *Gorskog vijenca*. Koliko god paradoksalno zvučalo da jedna Komunistička partija svoj imidž gradi preko pravoslavnog mitropolita, u crnogorskom iskustvu to je bilo veoma učinkovito. Papović nam prezentuje neke od reinterpretacija Njegoševog opusa iz 1947. godine: “Filozof Vuko Pavićević je narodnooslobodilačku borbu povezao s Njegoševim rodoljubljem i tvrdio je da su stihovi ‘Neka bude što biti ne može’ bili glavni motiv rukovodstva narodnooslobodilačke borbe. Publicista Nikola Lekić je naveo da je Njegoševo djelo bilo najbolji podstrekač narodnooslobodilačke borbe i najbolja zaloga bratstva i jedinstva. Lekić je tvrdio da istraga poturica nije ništa drugo nego otpor seljaštva turskom feudalizmu, da Njegoševo djelo nije idealističko, već realno i dijalektičko, da je u njemu Njegoš progovorio snagom revolucionara i da je Njegoš, kao i Lenjin, pravio razliku između pravednog i nepravednog rata. Istoričar književnosti Vukoman Džaković je tvrdio da je Njegoš pjesnik socrealizma i da kod njega nema romantičarskih ideja. Džaković se trudio da Njegoševo djelo približi socrealističkim shvatanjima, i izjavio je da Njegošev realizam nema dodira s građanskim realizmom. Kako bi Njegoša i njegovo djelo što više približio socijalističkoj ideologiji Džaković je tvrdio da je Njegoš u ‘Gorskom vijencu’ prikazao turski feudalizam i dekadenciju feudalizma zapada u čijim se njedrima razvijalo građansko društvo. Istoričar i pravnik Niko S. Martinović je smatrao da Njegoševo djelo treba tumačiti marksističkim metodom. Tvrdio je da se Njegoš u *Gorskom vijencu* borio protiv turskog feudalizma i protiv civilizovanog

mletačkog feudalizma. Martinović je dodao i da je Njegoš *Gorski vijenac* napisao pod uticajem Francuske revolucije 1789. godine. Profesor Danilo Lekić je smatrao da je Njegoš, kroz odnos prema Mlečanima, napadao zapad i da je opisivao pojedinosti ove nazadne civilizacije. Profesor i publicista Marko Kažić je naveo da je Njegoš kroz riječi vojvode Draška opisao dekadentnost mletačkog i zapadnog društva. Kažić je tvrdio da je Njegoš u NOB-u bio pokretač i vaspitač borbenih i naprednih narodnih masa. Sudeći po ovim stavovima, Njegoš je bio prvi marksistički pjesnik Crne Gore, jer su vodeći političari i intelektualci njegovo djelo tumačili kao proizvod klasne borbe.⁵⁷

Na centralnoj proslavi stogodišnjice *Gorskog vijenca*, govorio je predsjednik NR Crne Gore Blažo Jovanović. On je rekao da se Njegoš borio protiv “bezdušnosti hrišćanske kapitalističke Evrope”, te da je bio veliki poštovatelj Rusije, jugoslovenstva i slobode Crne Gore i Crnogoraca, koji se borio protiv turskog okupatora i domaćih izdajnika.⁵⁸ Jovanović je, kao i mnogi prije njega, jedan istorijski mit iz Njegoševog djela vratio u “modu” i ustvrdio da je istraga poturica u *Gorskom vijencu* prikazana neobično živo i istinito. Istraga je po njemu bila uzor u toku NOB-a i naveo “da je u ratu više nego ikada ranije potvrđena istinitost i trajna pjesnička vrijednost *Gorskog vijenca*, da se Njegošev lik lepršao na zastavama Titove armije i da je Njegoš tokom rata bio suborac i učitelj partizana”.⁵⁹

Glavno tumačenje Njegoševog djela na jubileju, pripalo je književniku Radovanu Zogoviću. Kako zapisa Papović: “On je promovisao ideje koje je vlast vidjela u Njegoševom djelu. Zogović je tvrdio da je Njegoš revolucionarnu 1848. godinu tumačio baš kao i Karl Marks, i da se u *Gorskom vijencu* Njegoš borio protiv turskog feudalizma, odnosno turskih eksploatatora i venecijanskog kapitalističkog svijeta. Zogović

⁵⁷ Dragutin Papović, “Njegoš u socijalističkoj i nacionalnoj ideologiji 1945–1989”, *Matica*, jesen 2013, str. 233–234.

⁵⁸ Isto, 236.

⁵⁹ Isto.

je Njegoševo djelo tumačio kao klasnu borbu, i naveo je da je ispod glavnog konflikta u ovom djelu zastupljena borba klase feudalaca i klase porobljenog i eksploatisanog seljaštva. U *Gorskom vijencu* je vidio dokaz da se novi pravedni društveni poredak može podići samo na razvalini starog i izvojevati samo revolucionarnom borbom. Zogović je izjavio da je čitav *Gorski vijenac* himna revolucionarnoj borbi za uništenje nepravednih i nerazumnih društvenih odnosa i ustanova. Pomoću Njegoševog djela, Zogović je pravdao ciljeve socijalističke revolucije u Crnoj Gori. I on je Njegoša smatrao u osnovi realistom i tvrdio da je Njegoš veoma blizak socrealizmu. Zogović se osvrnuo i na Njegoševu nacionalnu pripadnost. Izjavio je da je, prije svega, crnogorski pisac i da pripada istoriji crnogorske literature. Zogović je tvrdio da je Njegoš sebe smatrao i Crnogorcem i Srbinom, i da pripada i srpskoj i jugoslovenskoj književnosti, ali da je njegova crnogorska nacionalnost nesporna.⁶⁰

Jedini ko je upućivao na malo “kritičkije” tumačenje Njegoša, bio je glavni partijski ideolog Milovan Đilas. On je opominjao da pored isticanja revolucionarno-oslobodilačke poezije, treba navoditi i Njegoševu “slabu stranu”: eklektička i religiozno-mistična shvatanja u njegovom najpoznatijem filozofskom djelu *Luča mikrokozma*.⁶¹

Partijski i ideološki raskol u KPJ neće izbaciti Njegoša iz političke upotrebe. U toku sukoba oko Informbiroa, kad su jugoslovenski komunisti postali totalitarni po praksi i čistkama, Petar II će predstavljati paravan iza kojeg će se dešavati najbjesomučnija ubistva, zatvaranja, kažnjavanja i prebijanja Titovih neistomišljenika. Na novom velikom jubileju – 100 godina od Njegoševe smrti, obilježenom 1951. godine, u toku vrhunca unutrašnjeg i spoljašnjeg sukoba između Tita i Staljina, godišnjica će biti iskorištena da se kritikuju IB i SSSR. Prošlost je ponovo prizivana – raskol među komunistima

⁶⁰ Isto, 236-7.

⁶¹ Isto, 237.

poprimio je dimenziju crnogorsko-osmanskog sukoba (po ko zna koji put u istoriji) opisanog u *Gorskom vijencu*. Dragutin Papović nam donosi nekoliko zanimljivih tumačenja koja su iznijeli tadašnji akteri sukoba: "Publicista Puniša Perović je u Njegošu vidio simbol otpora SSSR-u i Informbirou, i naveo je da, kao što su poturice i ližisahani iz *Gorskog vijenca* bili šibani vatrom Njegoševe mržnje, tako i pristalice SSSR-a stoje na udaru Njegoševog slobodarskog genija. Predsjednik crnogorske vlade Blažo Jovanović je izjavio da je Njegoš bič za sve narodne izdajnike, i da je Njegoš uz KPJ dok ona vodi borbu za opstanak od agresivnih snaga velikoruskog šovinizma i sovjetske birokratije. Među najcitiranijim Njegoševim riječima u tom periodu bile su 'ja sam rob petrogradskih čudi', pomoću kojih se podgrijavao neprijateljstvo prema SSSR-u."⁶² U *titostaljinističkom* lovu na vještice, paradoksalnosti nije bilo kraja; najviše zbog slučaja da su u međusobnoj kasapnici, komunisti koristili isti motiv, argumentaciju i diskurs, koji je samo nekoliko godina prije toga koristila italijanska propaganda u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta – Njegoševu "istragu poturica". Tako su neki komunisti dvaput dobili epitet "poturčenjaka modernog doba", što je samo pokazivalo dubinu tragikomičnosti crnogorske opterećenosti prošlošću.

Nakon Staljinove smrti, završetka krize oko Informbiroa i otoplјavanja odnosa sa SSSR-om, nastupiće period detotalitarizacije Jugoslavije, ali će i poslije 1953. režim zadržati neke autoritarne metode upravljanja. U znatno liberalnijim šezdesetim godinama, više neće biti toliko pritiska "odozgo" da se Njegoševo djelo apsolutno tumači u duhu socrealizma, tj. u duhu socijalističke ideologije. U klimi začetaka nacionalizama (Slovenija, Hrvatska, Albanci na Kosovu), Njegoš će zapasti u nove interpretativne paradigme. Sada se našao uklješten između jugoslovenstva, srpstva i crnogorstva. Vlast je zato strijemila da njegovo nasljeđe prilagodi zvaničnoj nacionalnoj politici. "Za nju je Njegoš, prvenstveno, bio crnogorski vladar

⁶² Isto, 238-9.

i književnik, a Njegoševo djelo je tretirala kao dio crnogorskog kulturnog nasljeđa. Ipak, smatrala je da se o Njegošu mora govoriti i kao o jugoslovenskom piscu. Crnogorska vlast je, povodom 150 godina od Njegoševog rođenja, 1963. godine ustanovila Njegoševu nagradu za književnost, a u *Zakonu o Njegoševoj nagradi za književnost* iz 1965. godine navedeno je da se ova nagrada dodjeljuje u spomen na velikog jugoslovenskog pjesnika Petra II Petrovića Njegoša.⁶³

Otimanje oko Njegoša biće najvidljivije u toku velikog *polemosa* (grč. – rat) između pristalica i protivnika rušenja Aleksandrove kapele na Lovćenu i podizanja Njegoševog mauzoleja.⁶⁴ Po dubini gledano, određene strukture su se preko Njegoševih leđa sukobile oko crnogorskog identiteta – da li je on srpski ili crnogorski ekskluzivitet, tako da je čitava kampanja imala simbolički karakter. Crnogorska vlast držala je do Njegoševog crnogorstva, kao garanta ideja proklamovanih 1945. na pravo na samoopredjeljenje i vraćanje individualiteta crnogorskom narodu. S druge strane, i među njima samima, bilo je onih koji su mislili da se rušenjem kapele urušava srpska tradicija u Crnoj Gori, čiji je Njegoš bio zaštitni znak. Simplifikovano rečeno, bio je to sukob između Titograda i Beograda oko prava na Crnu Goru. Podizanjem mauzoleja crnogorski komunisti su uradili isto što i kralj Aleksandar – obilježili svoju teritoriju, a opet iskoristili priliku da proklamuju jugoslovensku orijentaciju. Njegoš je kao Lenjin dobio svoje “sveto mjesto”, a prvi čovjek SRCG Veljko Milatović, izjavio: “Da bismo Njegoša voljeli, živjeli s njim i primali njegove poetske i moralne poruke o životu i slobodi, da bismo dograđivali i produžavali život njegovih istina, neophodno ga je vraćati autentičnosti i izvornosti; dužni smo da tumačenje njegovog djela, pjesničkog i državnčkog, oslobodimo balasta romantičarske i folklorne naivnosti, pravoslavne i građanske mitomanije i dekora za jednu efemernu nacionalnu dramu i

⁶³ Isto, 245.

⁶⁴ Detaljno o tome: Šistek, 125-140.

patetiku.”⁶⁵ Milatović je tako trasirao novu politiku intenzivnije emancipacije crnogorskog identiteta, jer će u godinama nakon svečanog otvaranja mauzoleja, Crna Gora dobiti Akademiju nauka i umjetnosti i Univerzitet. Obje ove institucije u svom logotipu sadrže grafički oblikovanu predstavu Njegoševog posljednjeg prebivališta, a transformaciju će doživjeti i državni grb: uklonjena je kapela insignirana 1946. i stavljena nova grobnica. Tako je jugoslovenska republika sa najdužom tradicijom državne individualnosti posljednja dobila nacionalne institucije od izuzetnog značaja za njeno očuvanje.

Osamdesetih godina se u crnogorskom interpretiranju Petra II uglavnom živjelo od “veselih” sedamdesetih. Vrh KPCG se ušančeno držao već zauzetih položaja i s njih branio od juriša srpskih nacionalističkih intelektualaca i predstavnika pravoslavne crkve. Od objavljivanja memoranduma SANU 1986., stvari će krenuti da se preokreću. U njemu je saopšteno da se srpska književnost razvodnjava na vojvođanske, crnogorske i bosanskohercegovačke pisce, i da je teza o Njegošu kao nesrpskom piscu isto što i prisvajanje i drobljenje srpske kulturne zaostavštine.⁶⁶ Kako je moć starog komunističkog rukovodstva blijedila, tako je nestajalo Njegoševo crnogorstvo. Nacionalisti i mantije spremali su se za novi genetski inženjering velikog pjesnika. Ipak do 1989. godine, u zvaničnoj politici Njegoš će ostati Crnogorac. Banalizaciju Njegoševog djela nasilnom marksizacijom i stavljanje u službu komunističkih vlasti, najupečatljivije je prikazao poznati sarajevski konceptualni umjetnik Damir Nikšić, koji je na promociji svog video rada “Njegošiations – If I Wasn’t muslim”, održanoj u Biljardi 2014. godine, između ostalog predstavio i svoje dvije fotomontaže: prva – na najpoznatijem Njegoševom portretu “ugradio” je fotografiju Karla Marksa, pa je u konačnom izdanju publika mogla da vidi oca komunizma u crnogorskoj nošnji; i druga – na potonjoj fotografiji Če

⁶⁵ Papović, 244.

⁶⁶ Isto, 252.

Gevare, na kojoj pripadnici bolivijske vojske pokazuju na njegov leš, umjesto Ernestove glave umetnuta je Njegoševa.⁶⁷ Ironičnost ovog posljednjeg prikaza žiletno produbljuje činjenica koje Nikšić možda nije bio svjestan, a ako jeste, to još više potvrđuje njegovu ingenioznost i originalnost: u Čeovom ubistvu učestvovao je jedan Crnogorac. Gledajuć Njegoševu glavu na Čegevarinom lešu, čovjek se zapita: zar naša sudbina nije stalno Njegoševo ubijanje?

Njegoš, krupni kapital i evroatlanski pubertet

Populistički miloševićevski cunami, uzburkan nacionalizmom, zapljusnuo je procrnogorsko, staro komunističko rukovodstvo, koje se udavilo u svom birokratizmu, anahronizmu, nesluhu i nevještosti da pliva u potpuno drugačijim okolnostima od onih na kojima se do tada nalazilo. Mladi komunistički kadar koji je bio na političkoj liniji Beograda, uspio je masovnim demonstracijama da stupi na vlast, gdje

⁶⁷ O svom djelu, Nikšić je izjavio: U svjetlu nedavnih događaja u gradovima Federacije BiH (misli na proteste – B.B.), moram stegnuti još jedan obruč, još jedan koncentrični krug bliže centru objašnjenja ovog rada. Naime, kao što se da primijetiti, „If I Wasn't Muslim“ (što u prevodu tačnije znači „da nisam muslimanski“, mada se prevodi „da nisam musliman“), referira se na poziciju Jevreja u carskoj Rusiji prije Oktobarske revolucije i Prvog svjetskog rata... U tom svjetlu možemo prepoznati „muslimane“, tj. „poturice“ u prvom redu kao klasu, kao proletarijat koji je brendiran od strane kolonijalne imperijalne vlasti i „investiran“ u nečiju državu, kao kolonizator (što je bila i osnovna svrha „prolesa“ u Rimskoj republici - da budu vojnici i kolonizatori)... Kolonijalna sila i imperija se predstavlja kao oslobodilac i borac za interese te klase u njihovoj klasnoj borbi protiv vladarske kaste ili dinastije, koja s druge strane prepoznaje taj proletarijat kao odmetnut od interesa državnice, izdajnika protunacionalnih interesa i identiteta, proletarijat koji vođen sopstvenim interesom prodaje svoju lojalnost interesu drugog, druge vlasti, drugog vođe, drugog sistema, drugoj ideologiji – i tu počinje generiranje protunacionalne ideologije i moralnih stavova koje Njegoš kasnije, u devetnaestom vijeku, vijeku stvaranja nacija država i kao Marksov savremenik („Gorski vijenac“ je napisan dvije godine prije „Komunističkog manifesta“) nastoji „ispregovarati“ filozofski i pjesnički.

će i ostati do danas. Smjena je otpočela nošenjem Njegoševog i Karađorđevog portreta među demonstrantima. Dok su se u eri rušenja komunizma u istočnoj i srednjoj Evropi zemljama socijalističkog lagera nudile demokratizacija, ekonomski progres i modernizacija društva kao alternativa, Crna Gora i Srbija odlučile su se na povratak u iracionalnost, mitomaniju i turbopravoslavni nacionalizam koji će ubrzati raspad Jugoslavije. Upotreba Njegoša u demonstracijama, koje su kao povod imale davanje podrške Srbima i Crnogorcima s Kosova za ukidanje autonomije, značilo je vraćanje Crnogoraca “korijenima” – tj. Njegoševom srpstvu, jer će od dolaska “lijepih, mladih i pametnih”⁶⁸ demagoga, otpočeti urušavanje politike koja je vođena od 1945. godine – njegovanje crnogorske individualnosti. Njegošev lik i kosovski problem pomogli su Miloševićевой ruci da ucrtava srpske granice, što će kroz nekoliko godina Jugoslaviju odvesti u (malo)građanski rat.

Od tog vremena naglo jača uticaj Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, koja se predstavljala kao neko ko će Crnogorce vratiti “pravoslavlju i srpskoj tradiciji”. U pozadini takve retorike krilo se propagiranje srpskog nacionalizma i reafirmacija četničkog pokreta. Direktna posljedica novog političkog i ideološkog diskursa biće obnavljanje raspri oko Njegoševog mauzoleja i novo reinterpretiranje Njegoševih stavova. Dobrica Ćosić će prilikom primanja *Njegoševe nagrade* na Cetinju izjaviti da njen novčani dio posvećuje podršci rušenju mauzoleja i izgradnji prvobitne kapele na njegovom mjestu.⁶⁹ Obnovljena su sporenja između pristalica i protivnika mauzoleja, a vlast će kontrolišući medijski prostor, davati podršku ovim drugima. Ipak, rat i ekonomske sankcije usporiće ovu kampanju, tako da će mauzolej ostati netaknut.

Razbijanje komunističkog monolitizma i rađanje političkog pluralizma (transformacija Saveza komunista CG u Demokratsku partiju socijalista CG, osnivanje novih stranaka), omogućiće i ostalim partijama da Njegoša uključe u

⁶⁸ Kako su sami sebe nazivali.

⁶⁹ Šistek, 141.

svoj idejni korpus. Dok će jedni tvrditi da su im Njegoš i Sveti Sava napisali politički program (Budimir Dubak – promocija Narodne stranke 1992), drugi će vladičin grob koristiti u antiratnoj kampanji “Sa Lovćena vila kliče: Oprosti nam Dubrovniče” (Slavko Perović – Liberalni savez Crne Gore). Vladajućoj stranci, na čijem čelu su bili Momir Bulatović i Milo Đukanović, i njenim ratnim saveznicima koje je predvodio Slobodan Milošević, militarizovani Njegoš poslužio je kao aksesuar na njihovoj maskirnoj garderobi. Radovan Karadžić je vojnicima Republike Srpske dodjeljivao orden Njegoš za “izuzetne zasluge” u borbi protiv muslimana⁷⁰, a rat u Bosni u kojem su neki Crnogorci učestvovali kao dobrovoljci u redovima “Jugoslovenske narodne” armije, bio je, kako reče jedan autor – njegoševski, jer su muslimani proganjani uz gusle i stihove iz *Gorskog vijenca*.

Nakon jugoslovenskog rata doći će i do razlaza u crnogorskoj vladajućoj stranci oko daljeg slijeđenja promiloševićevske politike. Iz tih političkih sukoba, kao pobjednik će izaći Đukanović, koji će januara 1998. godine proglasiti političku “sahranu” svog suparnika Bulatovića i najaviti neprikosnoveno liderstvo, koje još uvijek traje. Po uzoru na sve crnogorske upravitelje prije njega, i Đukanović je u svom epohalnom trenutku iskoristio Njegoševu ličnost. O tome je zanimljiv zapis ostavio Slavko Perović, bivši predsjednik LSCG i veliki Đukanovićev oponent: “Neću nikada zaboraviti kako je napravljena promocija Mila Đukanovića, za predsjednika RCG, na Cetinju, u svečanoj sali ‘Ivan Crnojević’ pa su tada, svi portreti Petrovića, iz Biljarde i Dvora, okačeni u svečanu salu Đukanoviću u čast, a između njih i Njegošev, što je sve strašan kulturni zločin. Ali, upravo ispod Njegoševog portreta postavljen je prijesto Mila Đukanovića dok je davao izjavu, čitao neko obraćanje javnosti, a kamera ga je hvatala iz donjeg rakursa: dakle, glava diktatora i zločinca, a iznad nje: sveti

⁷⁰ Damjan Pavlica, “Političko čitanje *Gorskog vijenca*”, portal Peščanik.

<http://pescanik.net/politicko-citanje-gorskog-vijenca-ii/>

Njegoš! Poruka najveće monstruočnosti glasila je: Crna Goro, dobila si i imaš novog Nj e g o š a! Niko u Crnoj Gori, osim mene, ni 'A' nije rekao o ovom sramnom skandalu, a i neće niko, i nikad više.”⁷¹

Izuzimajući istup Perovića da niko više osim njega neće pisati o ovoj zloupotrebi, uviđamo da je on prvi progovorio o zloupotrebi Njegoševog lika u svrhu promocije aktuelnog crnogorskog premijera. Zaokret u politici rezultirao je crnogorskom nezavisnošću 2006. godine. Tu se nažalost ne završava bilbordizacija Njegoševog lika. U duhu otklona od proruske, i sve češćim isticanjem prozapadne i proameričke politike, crnogorska vlast će vješto koristiti Njegoševo spomen-mjesto za promovisanje svog novog kursa. Godine 2008., premijer je sa svojim poslovnim ortacima osnovao Univerzitet Donja Gorica (UDG), na čijem čelu će se kao rektor naći Veselin Vukotić, bivši marksista, a sadašnji promoter neoliberalizma. On će, kako sam reče u jednom svom patetičnom napisu, biti idejni tvorac Olimpijade – Lovćenijade. O čemu se radi? Svi studenti upisani na UDG, 4. jula (datum koji nema većeg značaja za istoriju Crne Gore) trče do Lovćena, tačnije Njegoševog groba, gdje imaju prvi čas, na kojem im Vukotić govori o slobodi. Za Vukotića je sloboda nešto što razbija inerciju, “kao što je inercija hobotnica za slobodu s druge strane... Već na početku studija: ključna vrijednost jeste SLOBODA.: Slobode nema bez poštovanja pravila – trka po pravilima... Od Ivanovih korita do vrha Lovćena – skoro 7 kilometara i 462 stepenice... Sa 1300 na skoro 1800 metara nadmorske visine... Uspon... Sunce jako grije... Treba stići na prvi čas – tačno u 13h! Ispred Njegoša!... Prvi dobijaju stipendiju za školarinu – besplatno školovanje, 1500 eura... Najhrabriji kreću trkom... Oni drugi laganije uplašeni da ne mogu stići na vrh... Ali nema više odustajanja... Narandžaste majice izvirkuju iz sočnog zelenila Lovćenske gore... Začuđeni turisti... Umor i radost pobjednika...

⁷¹ Slavko Perović, O Njegošu. Izvor: Blog Slavka Perovića.

<https://blogslavkaperovica.wordpress.com/2012/12/03/o-njegosu/>

Imam osjećaj da je zadovoljstvo onih koji su stigli posljednji ne manje od zadovoljstva pobjednika. Pobjednik je prvi u trci sa drugima – ovi posljednji su se borili sa sobom i pobijedili sebe – MOGU I JA!... Svi su pobjednici – to sebi priznaju na krovu Crne Gore... Važan trenutak u životu – shvaćen tek nakon možda 30-te godine života. Zašto Lovćen? Njegoš?... Zar to nije simbol slobode i plemenitosti duha? Zar mlad čovjek ne treba da makar za trenutak zaviri u korijene sopstvenog duha? A još više da počne da ga u sebi otkriva i razbuktava!”⁷²

Zaista je grehota prekidati Vukotićev žar u promociji individualizma i zapadnjačke konkurencije, koje u njegovoj interpretaciji podsjećaju na darvinistički odabir “jakih i slabih”, jer fizička snaga donosi prevagu nad intelektualnom, budući da najspremniji dobija stipendiju, stoga nastavljamo sa citiranjem: “Na koje životne lekciju upućuje ova trka – jeste prvo predavanje... ‘Oro gnjezdo vrh timora vije, jer slobode u ravnici nije!’ (Mažuranić)... Navikavati se na visinu – odnosno imati ambiciju: Lovćen, Mont Blan, Mont Everest... I kako kaže Njegoš – osvajati kosmos! Za visinu treba hrabrost – petlja!... Da li je neko umjesto Vas istrčao na vrh Lovćena? Mama, tata, prijatelji sa Facebooka?... Nije! Poruka: oslanjaj se na sebe i svoju snagu – ne očekuj da ti drugi rješava probleme... Da li je teško istrčati do vrha Lovćena? Uh, uh... U životu nema crvenih čilima do vrha! Borba, napor, znoj, suze... Da li je lakše osvojiti vrh ili ostati na vrhu?... Na vrhu je malo mjesta, a pretendencija mnogo... Duvaju vjetrovi sa svih strana! Grmi, sijeva... Tako je i u životu. Zato vam je potreban stalan rad, rad, rad... Zar se sa vrha ne vidi dalje? Danas vidite Boku, čak i Durmitor! Da li uvijek? Samo kad je vrijeme vedro! A kad je čovjeku vedro u glavi?... Znanje, osvajanje neznanja je sljedeća životna poruka... I nekoliko turista sluša predavanje, fotografiše, kasnije razgovaraju sa studentima.: Neobičnost koju pozdravljaju...” Hrabri tako rektor svoje buduće pulene, kao Hektor Trojance pred Helene. I još povrh

⁷² Veselin Vukotić, Lovćen, portal Vijesti.

<http://www.vijesti.me/forum/lovcen-32924>

svega Veselin Napoleonov (ime oca) Vukotić, naglašava da je trka do Njegoša i do Lovćena predviđena za 4. jul, jer je to Dan nezavisnosti Amerike i datum kada je Mojsije oslobodio Jevreje od egipatskog ropstva (!).⁷³ Nevjerovatno.

U političkoj upotrebi Njegoš će ostati živ i dalje. Na obilježavanju 200 godina od njegovog rođenja, 2013. godine, premijer će prilikom rekonstrukcije mauzoleja, vrijedne preko milion eura, izjaviti da Crna Gora ide Njegoševim stazama i da bi Njegoš bio ponosan na današnju Crnu Goru. Time je svoju politiku evroatlanskih integracija stavio direktno u njegoševski kontekst, a u multikonfesionalnoj Crnoj Gori ponovo otvorio suluda sporenja oko "genocidnosti" najvećeg crnogorskog pjesničkog genija.

Na kraju, ne smije se zaboraviti napomena da Njegoša koriste i Đukanovićeви protivnici. On je završio na bilbordu prilikom potonjeg popisa, kada su srpske političke partije vodile kampanju sa njegovim likom i pozivale građane da se izjasne kao Srbi. Koristi se i u anti-NATO propagandi – jedan proruski NVO na svom flajeru ima zapisano "Kome zakon leži u topuzu, tragovi mu smrde nečovještvom". Mitropolit Amfilohije veoma često načini po jednu medijsku bombu svojom interpretacijom Njegoševog značaja. Godine 2013. želio je da ga proglasi za sveca; godine 2014. izjavio je da nije bilo istrage poturica koju je opisao Njegoš, ne bi ostalo pravoslavnog uveta u Crnoj Gori; ove godine je uručio orden Vojislavu Šešelju parafrizirajući stihove Petra II. Dakle, zlo-upotreba Njegoševog lika još uvijek traje...

Zaključak

Uvijek se, kada razmišljam o Njegošu, sjetim odličnog američkog historičara Hauarda Zina koji je u jednoj svojoj pozorišnoj drami opisivao dolazak Karla Marksa među marksiste.

⁷³ Isto.

Kada je nekoliko decenija nakon svoje smrti vidio ko se sve predstavlja marksistom, otac dijalektičkog materijalizma je izjavio da on lično to nije, jer je bio razočaran interpretiranjem svog štiva.

Na interpretiranje Njegoša među crnogorskim vlastima, prije svega su uticale političke prilike i okolnosti. Tumačenje Njegoševog lika i djela mijenjano je za potrebe zvaničnih ideologija, pa je on kao pjesnik XIX vijeka, dovođen u kontekst i sa pojmovima koji su produkt XX ili XXI vijeka. Nevjerovatna podložnost reinterpretiranja njegovog štiva i nevjerovatna marketinška upotrebljivost na prostoru gdje se prelamaju različiti sociokulturni kodovi, učinili su Njegoša najuticajnijim i najosporavanijim domaćim misliocem. Njegoš je postao *perpetuum mobile* ideološkog programiranja, neiscrpan izvor za građenje identiteta. I ne koriste ga samo političari. U konzumerističkoj filozofiji savremenog društva, Njegoš je neka vrsta aplikacije Če Gevare na majicama, citat za ambalažu Coca-cole, brend za tržište – ekonomsko, političko ili vjersko.

Zato je vrijeme je da se neke stvari postave na svoje mjesto. To ne može uraditi jedan čovjek ili samo jedan od naroda koji naseljavaju Crnu Goru. To moraju uraditi svi. Pošto smo Njegoša toliko potrošili, vrijeme je da kažemo da nama Njegoš ne treba – ne treba kao ideolog! Njegoš je vladar romantizma, Njegoš je produkt XIX vijeka, te kao takav, treba tamo i da ostane. Bljutava posezanja za istorijom: “Što bi na to rekao Njegoš? Što bi na to rekli praćedovi?” kad se kritikuje savremenizacija u intelektualnom ili društvenom životu među tradicionalistima, odražavaju njihovu nemoć da shvate moderne procese u kojima živimo. Njegoš nikako ne može biti putokaz za naše multikonfesionalno društvo, jer sam Njegoš nije bio “multikonfesionalan”. Njegoš je najveći crnogorski pjesnički genije, genocidan onoliko koliko je riječ “genocid” postojala u vremenu dok je Petar II živio. Kontekstualizacijom njegovog štiva, a ne pukim svrstavanjem u sistem vrijednosti, jedino možemo spriječiti njegovo zloupotrebljavanje. Vrijeme je da Njegoševo održavanje u političkom životu uklonimo s aparata i pustimo ga da nas i dalje oduševljava svojim stvaralaštvom.

УДК 930.85 (497.16 Херцег Нови) „17/18”

Марија ЦРНИЋ ПЕЈОВИЋ

КУЛТУРА ЖИВЉЕЊА У ХЕРЦЕГНОВСКОМ КРАЈУ У XVIII И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВИЈЕКА

Сажетак: *Списак покрадених ствари из куће Јевросиме Лакетић, рођене Владиславић, из Херцег Новог, који је аустријска власт из Котора упутила Митрополиту Петру I Петровићу 1826. године, пружа нам увид у културу живљења. Вриједност, квалитет, бројност и намјена украдених ствари, међу којима је било вриједног накита, кандило венецијанско и сребрни прибор за јело за 24 особе, два часовника, од којих један украшен драгим камењем, бројни и разноврсни дјелови одјеће, 12 џепних марамица, нових тканина, постељине, столњака и салвета, посуђа, рјечито говоре о високом степену културе живљења вишег друштвеног слоја Херцег Новог у XVIII и првој половини XIX вијека.*

Кључне ријечи: *Лакетић, Херцег Нови, крађа, новац, накит, одјећа, постељина, посуђе.*

THE CULTURE OF LIVING IN HERCEG NOVI IN THE XVIIIth AND EARLY XIXth CENTURY

Abstract: *The list of stolen items from the house of Jevrosima Laketić born Vladislavić from Herceg Novi, which the Austrian authorities from Kotor sent to the Metropolitan Petar I Petrovic in 1826 gives us an insight into the culture of living. The value, quality, quantity, purpose of stolen property including some valuable jewelry, Venetian lamp and silverware set for 24 persons, two clocks, one of which is decorated with precious stones, numerous and varied parts of clothing, 12 wipes, new fabrics, bed linen, tablecloths and napkins, dishes, testifies about the high level of culture of living of higher social class of Herceg Novi in the eighteenth and early nineteenth century.*

Keywords: *Laketic, Herceg Novi, theft, money, jewelry, clothing, linen, dishes.*

Источни и сјеверозападни дио Бококоторског залива није прошао кроз иста политичко-историјска догађања, посебно од XV вијека, када је Котор под влашћу Венеције, а сјеверозападним дјелом владају Турци све до краја девете деценије XVII вијека, од када је и овај дио под влашћу Венеције. Док је у источном дијелу поморство веома развијено, у сјеверозападном дијелу крајем XVII вијека насељавају се становници залеђа који пролазе кроз адапциони период, посебно у овладавању поморских, односно поморско-трговачких вјештина које су доносиле знатне економске користи. Бављењем поморством, поред материјалних добити, преносили су се и утицаји развијенијих културних средина. Доселивши се у сјеверозападну Боку, становници залеђа нашли су се у тешким условима за живот, без земље, стоке, у оштећеним или срушеним стамбеним објектима. Крај XVII и прве деценије XVIII вијека протекле су им у оплемењивању добијеног земљишта, стварању сточног фонда, овладавању поморским занимањем, стварањем пловних објеката од барки на весла до једрењака. Чланови породица који су се доселиле из Италије били су државни чиновници, лекари, судије и у војној служби, а донијели су са собом нове утицаје у начину живота, у облачењу, исхрани и уређењу стамбеног простора. Домаће становништво, стицањем материјалних добара и долазећи у додир са другим културним обрасцем, било родбинским везама или поморством, мијења многе устаљене навике у култури живљења.

Сачувана архивска грађа од XVII вијека до наших дана за сјеверозападни дио Бококоторског залива је административно-судске провенијенције, док о приватном животу становника црпимо податке фрагментарно, у наговјештајима у појединим документима. За овај сегмент

прошлости у XVIII вијеку су веома значајни пописи прђија који су се судски овјеравали и из којих сазнајемо не само о богатству породице удаваче, већ и о тадашњем одијевању свих слојева становништва, домаћој радиности, занатима, трговини, покућству. На основу архивске грађе, Драгана Радојичић реконструисала је одјевне костиме свих слојева херцеговског друштва у XVIII вијеку. Она је закључила да су досељени Италијани били носиоци европског начина одијевања, првенствено моде одговарајућих друштвених слојева Венеције, коју су прихватили и богатији слојеви домаћег становништва са друштвеним и економским развојем. Тада је одјећа израђивана од 67 врста тканина које су, поред домаће израде за традиционални костим, увожене из Венеције, Француске, Холандије за грађански костим. У овом времену модну одјећу су израђивали и новски кројачи, користећи модне журнале, попут много развијенијих средина.¹

Један документ из 1826. године, који је објављен прије више од осам деценија, привукао је нашу пажњу подацима о култури живљења тога времена. Документ пружа само један дио слике о култури живљења, јер казује само о вишем слоју тадашњег друштва у Херцег Новом.²

Наиме, у ноћи између 22. и 23. марта 1826. године, покрадена је кућа *Лакетића из Новог*. Власт из Котора, која је имала неких сазнања да су Црногорци и турски поданици извршили крађу, обраћа се Митрополиту Петру Петровићу на Цетиње молбом да бисте приљежно настојали толико за открит злодјеле, колико за изнаћ и чинити вратит покрађу от исте робе и аспри. Митрополит

¹ Драгана Радојичић, *Ношња и барокна одјећа у 18. вијеку*, Никшић 1995; Марија Црнић-Пејовић, *Прилог проучавању друштвених прилика барокног доба у херцеговском крају*, Годишњак Поморског музеја Котор, Котор, 1991-1992, 101-112.

² *Грађа за културну историју Црне Горе и сусједног јој Приморја*, приредио Ристо Драгићевић, Историјски записи, Цетиње, 1940. год. 13, књ. 24, св. 6, стр. 368-373.

је обавијештен и да се даље трага за именима починилаца и замољен је да уколико открије починиоце обавијести о томе власт у Котору. Прегледом списка, а и актима којим се обраћају Митрополиту, може се закључити да је штета била веома велика (досеже до *фиорина* 2.227), а украден је новац, накит, вриједни дјелови одјеће и други предмети.

Покрадена је *Јеше удовица Лакетића из Новог. Евросија Влаисавићевића удова Лакетић*, како пише у њеном тестаменту, родом је била из једне од најпознатијих херцеговских породица Владиславић. У питању једна од многобројних породица које су се крајем XVII, односно почетком XVIII вијека из Херцеговине доселиле у херцеговски крај и чији је посљедњи потомак била Јелисавета Лакетић. Према Јовану Дучићу, биографу Саве Владиславића, произилази да је Сава приликом боравка у Херцег Новом 1717-1718. године у Србини (Херцег Нови) саградио *красан дом* за Владиславиће гдје је поставио породични грб. Одлазећи за Русију, по једном податку из 1722. године, Сава је повео мајку Симу, односно монашко Теофана-Теофанија, која је умрла у Санкт- Петербургу 28. децембра 1725. године у 108. години живота, како је писало на надгробној плочи. Она је 1717. године дала прђију својој унуци Стани, кћери покојног Живка Владиславића, која се удала за Илију Јова Николића са Топле. Стане је у прђију понијела једну велику скрињу и ћилим, затим 37 драма злата у *ћердану бисерноме и троје брињице и манине*, 18 кошуља женскије, 5 бо(ш) чалука, 10 кошуља мужкије, 10 марама женскије на главу, 1 вута о(д) свиле, 4 траверсе о(д) индијане и двоје бијеле, 1 бран о(д) индијане, сребрна ковата чампаза и путаца и брента и павта и каћицу и чашу, 2 рукава пан деоро, 2 доламе од саје, 1 ћурдија о(д) саје, 1 кавтан, о(д) дамашка, 1 зубун о(д) свиле, 1 капама, 1 зубун од свите, 1,5 индијане браон за бран, 4 аршина црвене саје, 3 и по аршина ордераније мор, 1 бјечви од свиле и вацулет, 20 аршина беа и 3

готовијех цекина. Према више објављених спискова прђија домаћег становништва, али и припадница становника који су доселили из Венеције, који су припадали вишем социјалном слоју, може се закључити да су бака и унука Владиславић припадале имућнијем слоју становника херцеговског краја XVIII вијека. Станин отац Јован био је веома богат човјек, а живио је и умро у Србини у кући коју је саградио Сава Владисавић (гдје је извршена крађа). Станина браћа Мојсије и Гаврило и стриц Јован живјели су и умрли у Русији (Гаврило 1741, а Мојсије 1787. године). Гаврило и Мојсије били су веома богати и куповали преко опономућеника земљу и у херцеговском крају, а Мојсије је наследио и стрица Саву.³

Мато Павлов Владиславић био је ожењен Маријаном контесом Љубибратић. Бавио се трговином, био је власник бројних некретнина у граду и непосредној околини и сувласник једрењака. Мато је имао три кћерке од којих је Јевросима била удата за Анта Лакетића, бродовласника и трговца из Пода (село удаљено од Херцег Новог око 20-30 минута хода). Лакетићи су дошли из Попова са владиком Саватијем 1793. године и населили се на Поде, а затим

³ Јован Дучић, *Гроф Сава Владиславић*, Београд 1999, 59, 250, 257, 259; По неким подацима, Стане је била кћер брата Савиног којег су убили Турци 1713. г; Петар Шеровић, *Прилози за проучавање народног живота у Боки Которској у XVIII вијеку*, Гласник Етнографског музеја Београд, књ. 24, Београд 1961; Сва одјећа и накит припадали су женама вишег слоја друштва: бирњице-минђуше; манине-наруквице; бошчалук- ; вута-прегача; траверса-кецеља; индијана-врста платна; бран-широка сукња са горњим дијелом са наремницама; чампаза?; путаца-дугмад; брента?; павта-копча на појасу; пан деоро-сукно израђено златом; саја-сукно за јаче кабанице; ћурдија – горњи одјевни предмет украшен крзном; кавтан(кавтан) - врста горње хаљине без поставе од чоје, има дамаска (дамашкина - тканинеа израђивана у Дамаску); капама –широк женски огртач (од итал.-сорра) или капутитх кратких рукава постављен крзном; орденаријех –од итал. ordinario-прост, једноставан; мор-таман, тамно плави; бјечве-чарапе; вацулет –од итал. fazzoletto-марама ; без-платно (објашњења из наведеног рада П. Шеровића и Д. Радојичић).

у Србину. Владика Исаије Лакетић покопан је 1695. године код манастира Савине. По неким подацима, они су огранак породице Владиславић, а по некима породице Стратимировић.⁴

Прошло је нешто више од једног вијека од извршене крађе у кући посљедње из породице Владиславић у Херцег Новом, Јевросиме Лакетић. Она је једну трећину куће наслиједила од оца, а два дијела купио је њен покојни муж Анто Лакетић од очевих јој насљедника, како пише у њеном тестаменту сачињеном 9. јуна 1847. године. Према једном податку произилази да је процјена имовине њеног оца извршена 1771. године у Србини, а сљедеће године је извршена диоба између Јевросиног мужа и мужева њених сестара. Јевросима Лакетић је, поред бројних прилога црквама, доживотној новчаној помоћи својој послузи и одређеној новчаној своти сестричинама, тестаментом кућу са околним земљиштем завјештала *да буде на ползу школе на српском дијалекту словима Кирилијанским или нашим црквенијем буквама ради ползе наше младежи*, уз напомену уколико поживи, а буде јој требао новац за живот, да се кућа може продати, а новац који остане да се утроши за школу. Уз оставштине Јована Бошковића и Ђура Ђуровића, отпочела је у овој кући са радом 1858. године Српска морепловска закладна школа у Србини (предграђе) Херцег Нови.⁵

У својим *Биљешкама* Симо Матавуљ, који је приликом боравка у Херцег Новом (1874-1881) предавао у овој школи, а једно вријеме и становао, пише: *Школа је старинска, стамена и пространа двобојница, са ограђенијем двориштем сприједа и великом градином у позадини. На доњем боју су учионице, мађупница, кујна, а на*

⁴ Максим Злоковић, *Херцеговски Владиславићи*, Годишњак Поморског Музеја Котор, Котор 1973, 72, 73, 76, 78; Сава Накићеновић, *Бока*, Насеља српских земаља, књ. IX, Београд, 1913, 435, 432.

⁵ Државни архив Црне Горе, Архивски одсјек Херцег Нови, Српска морепловска закладна школа, I-3.а; М. Злоковић, н.д., 76.

горњем шест соба и дворница. Са јужнијех прозора видик је на море, на цијелу Боку, на црногорске и херцеговачке планине. Моја је соба била с те стране, те, се и данас почесто са уживањем сјећам величанственијех, готово невјероватнијех природнијех слика, особито при мјењању времена. Зграда је била властеле Лакетића, па је њу пошљедња женска од те лозе баба Лакетића како је и данас зову Новљани, оставила за школу. Око 1932. године зграда је надограђена и проширена. У њој је између два свјетска рата била смјештена Нижа реална гимназија, односно од 1948. године осмогодишња школа, која се 1979. године послје земљотреса иселила због оштећења зграде. Од тада стоји напуштена те је данас у рушевном стању.⁶

У писму Митрополиту Петру I Петровићу из Котора 27. марта 1826. године јавља војвода окружни Пајтони да је у ноћи између 22. и 23. марта у Нови самосилно покрадена кућа Лакетића. Даље наводи да се говори да је чета била састављена од Црногораца и *подложниках турскијех*, али да имена још не зна, али ће сазнати ускоро и чим сазна, а по свему судећи су Црногорци, предузеће све да законитим путем буду кажњени и врате покрадену робу и новац. Пајтони се надао и увјерен био да ће Митрополит открити имена починилаца и о томе га обавијестити. На полеђини акта пише да је покрадена кућа Лакетића и може бити да су то учинили Црногорци. Уз писмо слиједи попис украдених ствари који броји 77 ставки (више примјерака појединих предмета пописано је под једном ставком). За највећи број предмета дат је ближи опис, посебно врста материјала од чега је израђен. На крају сваке ставке исказана је и новчана вриједност. Предмети нијесу груписани ни по материјалу, ни по намјени; зато ћемо их овдје изнијети обједињено, по намјени и вриједности.

Укупна вриједност покрадених предмета износи према документу 2271.41 форинта, од чега је у новцу однешено

⁶ Симо Матавуљ, *Биљешке једног писца*, Цетиње, 1975, 47-48; М. Злоковић, н.д., 78.

556 форинти (дио новца се налазио у једној кутији). По вриједности одмах иза новца је прибор за јело и то *24 ожице, пантарула и ножа од трпезе, све сребрно, изван резала, а то биљеом А.Л. с друге 12 биљежане F.* –вриједности 400 форинти и једна *цукаринка и једна ожичица од сребра*–30 форинти. Женског накита је украдено седам комада и то: женски сребрни чешаљ, златни цвијет за косу, два златна ланца, један од 10. а други од 8 *драма*, прстен са великим бисером, пар *берница с драгијем каменом на сред, а около бисером*, други пар од злата или укупно више од 233 форинте. Од мушког накита украдена су два (цепна) сата: *један од злата работан на енглешку с драгијем камењем*, а други од *сребра и оба с каиницом од сребра*. Затим је однешен нож са сребрним корицама на којима је било уписано Јово Лакетић. Да су лопови били безобзирни, најбоље говори да су украли и *канђело сребрно работано на млетачку са биљеом А. Л. Сатови*, ножеви и кандило процијењени су више од 210 форинти.⁷

Поред великог броја одјевних предмета, однешена је и постељина, стољњаци, салвете, пешкири и то: дванаест *ленцулах од постеље велике*, два са од *камбрика направи* (значи украшени), дванаест *интимела, корбатур од зиме нови окољен свилом зеленом* и други који није био нов. Поред тога, украдено је три *тавалје од трпезе велике*, затим двадесет четири нова *тавајула*, шеснаест *шугамана* од разних тканина. Напријед наведено процијењено је више од 196 форинти.⁸

Највише је украдено одјеће: одијела, кошуља, сукњи, траверси, чарапа, јакета, капа, марама за огртање. Укра-

⁷ Да би боље било представљено колико је вриједила поједина врста украдених предмета, сабрали сам процијењену вриједност, али само форинте, цијеле бројеве (на примјер: 5,30 форинти, па укупна сума износи нешто мање од исказане у документу; ожице-кашике, пантарул-виљушка, цукаринка-посуда за шећер; бернице-минђуше; каиница-ланац

⁸ Ленцуо-чаршав; интимела-јастучница; корбатуо-јорган, таваља-стољњак; таваљули-салвете.

дено је деветнаест *абита*, један нови од црне раже, други исти али ношен, један зелени са црвеним (не наводи се врста тканине), четири шарена од *камбрика* и дванаест од истог материјала, скоро нови. Затим, тридесет двије кошуље, од којих је мушких било пет и то три нове од *ренса*. Од двадесет седам женских кошуља, двије су биле од *ренса*, *направом окол од мерла од фиандре*, шест ланених (вјероватно женске), деветнаест новијех од *постава корама*. Из куће Јевросиме Лакетић однијето је и девет *котула*, и то двије од бијеле *шеше*, од којих је једна била ношена, двије скоро нове од *бумбажине* и двије ношене које су биле од *камбрика* тамно шарене и три ношене од *корама*. Од четири јакете које су украдене, три су биле од свиле и то: *жуте*, *зелене* и *мавене боје* и једна од *бумбажине*, нова. Однешена су и два *ћилета*, један од црне свиле, а други од *камбрика*. Однијето је десет комада *траверасах од камбрика шаренога и шаренога шкурога*. Затим, један *пар гаћа од шкота мавена на бокелску* (вјероватно су то биле гаће-панталоне мушке, кроја као што носе чланови *Бокелске морнарице*). Готово да се не повјерује званично састављеном попису украдених ствари, јер је поред наведеног украдено ни мање ни више него четрдесет три пара *бјечава*. За тридесет пари наведено је да је петнаест мушких и исто толико женских и да су од *бумбака*, од којих су два пара ношена, док за пет пари од памука, ношених, не наводи се да ли су мушке или женске, и још шест пари женских од свиле. Два *шоратура?* (вјероватно мушки одјевни предмет), и то један од *свите мавене* нови, а други ношен од зелене свите, такође су однешени са осталом одјећом. Украдене су и три мушке капе шарене, од којих је једна била нова. Међу овим бројним дјеловима одјеће нашло се и четрнаест *фацулета за плећи*, од којих је десет било од *камбрика* и два од истог материјала *везена и непорубљена*, један од свиле црне од *герла* (вјероватно мерла) *близу нов* и један ношени *у који бијаше*

кафа. Поред наведеног, украдено је и дванаест марамица од носа мијешанијех ношенијех. Укупна вриједност одјеће износила је више од 350 форинти.⁹

Крадљивци су пронашли и знатан дио тканина спремљених за шивење, па су однијели 13 лаката ригадина везеног у печу, 1 печу камбрика бијелога, 5 лаката камбрика бијелога широкога, 5 лаката постава батиште фине, 6 истије постава домаћега. Укупна вриједност ових тканина је процјењена на 30 форинти.¹⁰

Лопови су се снадбијели и посуђем: великом пјаделом од коситра веља, од пијеза од литре 4; паланга гвоздена од пијеза од литара 25, четири пињате мједене од 20, 16 и 10 литара, а однијели су и једну боланчу од литарах 55 дебелијех млетачкијех.¹¹

Да би све могли однијети, узели су и четири вреће од канавине,¹² скоро нове, и два снопа конопа. Од намирница нијесу ништа узели, осим 6 литара¹³ кафе, артикал који је био веома цијењен и скуп.

Када се сагледа шта је све однешено из куће Јевросиме Лакетић те мартовске ноћи, долази се до закључка да је у пљачки морало учествовати најмање пет-шест, па и већи број људи, са неколико коња. При том се морало обићи и

⁹ Абит – женско одијело, хаљина (Срђа Мусић, *Романизми у сјеверозападној Боки Которској*, Београд 1972, 122; камбрик- бело ланено платно (Мусић, 164); ремс (ренс-врста чипке, Шеровић, н.д.; мерло од фиандре- чипка ?; постава од корама-?; котула-сукња; бумбажина- платно небијељено, грубо (Мусић, 140), траверсе –прегаче, кецеље; бјечве -чарапе; бумбак- памук, памучна тканина (Мусић, 140); фацулет-марама.

¹⁰ Печа –бала; лакат –дужинска мјера; ригандин-врста луксузне тканине, вјероватно са дезеном на пруге.

¹¹ Пјадела- велики тањир на којем се износи главно јело (Мусић, 207); коситар-калај; паланга-гвоздена полука (Весна Липовац Радуловић, *Романизми у Црној Гори*, Југоисточни дио Боке Которске, Нови Сад 2004, 147); пињата-шерпа; мједене-месингане; боланча- кантар, вага.

¹² Канавина –врста јаког платна.

¹³ Не означава течност, већ мјеру за тежину.

претрести више просторија, а за то је требало је и знатно времена, као што је требало више људи за ношење толико украдених ствари. А онда, под окриљем мрака, ако не напустити територију под влашћу Аустрије, онда што даље одмакнути од мјеста догађаја, јер су са толико плијена били веома уочљиви. У расположивим документима се не може разабрати да ли су временске прилике погодовале лоповима, који су по свој прилици дошли са сјеверне стране куће, гдје се и данас налази борова шума.

Преписка у вези крађе се наставила. Митрополит Петар I послје десетак дана одговорио је на писмо у којем му је јављено о крађи и уз које је био достављен списак покрадених ствари. Обавјештава власт у Котору да су код њега били главари Катунске нахије и да их је упознао са писмом у вези крађе, те да су они изјавили да им се *чини неће бити нитко* од Катуњана, осим ако нијесу Новљани повели са собом неког Катуњанина. Митрополит додаје - ако нијесу Катуњани, онда није ни нико из других нахија (током XVIII и XIX вијека бројне су крађе, посебно стоке, извршили по сјеверозападном и осталом дијелу Боке Которске која је била под влашћу Венеције, односно Аустрије, групе састављене од становника са територије Боке и Црне Горе). Из Котора је одмах одговорено на наведени допис са Цетиња, у којем се наводи да не може проћи много времена, а да тако велико злодјело остане тајна, али баш на *тамошњој страни да ће се моћ открити знаках од снованого и здјеланого нападенија злочинског*. Допис се завршавава у увјерењу да ће стићи одговор који ће ријешити ову крађу. Међутим, рјешења нема ни до 11. септембра, када Митрополит шаље допис у Котор у коме каже да не може позитивно одговорити на захтјев да упуту у Котор на испитивање Црногорце који се траже. То је веома тешко пошто нема људе које би послао по њих, јер они живе *на једно мјесто, ни близу мојега дома... между овим каменистим горама разпршани*. Успио је да пошаље

неке своје људе, а некима је и платио да би отишли и позвали оне који су тражени од стране власти у Котору и принуде их да дођу код њега. Но, они су одговарали да не могу остављати свој рад и да немају новца за трошкове за одлазак у Котор и повратак кући. Тражили су да им Митрополит плати трошкове, *као да их ја за моје послове хоћу у Котор послати; и да сам могућ не би жалио дати –Бог ми је у тому свидјетељ– само за угодит воли Вашеј.* Даље наводи да именовани из Цуца и Трешњева у три дописа која је примио, поред већ наведених, станују цијели дан хода далеко. Поред тога, митрополит је писао неким цуцким главарима и препоручио им да именовани дођу код њега, али су одговарали да немају времена, јер су у *највећу потребу радећи да унесу у куће оно жита што кои имаде и за купити нићу ради своје стоке.* Како је завршила ова потрага за починиоцима крађе не можемо тачно утврдити, јер није позната даља преписка Котора и Цетиња. Тешко је, ипак, вјеровати да је позитивно ријешено и да је Јевросими Лакетић враћен бар дио покрадених ствари.

Велика вриједност, квалитет, разноврсност, како по намјени тако и по материјалу, и бројност украденог, казује о богатству вишег слоја друштва Херцег Новог тога доба, коме је припадала и власница украдених предмета. Преко овог случаја се одсликава високи степен културе живљења тог друштвеног слоја у малом мјесту, сједишту општине која је тада имала око 8.000 становника.

Велики дио одјеће Јевросима Лакетић је донијела у прђији приликом удаје, негдје 70-их година XVIII вијека, јер јој је отац умро око 1764. године, а 1771. године на захтјев његових зетова, међу којима је и Анто Лакетић, извршена је процјена, а идуће године и диоба имовина. Познато је да је она припадала добро стојећој породици Владиславића, па је сходно томе унијела у мужевљев дом вриједну прђију која је, поред накита и одјеће, садржала

и бројну и вриједну постељину. Јевросима Владисавић се и удала у добро стојећу породицу Лакетић која се бавила поморством и трговином, о чему свједочи и урезано име Јова Лакетића на сребрним корицама за нож (вјероватно јатаган), који је био, вјероватно, блиски рођак Јевросијевог мужа Анта Лакетића, а на сребрном прибору за јело, утиснути су били његови иницијали. Остаће нам непознато да ли је, по склапању брака, брачни пар одмах живио у кући у којој је извршена пљачка, а коју је Јевросима, као што је наведено једним дијелом наслиједила од оца, а друга два дијела је откупио њен муж. За више детаља о култури живљења смо ускраћени, јер лопови нијесу могли однијети ништа од намјештаја, а вјероватно ни предмете од порцелана, јер су били неподесни за ношење. Поставља се и питање шта су могли користили они и чланови њихових породица од одјеће коју су украли, јер су вјероватно били становници руралне средине у којој би се са овом одјећом истицали и лако открило њено поријекло. Могућност продаје на аустријској територији накита, прибора за јело и тканина била је много већа него продаја одјеће, посебно ношене.

Као још један доказ о високом степену културе живљења становника херцеговског краја у поменутом периоду, нека послужи и напомена коју је Ристо Драгићевић дао уз објављена документа: *Овај докуменат је драгоцен за културну историју нашега народа. Ради илустрације овом приликом напомињем само сљедеће: шпанска краљица Изабела (+ 1776) имала је сто драгоцених хаљина, а само шест кошуља од холаденског платна, а француски књижевник Sebastien Mercier (+ 1814) пише у својим мемоарима с краја XVIII в. да се у Паризу недјељом рано могу видјети људи који перу у Сени једину своју кошуљу или једну марамицу за нос, које би затим раширили на мотке и чекали да их сунце осуши. Парижанин, каже Mercier – који има мање од 10.000 ливара*

прихода нема обично ни креветског рубља, ни столних чаршава, ни кошуља... Ова удовица из Херцегновога међутим има скоро у исто вријеме тридесет двије, нове и употребљене кошуље, двадесетдвје марамце за нос (треба дванаест), дванаест креветских чаршава, три столна чаршава.

Познато је да је грађански друштвени слој херцеговског краја у XVIII вијеку, коме је припадала и Јевросима Лакетић, посједовао многе предмете, посебно одјећу из Европе, па се луксузно израђена одјећа могла видјети тада и касније на улицама Херцег Новог. То је био још један од показатеља високог нивоа културе живљења, поред приватне библиотеке надбискупа Андрије Змајевића за коју је сам тврдио да је највећа у Далмацији (библиотека је изгорјела 1806. године приликом борби са Французима у Херцег Новом, гдје је пренесена из Пераста),¹⁴ добре здравствене службе и других институција. Овакав начин живота настављен је и током XIX вијека.

¹⁴ Грација Брајковић, Библиотеке и читаоница у Перасту, Сто педесет година народног библиотекарства у Цној Гори, научни скуп Рисан децембар 1985, Цетиње, 1986, 50.

UDK 930.25(560) „13”

UDK 94(497.16) „13”

Vasilj JOVOVIĆ

Filozofski fakultet Nikšić

OSMANSKI IZVORI O BALŠIĆIMA

Sažetak: Turci Osmanlije sredinom XIV vijeka stvaraju uporišta na evropskom kopnu iz kojih počinju sistematski da šire vlast osvajanjem teritorija i potčinjavanjem hrišćanske gospode. Na njihovom udaru nalazi se i dinastija Balšića koja vlada Zetom i velikim prostranstvima južne Albanije. O tim prvim kontaktima Balšića i Osmanlija govore turski izvori, prvenstveno hronike Nešrija i Sadeddina. Iako oskudne u događajima koji govore o Balšićima, ove osmanske hronike zajedno sa drugim savremenim izvorima osvijetljavaju burna dešavanja u drugoj polovini XIV vijeka, u vrijeme prodora Turaka Osmanlija na Balkansko poluostrvo.

Ključne riječi: Balšići, Osmanski Turci, Nešri, Sadeddin, hronike, defteri, srednji vijek.

OTTOMAN SOURCES ABOUT DYNASTY OF BALSIC

Summary: Ottoman Turks in the mid-fourteenth century, creating strongholds on the European mainland, and from this lands begin systematically to spread the power conquest of territory and frown downn of Christian gentlemen. Ottoman Turks impact on the dynasty Balšić which rules Zeta and large lands of southern Albania. On these first contacts between dynasty Balšić and Ottoman Turks speaking Turkish sources, primarily chronicle Nešrija and Sadeddin. This Ottoman chronicle together with other contemporary sources illuminate the tumultuous events in the second half of the fourteenth century during the invasion of the Ottomans on the Balkan Peninsula, although scarce in the events that talk about dynasty Balšić.

Keywords: *Balšić, Ottoman Turks, accident, Sadeddin, chronicles, defteri, Middle Ages.*

Srednjovjekovna vladarska dinastija Balšića vladala je Zetom od 1360. do 1421. godine. Za to vrijeme ovi vladari su prošli dug put političke, diplomatske i vojničke borbe da bi stabilizovali svoju državu i vladarsku moć. To je vrijeme prodora i turskih osvajanja na Balkanu, razumije se, i na teritoriju Zete.

Sredinom XIV vijeka, u vrijeme dok su bile u usponu, balkanske države su bile suočene sa novim i opasnim protivnikom – Turcima Osmanlijama. Osvojivši gotovo cijelu Malu Aziju, Turci su počeli prelaziti na evropsko tle, prvo kao saveznici i plaćeni ratnici zavađenih balkanskih gospodara, a zatim kao osvajači koji su uporno i nezadrživo širili svoju vlast. Turska osvajanja su trajala cijelo stoljeće, pomjerajući se od istoka ka zapadu i od juga ka sjeveru. Prve su na udaru bile teritorije najbliže osmanlijskom jezgru i Trakiji i Makedoniji.

Poslije dužeg perioda povremenih miješanja u ratove balkanskih hrišćanskih država, Turci Osmanlije su sredinom XIV vijeka stvorili uporišta na evropskom kopnu i iz njih počeli sistematski da šire vlast osvajanjem teritorija i potčinjavanjem hrišćanske gospode. Vodeću ulogu su preuzeli Turci iz Osmanovog emirata, koji se nalazio naspram Carigrada. Osmanov nasljednik Orhan zagospodario je tvrđavama na Galipolju, gdje je bio najpogodniji prelaz iz Male Azije u Evropu (1352, 1354).¹ U toku sljedeće decenije Osmanovi potomci Orhan, a potom Murat I, širili su vlast prema Trakiji, potčinili velike gradove Jedrene i Plovdiv i duž morske obale se proširili do teritorije despota Jovana Uglješe, gospodara Sera i njegove oblasti. Jovan Uglješa i brat mu Vukašin Mrnjavčević, koji je od 1365. godine savladar srpskog cara Uroša, u pohodu

¹ R. Radić, *Vreme Jovana V Paleologa (1332-1391)*, Beograd, 1993, 224; G. Elezović, *Ogledalo sveta ili Istorija Mehmeda Nešrije, SAN, Beograd, 1957, 16. (Nešri)*

koji su zajednički preduzeli protiv Turaka, sudarili su se 26. septembra 1371. godine sa njima kod Černomena na rijeci Marici, gdje su izgubili i bitku i živote.² Vizantijsko carstvo je uskoro palo u vazalnu zavisnost od Turaka, a ista je sudbina snašla i gospodare teritorija u Makedoniji. Vukašinov sin, kralj Marko morao je, kao i braća Dragaši, da plaća danak i daje pomoćne odrede za turske pohode. Turci su poslije toga preduzimali pohode prema jugu i zapadu sve do Tesalije i Albanije. Tada Balšići koji su vladali velikim predjelima sjevernog Epira i Albanije dolaze u kontakt sa Turcima. Krug turskih vazala se proširio u godinama poslije Maričke bitke. Miješajući se u unutrašnje sukobe, Osmanlije su nametnule vazalne obaveze albanskoj gospodi, a u službi Balšića jedan turski odred je prodro do Bileće, gdje je potučen 1388. godine.³

Isto tako, ostaje činjenica da su se osmanski ratni pohodi, masakri stanovništva koji su ih pratili, pljačkanja i pustošenja na koje se u istoriografiji uglavnom i uporno skreće pažnja, prva, glavna i najvažnija, ali ne i jedina karakteristika turskog osvajanja Balkanskog poluostrva. Turci su u XIV i XV veku obezbjeđivali iskorišćavanje balkanskih zemalja i u relativno mirnim vremenima bez upotrebe vojne sile koja je, doduše kad god bi došlo u pitanje pritanje prihoda, uvijek bila spremna da stupi u dejstvo. Osmansko osvajanje Balkanskog poluostrva veoma je kompleksan proces u kome su ratni događaji samo jedna njegova strana.

Pitanje prodiranja Turaka u Evropu i njihovi sukobi sa Balšićima oduvijek su privlačili pažnju istraživača. O turskom osvajanju Balkanskog poluostrva u XIV i XV vijeku i odnosima između balkanskog stanovništva i Osmanlija za vrijeme toga osvajanja pisano je i do sada. Međutim, to osvajanje je obično predstavljano kroz turske pohode i ratne događaje, a odnosi između balkanskih naroda i Turaka uglavnom su prikazivani

² G. Ostrogorski, *Serska oblast*, Beograd, 1965, 127-146; Nešri, 21.

³ C. Imber, *The Ottoman Empire 1300- 1650: The Structure of Power*, Palgrave Macmillan, New York, 2002, 13.

sa stanovišta osvajač - branilac, naročito u XIX vijeku, kada su se balkanski narodi oslobađali od turske vlasti. Čak i u novije vrijeme pojavili su se radovi koji samo u tome svijetlu posmatraju balkansku istoriju XIV i XV vijeka.

Period turske vladavine u Crnoj Gori tokom srednjeg vijeka izučavan je u širem kontekstu proučavanja izvora o turskoj vladavini na južnoslovenskom području.

U vidu pouzdane, dokumentarne građe, turski izvori se pojavljuju u većem broju tek od 30-ih godina XV vijeka. Najstariji osmanski literarni izvor potiče s početka XV, a prve osmanske hronike nastaju u drugoj polovini XV vijeka. Prve sastavljene prikaze o turskim osvajanjima na Balkanu u drugoj polovini XIV i početkom XV vijeka dijelila je vremenska distanca od skoro jednog vijeka. Filološka kritika teksta je jedini siguran način da se utvrdi postojanje eventualno starijih slojeva tradicije u literarnim izvorima i najstarija takva sačuvana je preko hronike Ašikpašezadea.

Sve do kraja XV vijeka i do hroničara Nešrija kružilo je više različitih pisanih i usmenih tradicija o porijeklu i prošlim vremenima Turaka Osmanlija. U najvećoj mjeri su sačuvane preko tzv. Anonimnih hronika, Ašikpašezadeove i Urudžove hronike. Ovi izvori su nastali u drugoj polovini XV vijeka i kao takvi čine zasebnu grupu. Uočeno je da im je osnovu za period do 1442. godine služio zajednički izvor, danas nesačuvana hronika. U prikazivanju događaja iz XIV vijeka ovi hroničari su se, zbog same sredine iz koje su potekli, u najvećoj mjeri oslanjali i na različite, njima bliske, usmene tradicije, čime se objašnjava veliki broj protivrečnih izvještaja o istim događajima.⁴

Prekretnicu u tumačenjima postavio je turski hroničar Mehmed Nešri. Nastao na tekovinama orijentalne osmanske historiografije XV vijeka, ovaj turski istoričar s kraja XV i prve polovine XVI vijeka, pisao je iz ideološkog ugla o razvoju

⁴ A. Jakovljević, *Savremena historiografija i tumačenja nastanka Osmanske države*, Istorijski časopis, br. 53, Beograd, 2006, 333-358.

osmanske državnosti, naročito prisutnog od vremena Mehmeda II Osvajača (1451-1481). Opisujući događaje na osnovu njihovih direktnih ili opštih posljedica, sa sto godina vremenske i istorijske distance, Nešri je unosio biljeg epohe u kojoj je živio i stvarao. Gliša Elezović je objavio "*Ogledalo sveta ili istorija Mehmeda Nešrije*" (SAN, Beograd 1957). U Nešrijevoj istoriji nalaze se poglavlja direktno vezana za događaje koji su se odigrali u našim krajevima: *Pripovest o porazu lale Šahina u Bosni* i *Prevara skadarskog gospodara* (str. 35).

O usponu Osmanskog carstva govori i Hronika derviša Ahmeda, poznatijeg kao Ašik-paša Zade (1400-1484). On je jedan od najvažnijih ranoosmanskih hroničara. Njegova popularna hronika *Tevârih-i Âl-i Osman*, napisana je u živopisnom i narativnom stilu. Ašik-paša Zade je u prvoj polovini *Hronike* koristio radove ranoosmanskog hroničara Yahşi Fakiha, sa kojim se navodno sreo 1413. godine. Yahşi Fakihi, sin Orhanovog imama, sastavio je ovo hagiografsko djelo (menakib) oko 1390. godine, sa prikazom vladavine osmanskih vladara do Bajazita I. Ašik-paša Zade je učestvovao u pohodima sultana Murata II (1421-1451) i Mehmeda II (1451-1481) na Balkanskom poluostrvu i živio je među osmanskim krajišnicima na Balkanu do 1457. godine, kada se stalno nastanio u Carigradu. Njegova *Hronika* obuhvata period od početaka Osmanske države do vremena Mehmeda II (period od 1298. do 1472. godine). Ranije periode osmanske istorije Ašik-paša Zade je pisao prema narodnoj tradiciji i sada izgubljenim hronikama i drugim izvorima, kao i po kazivanju svjedoka prošlih događaja. Međutim, istoriju vladavine Murata II (1421-1451) sastavio je, prevashodno, na osnovu ličnog iskustva i učestvovanja u ratovima i tadašnjim zbivanjima. Ašik-paša Zade je osmansku hroniku pisao u dubokoj starosti.⁵

⁵ Hirtenzelt Vom zur Hohen Pforte, *Fruhzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik "Denkwürdigkeiten und Zeitlaufe des Hauses 'Osman' vom Derwisch Ahmed, genannt 'Asik-Pasa-Sohn, übersetzt, eingeleitet und erklärt von R. F. Kreutel, Graz-Wien-Köln, 1959.*

Turski historičar Hoča efendija Sadeddin (1536/7-1599) u svojoj historiji *Tâcû't-tevârih*, opisao je historiju Osmanskog carstva, u dva toma, od osnivanja do smrti Bajazita I 1402. godine, i u drugom, do smrti Selima I 1521. godine. Pri pisanju svoje historije Sadeddin je koristio i neke do sada izgubljene izvore.⁶

Od turskih izvora najznačajniji su defteri. Iako su većinom nastali u drugoj polovini XV vijeka, na osnovu podataka u njima mogu se sagledati određeni procesi koji su se odvijali krajem XIV i početkom XV vijeka. Opširni popisni defter (*Tahrir defterleri*), čiji se originali čuvaju u arhivu Predsjedništva vlade (*Basbakanlik Arsvi*) Turske u Istanbulu, kao i u glavnoj katastarskoj upravi (*Tapu ve Kadastro general Midurlugu*) u Ankari (njih neki nazivaju katastarskim defterima ili knjigama), datiraju od vladavine sultana Murata II. Oni obuhvataju, po pravilu, popise pojedinih sandžaka odnosno svih administrativno-teritorijalnih jedinica u sklopu sandžaka, zvanih nahije. Uvođenje deftera u savremenu jugoslovensku nauku započeto je istraživanjima i radovima Branislava Đurđeva, Hazima Šabanovića, Nedima Filipovića, Milana Vasića, Ahmeda Aličića. Mada praćeno brojnim teškoćama, zbog relativno slabe sređenosti, a i otvorenosti turskih arhiva, istraživanja radi prikupljanja ove vrste izvora nastavljena su i kasnije, tako da se danas kod osmanista sa prostora bivše Jugoslavije nalazi relativno bogata kolekcija te vrste dokumenata. U dosada objavljenim popisnim knjigama - defterima mali je broj podataka koji se konkretno odnose na Balšiće.

Obzirom da su Balšići, srednjovjekovna zetska dinastija, vladali velikim prostranstvima današnje sjeverne i južne Albanije, za nas je značajan *Defter* sandžaka Avlonije. Albanski naučnik-turkolog Selami Pulaha obradio je popisni

⁶ Sadeddin Hoca Efendi, *Tâcû't-tevârih*, Sad. İsmet Parmaksızoğlu, vols. 1-5, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1974-1979. (*Sadeddin*)

defter skadarskog sandžaka iz 1485. godine.⁷ U Državnom arhivu u Tirani mogu se naći mnogobrojni podaci iz privredne i političke istorije albanskih krajeva i Zete krajem XIV i početkom XV vijeka. Halil Inaldžik je obradio defter sandžaka Albanije iz 1431/1432. godine, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*.⁸ Pod Muratom I i Bajazitom I, kao za vrijeme vladavine Mehmeda I (poslije 1415), vršeni su popisi zauzetih krajeva Balkana, ali nijesu, koliko mi do sada znamo, sačuvani. Međutim, iz notifikacije u kasnijim defterima, kao i iz sačuvanih imovinskih isprava, vidi se da su popisi vršeni i da su postojali popisni registri. Halil Inaldžik se dugogodišnjim radom nametnuo kao neosporni autoritet u osmanskoj historiografiji, te je u više sintetičkih djela, izdatih tokom proteklih decenija, bio autor poglavlja o postanku i najranijoj istoriji osmanske države.

U vrijeme Balše II Balšića (1379-1385), koji je bio gospodar Drača i velikih djelova današnje Albanije (Kanina, Valona, Himara), njegove oblasti počinju ugrožavati Turci Osmanlije. Otkako su 1383. godine Turci zavladali Serom, oni su imali otvorene puteve prema zapadu i nijesu propuštali priliku da oplijene bogate i dotle nedirnite krajeve.⁹ U tom periodu oni se prvi put zalijeću do obala Jonskog i Jadranskog mora. Turci su iz sereskog kraja proširili svoju vlast dalje u Makedoniji i prema Albaniji. Rumelijski beglerbeg Kara Timurtaš osvojio je 1384. godine Prilep, Bitolj, Štip i Karli-Ili i solunski kraj.¹⁰ Zamah osmanskih akcija pokazale su iduće godine provale Kara Timurtaša u Albaniju (1385), a zatim u Bosnu (1386).¹¹ Te provale, koje su nanijele velika pustošenja, pratila je zatim

⁷ Selami Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tirana, 1974.

⁸ Halil Inalcik, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954.

⁹ P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I, Wien, 1975, 332-333.

¹⁰ *Sadeddin*, I, 92-94.

¹¹ *Sadeddin*, I, 99.

provala Turaka pod komandom Šahina u Bosnu (1388), koja se završila porazom turskih akindžija.¹² Sva ta aktivnost bila je uvodni dio velike akcije protiv Bugarske i napada na sjeverne srpske oblasti, koji se završio Kosovskom bitkom. U sudaru sa Turcima poginuo je u bici kod Berata i Balša II Balšić 18. septembra 1385. godine.¹³

O tome kakvi su bili odnosi između nasljednika Balše II Đurađa II Stracimirovića Balšića (1385-1403) i turskog sultana Murata I poslije bitke kod Berata, izvori ne govore. Nešto kasnije, pritiješnjen sa svih strana, ne birajući saveznike za odbranu, Đurađ II je zatražio pomoć Turaka.¹⁴ Turski odredi su se sve više zalijetali prema Skadru i Drivastu, pustošeći okolinu ovih mjesta. Poziv Đurđa II da mu pomognu u borbi protiv Tvrtka I Kotromanića, sa kojim je bio u neprijateljstvu, Turci su odmah prihvatili i 1386. godine napali Bosnu.¹⁵

Nije poznato da li je Đurađ II Stracimirović sredio svoje odnose sa Turcima neposredno poslije pogibije Balše II ili im se približio kada su sa manjim odredima počeli da iz godine u godinu stižu do Drača, Drima i vjerovatno u neposrednu okolinu Skadra, radi pljačke i unošenja opšteg nespokojsva

¹² *Sadeddin*, I, 99-100, 108, 110.

¹³ Datum smrti Balše II je dobro zajemčen savremenim grčkim zapisima. Up. K. Jireček, *Istorija Srba* I, Beograd 1952, 319, pa ipak se u dubrovačkim zapisnicima i poslije 18. septembra 1385. godine spominje Balša. Tako je 26. septembra u *Vijeću umoljenih* donijeta odluka: *De trahendo Balsam et ponendo ipsum in territorio suo ubi sibi placuerit neminem offendendo*. M. Dinić, *Odluke veća Dubrovačke Republike* II, SANU, Zbornik IJK XXI, Beograd, 1964, 200. Bez svake sumnje to su omaške dubrovačkih kancelara koji su i Đurđa II Stracimirovića ponekad zabilježili kao Balšu. Još neke primjere daju *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, II, Thalloczy L.-Jireček C.-Šufflay E., Vindobonae, 1918, no. 391.

¹⁴ *Nešri*, 34.

¹⁵ Turska provala izazvala je veliki priliv bjegunaca iz Bosne u Dubrovnik. Vlada je odlučila da ih uputi u Ston, a u Dubrovniku su preduzimane mjere za odbranu. *HAD, Reformationes*, XXVII, 7 (23. X. 1386.); M. Dinić, *Odluke veća Dubrovačke Republike*, II, 298-299.

u područje budućih osvajanja. U svakom slučaju vjerovatna je pretpostavka da je turska provala u Bosnu, preduzeta već 1386. godine, na njegov poziv.¹⁶ Turci su se rado odazivali pozivima, podržavajući sukobe među balkanskim gospodarima, stvarali su povoljne uslove za svoje ratne uspjehe u blizjoj i daljoj budućnosti. Sama Bosna se inače nalazila dosta daleko od područja koje su Turci zahvatili svojim iznenadnim naletima.

U drugom turskom napadu na Bosnu, koji je preduzeo turski komandant Šahin sa znatno većim snagama, bilo je i Đurađevih podanika. Njihovo učešće na strani Turaka moglo je proizići iz ranije stvorenih obaveza. Bosanci, kojima je turski udarac, bio namjenjen nijesu zadržali tursku vojsku sve do Bileće. Tek tu je došlo do bitke između vojvode Vlatka Vukovića, po jednoj mnogo docnijoj vijesti, 27. avgusta 1388. godine u kojoj su Turci bili poraženi.¹⁷ Turski istoričar Nešri priča da je 1388. godine tributarni, ali izdajnički knez Skadra, dakle Đurađ II Stracimirović, naveo Turke u Bosnu, gdje ih je kod Bileće potukao bosanski vojvoda Vlatko Vuković.¹⁸ Nešrijevo pričanje potvrđuju i dubrovački arhivski podaci. Dubrovčani su još nekoliko nedelja prije bitke kod Bileće slali poslanike Đurađu II „zbog Turaka“, što nesumnjivo, pokazuje da je ovaj bio u savezu sa njima. To još bolje pokazuje dubrovačko pismo kralju Sigismundu od 27. avgusta 1388. godine, kojim su mu Dubrovčani saopštavali „novost“ o Turcima, pa su napominjali kako je riješeno da se oslobode zarobljeni „Albanci“, bez sumnje podanici Đurađa II Stracimirovića, koji su se nalazili zajedno sa turskom vojskom. Ovdje se ipak mora primjetiti da su ti „Albanci“ mogli biti i podanici Leke Dukadžina ili nekog drugog feudalnog gospodara u Albaniji. U svakom slučaju Đurađ II Stracimirović je 1388. godine bio na strani Turaka i neprijatelj kralja Tvrtka, zato što je ovaj

¹⁶ *Sadeddin*, I, 108.

¹⁷ *Nešri*, 35; *Sadeddin*, I, 110.

¹⁸ *Nešri*, 35.

zauzeo Kotor.¹⁹ Bitka kod Bileće bila je lokalni okršaj u kome nije učestvovala turska vojska u cjelini, niti ju je predvodio sultan, i nije ostavila traga ni u jednom savremenom izvoru.²⁰ Odnosi Turaka i Đurđa II Stracimirovića, izgleda da su se pokvarili u proljeće 1389. godine. Nešri naziva Đurađa II Stracimirovića „prokletnikom skadarskim“ i optužuje ga za poraz kod Bileće.²¹

Iako oskudni u događajima koji govore o Balšićima, i nastali u kasnijem periodu, osmanski izvori, prvenstveno hronike, zajedno sa drugim savremenim izvorima, osvjetljavaju burna dešavanja u drugoj polovini XIV vijeka u vrijeme prodora Turaka Osmanlija na Balkansko poluostrvo. Turski hroničari Sadeddin i Nešri govore o turskom osvajanju Albanije i prodoru u Bosnu, pominjući pri tome i zetske Balšiće.

¹⁹ M. Blagojević, *Jedinstvo i podvojenost srpskih zemalja prije bitke na Kosovu*, Nemanjići i Lazarevići, Beograd, 2004, 277-301, 297.

²⁰ S. Ćirković, *Dimitrije Kidon o kosovskom boju*, ZRVI 13 (1971), 216-217.

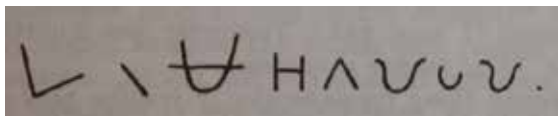
²¹ *Nešri*, 35.

УДК 930.2:003.071(497.16) „15”

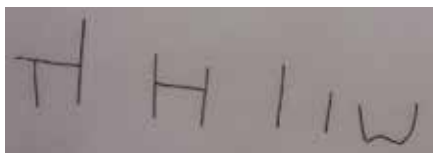
*Горан Ж. КОМАР***ТРАГОМ ЕРДЕЉАНОВИЋА КРОЗ НЕКОЛИКО
СТАРОЦРНОГОРСКИХ СЕЛА***(ћирилични натписи 16. вијек-1868. године)*

Како је познато широкој културној јавности, антропологеограф Јован Ердељановић је, прије више од сто година, истраживао становништво Старе Црне Горе. У виду узгредних опажања, овај заслужни истраживач, објавио је податке о неким старијим ћириличним натписима са овог простора. Стога смо овим натписима посветили дужну пажњу у овом раду.

У селу Трешњево, недалеко Грахова, Ј. Ердељановић је примијетио натпис у средишњем дијелу надгробног споменика типа дебеле плоче који би могао припадати касном средњем вијеку. Он је у то вријеме покушао начинити скицу натписа, али безуспјешно. Стога смо натпис прегледали 19. септембра 2015. године код идеалних временских услова, при јутарњем свијетлу. Скицом, коју приказујемо, аутор је деформисао облик слова међу којима се са потпуном лакоћом, и због дубине усјека глијета, распознају слово **Н** у предњој позицији, затим **Н**, **К** формирано од двије паралелне линије, дуже и краће, и коначно, **w**. Дакле, на споменику пише: **Нико**. Димензије плоче износе: 1,70 x 1,06 x 0,35 м. У порти леже још и сада све три плоче које је евидентирао Ј. Ердељановић.

Цртеж Ј. Ердељановића

19. септембар 2015.

ННКО

Ј. Ердељановић обавјештава о негдашњем већем средњовјековном гробљу у порти цркве Светог Николе у којем је, према казивању мјештана, било и „саркофага“, свакако стећака типа сјемењака. Он, такође, казује о старом гробљу на главици испред цркве, изнад *Питоме процоли*. Данас се може чути и мишљење да ово гробље представља простор за укуп лица која нису могла бити сахрањена крај цркве. Но, Ј. Ердељановић, доноси опис овог гробља. Аутор је поменуо и тврдње мјештана да је на једном споменику крај цркве писало: поп Андрија.¹ У југоисточни угао црквене зграде, уграђен је један споменик средњег вијека са представом крста.

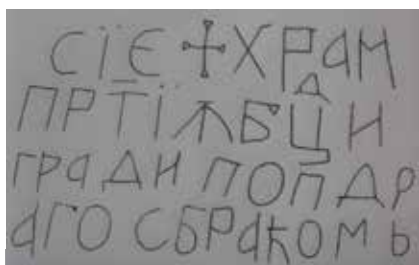
Натпис који се овдје објављује могао би припадати 16. вијеку, у којем већ преовладава *N* у форми столичнице окренуте улијево. Други елемент у натпису који би можда могао помоћи код, свакако несигурног датовања, је *w* која подсећа на љубињске натписе 15. вијека које смо имали прилике детаљно анализирати.²

У селу Кобиљи До, недалеко од Трешњева, нема старих споменика који се обично означавају термином *стећак*. Ј. Ердељановић је поменуо цркву у селу, тачно казујући да је

¹ Ј. Ердељановић, *Стара Црна Гора*, Београд, 1973, 638.

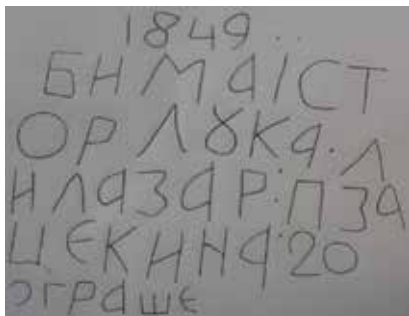
² Г. Ж. Комар, *Стари крстови и натписи љубињског подручја*, Херцег Нови, 2015; Такође, корисно је погледати: Г. Томовић, *Морфологија ћирилских натписа на Балкану*, Београд, 1974.

саграђена средином 19. вијека,³ али не пруживши садржину два ћирилична натписа са pročеља цркве. У питању се два драгоцене историјске споменика за историју Старе Црне Горе. Први, изнад надвратника цркве, представља ктиторски натпис попа Драга и браће, а други говори о мајсторима градитељима и цијени коштања градитељског подухвата: 1) *Ово је храм Пресветија Богородице. Гради поп Драго са браћом.* 2) *1849. Би мајстор Лука Л. и Лазар П. За цекина 20 оградше.*

9. септембар 2015.

СІЕ † ХРАМ
ПР(ЕСВЕ)ТІА Б(ОГОРО)Д(И)ЦИ
ГРАДИ ПОП ДР
АГО С БРАЋОМЪ

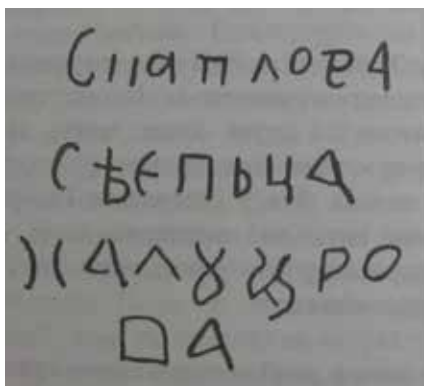
19. септембар 2015.

1849
БИ МАЇСТ
ОР ЛѢКА. Л.
И ЛАЗАР: П. ЗА
ЦЕКИНА. 20
ОГРА(ДИ)ШЕ

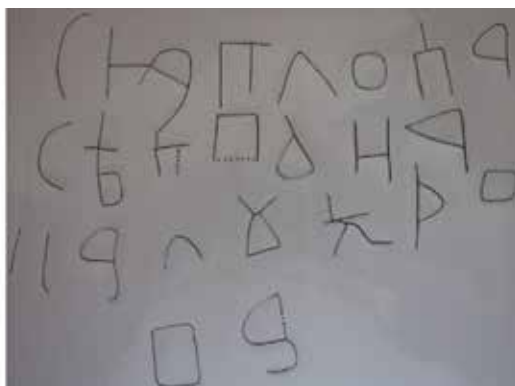
³ Ј. Ердељановић, *Стара...*, 672

Оба натписа одражавају утицаје Вукове реформе што се очитује извођењем слова И, К са косим линијама које се састављају са окомитошћу словне фигуре, као и изостајањем троног Т.

Испред цркве Св. Јована у Ераковићима (Његуши) лежи утонула плоча са ћиричним натписом Шћепца калуђерова. Цртеж и тумачење, не сасвим једноставног натписа, објавио је Ј. Ердељановић.⁴ Иако је аутор тачно прочитао натпис, његов цртеж се веома разликује од реалног стања. Због тога, овдје, поред Ердељановићевог цртежа, доносимо тачан цртеж натписа:

Ердељановић

Г. Ж. Комар, 2015.

СНА ПЛОЧА	ОВО ЈЕ ПЛОЧА
СЋЕПЦА	СЋЕПЦА
КАЛУЂ(Е)РО	КАЛУЂЕРО
ВА	ВА.

Поред ове старије надгробне плоче, у овој зони, испред цркве, леже још двије плоче са натписима: 1) ОВДЕ ПОЧИВА ПОП НИКО ПОПОВИЋ и 2) ОВЂЕ ПОЧИВА ИВО ДАМІАНОВ ПОПОВИЋ.

Над вратима цркве налази се ктиторски натпис Тома Маркова Петровића. Интересантно је упоредити цијену

⁴ Ј. Ердељановић, *Стара...*, 426.

коштања градње ове, за црногорске прилике велике цркве и цркве Пресвете Богородице у Кобиљем Долу која је износила свега 20 цекина. Цркве су грађене 1849. и 1856. године.

*Ктиторски натпис над западним вратима цркве Св. Јована у
Ераковићима (Његуши)*

Ово је храм Светога Георгије. Огради га Томо Марков Петровић за своју душу и његовога рода, а заслужје свијех Хераковићјах. Они работаше сви, а ја похарчих цекина 600. 1856.

Натпис на цркви Св. Николе на Његушима: ЕСТЪ ХРАМЪ СВЕТОГА
НИКОЛАЕ †1868†: Јесте храм светого Николе. 1868.

UDK 656.835.11(497.16) „1916/1918”

*Boris JABUČANIN***IZDANJE CRNOGORSKIH POŠTANSKIH MARAKA
“GAETA”***misterija ili propaganda*

Sažetak: *Istorijska previranja vezana za kraj vladavine posljednjeg crnogorskog suverena, kralja Nikole, ostavila su brojne tragove u nacionalnom biću Crnogoraca. Ovo je pokušaj da se kroz prizmu filatelije, kao pomoćne istorijske nauke, prikažu manje poznate činjenice iz tog doba.*

Ključne riječi: *kralj Nikola, Gaeta, crnogorska vlada u egzilu, Mojковаčka bitka, Jelena Savojska, Bordo, Podgorička skupština, Božićni ustanak, Kap d’ Antib, dr Pero Šoć, Svjetski poštanski savez, Crveni krst, kraljica Milena, Ustanova za pomoć zarobljenicima.*

ISSUE OF MONTENEGRIN POST STAMPS “ GAETA”*mystery or propaganda*

Abstract: *The historic turmoil related to the end of the reign of the last Montenegrin sovereign, King Nikola, have left many traces in the national essence of Montenegrins. This is an attempt to present some less known facts from that period seen through the prism of philately as auxiliary historical sciences.*

Keywords: *King Nikola, Gaeta, the Montenegrin government in exile, The Battle of Mojkovac, Elena of Montenegro, Bordeaux, Podgorica Assembly, the Christmas uprising, Cap d’Antibes, Dr. Pero Shoc, Universal Postal Union, Red Cross, Queen Milena Facility to help prisoners.*

Gotovo da nijedna serija maraka na ovim prostorima, nije izazvala toliko kontroverze i kontradiktornosti kao izdanje crnogorskih maraka, popularno nazvano “Gaeta”.

Kompletna serija maraka “Gaeta”

U istorijskim (filatelističkim) krugovima uvijek je postojala “struja” koja je smatrala da je izdanje “Gaeta” nastalo između 1916. i 1918. godine - tokom Prvog svjetskog rata. Pretpostavljalo se takođe da se pretisak “Slobodna Crna Gora” (na redovnim markama) odnosio na oslobođenje od austrougarske invazije, nakon kapitulacije Crne Gore, januara 1916. godine.

Uz to, bilo je i mišljenja da se rado o “*privatnom*” izdanju. U prilog ovoj činjenici može biti i bilješka u *Katalogu balkanskih*

zemalja (izdavač: Stanley Gibbon), ali i drugim katalogima, koji, uz opis maraca, navode da je to bilo “ortodoksno izdanje crnogorske vlade u egzilu”, datirano na 1916. godinu.

Međutim, kako bi se ovo izdanje na pravi način moglo opisati, moraju se uzeti u obzir i druge relevantne istorijske i vojno-političke činjenice tog vremena.

“Javna tajna” je bila da kralju Nikoli crnogorski prijesto nije bio “dovoljan” i da je želio da bude “srednjobalkanski” kralj. Mada, istina je i to, da nikada nije imao teritorijalne pretenzije prema Srbiji. S druge strane, srpski kralj i Vlada permanentno su razrađivali strategiju za potčinjavanje Crne Gore.

Iako je Nikola bio mudar vladar i vojskovođa, jedna će ga odluka veoma skupo koštati. Naime, sredinom 1915. godine, mjesto načelnika Generalštaba crnogorske Vrhovne komande prepušta oficiru koji je bio *egzekutor paklenog velikosrpskog plana – uništenje države i slom proslavljene crnogorske vojske*. Ne bi se moglo reći da je ovo bio nepromišljen potez kralja Nikole, ali je izvjesno da je kasno shvatio kakvu je grešku napravio. Početkom januara 1916. godine, austrougarska vojska sprovodi sveopšti napad na Crnu Goru. Tada, umjesto da odbrani napad preko Lovćenskog fronta, Vrhovna komanda preusmjerava vojsku na Mojkovački front(?). Ova odluka nije bila slučajna, jer se na Mojkovcu pravila odstupnica srpskoj vojsci. Kasnije će se ispostaviti da je to bio poguban potez za Crnu Goru, samim tim što se u to vrijeme srpska vojska već nalazila u Albaniji, “na sigurnom”.

Iako je napad na Mojkovac trenutno odbijen, desetak dana nakon toga, austrougarska vojska je probila crnogorski front i preko Lovćena ušla u Cetinje. Vrhovna komanda ponovo pravi (ne)promišljen potez time što nije omogućila crnogorskoj vojsci da se, kao i srpska, evakuiše i pokuša da konsoliduje svoje redove.

Sve ovo je dovelo do sloma crnogorske vojske i njene kapitulacije, kada vremešni kralj Nikola (75 god.) napušta Crnu Goru, 6/19. januara 1916. godine, i preko Skadra i luke Medova odlazi u Italiju.

Do sada nijesu pronađeni nikakvi pisani tragovi da je on prošao kroz Gaetu, kao ni da je u njoj boravio u tom periodu. Činjenica koja ide u prilog ovoj tvrdnji je i to da se Gaeta nalazi na zapadnoj obali Italije, a kao što je poznato, Crnoj Gori je bliža istočna obala.

Osim toga, stvorena je pogrešna slika da je kralj Nikola sa sobom poveo i poraženu crnogorsku vojsku, što su iskoristile pristalice ujedinjenja sa Srbijom, upućujući mu kritike da je “nestao” i ostavio svoju vojsku “na cjedilu”. U stvari, istorijske činjenice govore drugačije, tj. da su uz njega bili samo članovi vlade i jako mali broj vojnika.

Uprkos kraljevim vezama sa Italijom (njegova treća kćerka Jelena Savojska bila je kraljica Italije), on se u njoj (Italiji) veoma kratko zadržava. Nakon toga, odlazi u Francusku, u grad Bordo, gdje je u prvo vrijeme - od marta do novembra t.g. bilo i sjedište izbjegličke vlade.

Za vrijeme boravka u Bordou, kralj i Vlada, po odobrenju Francuske, preštampavaju redovne francuske poštanske marke sa pretiskom “S.P. du M. Bordeaux” koje su korišćene za službenu korespondenciju.

Dio izdanja maraka “Bordo”

Nema sumnje u to da je kralj Nikola, da je htio, mogao izdati novi set maraka, ali za tim nije bilo potrebe, između ostalog i zbog relativno malog broja činovnika. U novembru 1916. godine, kraljevska porodica od francuske vlade dobija na korišćenje dvorac u Nejiu kod Pariza, pa je potreba za štampom novih maraka još manje bila opravdana.

Osim toga, propagandna svrha pretiska “Slobodna Crna Gora” nije bila baš primjerena tom trenutku. Kralj Nikola je bio samo jedan od mnogih vladara koji su bili napadnuti, jer je Prvi svjetski rat trajao već neko vrijeme. S druge strane, nije imao nikakvu potrebu, a ni razlog, za ličnim oglašavanjem i reklamom.

Međutim, ovakva situacija se potpuno promijenila 1918. godine. Rat je bio završen i taman kad je kralj Nikola “pakovao svoj mali kofer za povratak kući”, *protiv njega je izvršen državni udar* koji je još ranije bio planiran. Krajem 1916. godine, srpska vlada otpočinje proces biranja povjerenika i poslanika za tzv. *Veliku narodnu skupštinu* koja će se održati 24. novembra 1918. godine. Osim odluke o безусловnom ujedinjenju Crne Gore i Srbije, jedna od odluka je bila da se kralj Nikola i dinastija Petrović zbaci sa crnogorskog prijestola.

Da su odluke *Podgoričke skupštine* bile nelegalne i nelegitimne, govore brojne činjenice:

Prvo, u vrijeme njenog održavanja postoji crnogorska država i njen međunarodno-pravni legitimitet, postoji Vlada i kralj i na snazi su i Ustav i svi zakonski akti.

Drugo, činom okupacije nije prestao da važi međunarodni subjektivitet, već su nosioci tog subjektiviteta kralj Nikola i izbjeglička Vlada. Kako se ovo odnosilo na Kraljevinu Srbiju, za očekivati je bilo da važi i za Crnu Goru.

Treće, po tada važećem Zakonu izbore raspisuje kralj Nikola, a ne “Centralni izvršni odbor” kao grupa građana.

Sve ove činjenice dovode do zaključka da je *Crna Gora postala žrtva, kako srpske, tako i međunarodne zavjere!*

Iako je verbalno podržavala kralja Nikolu, Francuska nije željela da se suprotstavi Srbiji u namjeri da prisajedini Crnu Goru i stvori novu državu SHS (Srba, Hrvata i Slovenaca), na čijem čelu treba da bude vladar iz dinastije Karađorđević. Nedugo zatim, vlada Francuske ukida sve beneficije i pomoć kralju Nikoli, njegovoj porodici i Vladi. Između ostalog, ukida se i uredba o korišćenju pomenutih preštampanih maraka, pa je to vjerovatno bio razlog da neki analitičari izdanje "Gaeta" vežu baš za ovaj period.

Nakon odlaska iz Francuske, Kralj se seli u Italiju, gdje uprkos porodičnim vezama, njegova vlada ne nailazi na podršku. Kao što je to bio slučaj i sa zvaničnom Francuskom, ni Italija nije htjela da se zamjera Srbiji. Tim prije što je bilo gotovo izvjesno da se Kralj sprema za povratak u zemlju i protivudar.

S druge strane, za vrijeme austrougarske okupacije, u Crnoj Gori je formiran odmetnički tzv. komitski pokret, čije su pristalice djelovale do oslobođenja 1918. godine. Poslije *Podgoričke skupštine*, izbio je tzv. *Božićni ustanak*, koji je nastao "za pravo, čast i slobodu Crne Gore". Okosnicu ustaničkih snaga činili su pripadnici pomenutog komitskog pokreta, koji su imali za cilj da obnove silom oduzetu državu. Crna Gora je postala poprište nečuvenih zločina od strane okupacionih srpskih vojno-političkih snaga. Nakon što je ustanak u krvi ugušen, dio crnogorske vojske i izbjeglica napušta Crnu Goru. Oni odlaze u Italiju gdje formiraju vojne tabore u Gaeti i Sulmoni, spremno čekajući "poziv" za povratak i konačno oslobođenje Crne Gore. Zbog odsustva međunarodne podrške, to se ipak nije dogodilo, pa je tako, umjesto zaslužene slobode, Crna Gora dobila novo ropstvo, ovoga puta od "bratske" Srbije.

Italija odbija da plati troškove crnogorskog konzulata u Rimu kao i trošak vojnika, njihovih porodica i pristalica kralja Nikole, tako da on, u maju 1920. godine, napušta Italiju i ponovo se vraća u Francusku. Sa porodicom se seli u Kan i

kasnije u Kap d'Antib, na Azurnoj obali, gdje i umire, 3. marta 1921. godine

Jasno je da ni u ovom periodu (1919-1921) *nije bilo praktične potrebe, a ni materijalnih mogućnosti* da dođe do štampanja pomenutog izdanja maraka. Ipak, u nekim krugovima vlada mišljenje da je to upravo tada urađeno u *propagandne svrhe*, kako bi se u Crnoj Gori stvorila iluzija o izbjeglom Kralju koji se sprema za povratak.

Dodatnu konfuziju o nastanku ovog izdanja unosi document, tj. Rješenje ministra građevina Vlade Crne Gore, izdato u Rimu, 1. avgusta 1921. godine. Njime se pokušava *post festum* ovo izdanje predstaviti kao zvanično, tj. autentično. U vezi s tim, nameće se još jedno logično pitanje – *zašto bi neka država izdala marke sa pretiskom, ako prije toga nijesu postojale marke bez pretiska!*? To bi bio, kako u ekonomskom, tako i u tehničkom smislu, pravi nonsens!

Dakle, kada je zapravo nastalo ovo izdanje?

Odgovor na ovo pitanje možemo dobiti zahvaljujući istraživačkom radu na *Legatu* dr Pera Šoća (1884-1966), koji je bio ministar u izbjegličkoj vladi Crne Gore, a kasnije, u SFR Jugoslaviji, visoki poštanski činovnik i bibliograf. Prema raspoloživim dokumentima može se zaključiti da je ovo izdanje i kod dr Šoća izazvalo veliko interesovanje. Međutim, vjerovatno zbog rigidnog komunističkog sistema, dr Šoć nije do kraja uspio (ili nije htio) da demistifikuje i opiše pomenuto izdanje.

Dragocjene podatke o nastanku i daljoj “sudbini” ovih maraka, dr Šoć je dobio od izvjesnog Jozefa – Zefa Ašikua, filateliste, bivšeg poštanskog činovnika u Skadru i upravnika škole u Vitimirici. Zef Ašiku je bio član ugledne i čestite katoličke porodice, a njegov otac je bio profesor orijentalnih jezika i sveštenik. Sve ove činjenice idu u prilog tome da se svjedočenje Ašikua može sa sigurnošću uzeti kao autentično.

Na interesovanje dr Šoća za pomenuto izdanje maraka, gospodin Ašiku odgovara: *“1913. godine crnogorska država za vrijeme kralja Nikole poručila je u Pariz jednu novu emisiju maraka (slika kralja Nikole)”* i to u štampariji *“Mongin litograph – Paris”*, koja je bila jedna od uglednijih u to vrijeme. *“Ali”*, nastavlja dalje Ašiku, *“ta emisija nije mogla da bude u cirkulaciji iz razloga toga što je Austrija i Mađarska okupirala Crnu Goru”*.

U prilog ovoj tvrdnji govori i činjenica da i danas postoje marke na kojima nema pretiska “Slobodna Crna Gora”, što znači da su upravo one bile izvorne tj. one koje su trebale biti u opticaju.

Franko marke bez pretiska

Uz to, izgled (dizajn) samih maraka ukazuje na prestanak kontinuiteta koji je važio za prethodna izdanja koja su mahom štampana u Državnoj štampariji u Beču. Lik kralja Nikole (sada već u poznim godinama) predstavljen je sa lovorovim vijencem na glavi – simbolom pobjede, koji se vjerovatno odnosio na uspjehe u Prvom i Drugom balkanskom ratu i u kojima je Crna Gora značajno uvećala svoju teritoriju. Takođe se, kroz predstavu krune, potenciralo predstavljanje Crne Gore kao kraljevine.

Zef Ašiku navodi da su protivnici prisajedinjenja Crne Gore Srbiji, *“crnogorski nacionalisti, revolucionari vernici zakona i istorije”*, boravili u šumama na tri strateški važna mjesta: Kom Kučki, Rumija i Lovćen. Tako su, jednom prilikom, zaustavili poštansku pošiljku na putu Kotor – Cetinje, koja je sadržala i dio pomenutih maraka, da bi nakon toga na njima, *u propagandne svrhe*, preštampli ispis *“Slobodna Crna Gora”*. Kasnije su te i druge marke ovog izdanja završile u inostranstvu, gdje se i danas uglavnom nalaze. Zanimljivo je i to da je veća količina tabaka porto maraka od 25 para uništena, pa se iz tog razloga često pojavljuju serije kojima nedostaje upravo ova marka.

U korespondenciji sa dr Šoćem, gospodin Ašiku navodi i činjenicu da je *“potrebna serija ovih maraka bila sprovedena Međunarodnom birou Svjetskog poštanskog saveza”*, ali, i pored toga, ovo izdanje nije “priznato” kao zvanično. Time se otvara prostor za još jednu dilemu o tačnom datumu nastanka ovog izdanja. Naime, *Svjetski poštanski kongres* je održan 1920. godine, ali je isti bio planiran za 1914. godinu, kada je zbog rata odložen (?)

Činjenica da izdanje sadrži i marke za potvrdu prijema idu u prilog tezi da su one bile namijenjene za upotrebu u Crnoj Gori, a ne nikako u izbjeglištvu.

Uzgred, ovo izdanje je po broju maraka jedno od najvećih, kako u Crnoj Gori, tako i u okruženju, i obuhvata *19 vrijednosti*, i to:

- franko marke od 1, 2, 5, 10, 15, 20, 25, 35 i 50 para, te 1, 2, i 5 perpera,
- porto marke od 5, 10, 25, 30 i 50 para i
- marke za potvrdu prijema od 10 i 25 para.

Postoje brojne varijante ovog izdanja, kao što su: dvostruki ili obrnuti pretisci, varijacije u bojama - kako pretiska, tako i osnovne boje; parovi, "četverci", ali i kompletni tabaci, ima maraka sa vodenim žigom, a postoje čak i neke poništene marke...

Sve ovo potvrđuje da se radi o jednom, po mnogo čemu *interesantnom izdanju* koje je, nažalost, kao i ostala izdanja klasične crnogorske filatelije, *nepravедно* (možda i namjerno) zapostavljeno.

*
* *

Postoji još jedno izdanje maraka iz tog perioda koje je dodatno napravilo konfuziju pri determinisanju izdanja "Gaeta", a radi se o izdanju Crveni krst.

Izdanje maraka "Crveni krst"

Naime, početkom Prvog svjetskog rata, od 1914. godine, u Francuskoj je počeo da djeluje tzv. *pokret otpora* koji se, između ostalog, bavio i štampanjem poštanskih maraka u *propagandne*

i *patriotske* svrhe. Jedan od vodećih producenata bio je izvjesni *Delandre* (pravo ime *Gaston Fontanille*) koji je važio za “čovjeka od povjerenja”. Upravo on je bio zadužen da napravi pomenuto izdanje maraka Crveni krst - sa likom crnogorske kraljice Milene. Odabir da motiv na markama bude kraljičin lik, nije bio nimalo slučajan. Malo je poznato da je upravo kraljica Milena, zajedno sa princezama Ksenijom i Vjerom, u Parizu u novembru 1916. godine, učestvovala u stvaranju *Ustanove za pomoć zarobljenicima* - pandan Crvenom krstu.

Komitet crnogorskih izbjeglica je ove marke koristio i uz ostali propagandni materijal slao konzulatima, a oni dalje na adrese uticajnih ličnosti - sve u cilju prikupljanja novca za rad i boravak u izgnanstvu. To je trajalo od početka 1919. godine, kada veći broj Crnogoraca sa porodicama dolazi u Gaetu, do početka 1922. godine. Tada se, u februaru iste godine, velika grupa Crnogoraca na čelu sa Krstom Popovićem seli iz Gaete u Argentinu, u Buenos Aires. Time je praktično i upotreba ovih maraka prestala, mada se i danas u manjem broju mogu naći na tržištu. Sa sigurnošću se može reći da *ovo nije zvanično izdanje* maraca, već je ono urađeno u propagandne svrhe, tzv. *Cinderella stamp*, i *nikako se ne može dovesti u vezu sa prethodnim izdanjem “Gaeta”*.¹

¹ Napomena: Autor dužuje posebnu zahvalnost Nacionalnoj biblioteci Crne Gore “Đurđe Crnojević” - Cetinje i prof. dr Šerbu Rastoderu.

Literatura i izvori:

1. Adžić, Novak: Stvaranje i razvoj crnogorske nacije, Liberalni savez Crne Gore, Cetinje, 1995.
2. Andrijašević, Živko M.: Istorija Crne Gore u 55 priča, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva - Podgorica, Podgorica, 2009.
3. Rastoder, Šerbo: Crna Gora u egzilu I i II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica, 2004.
4. Legat dr Pera Šoća, Nacionalna biblioteka Crne Gore "Đurđe Crnojević", Cetinje.

UDK 930.85:72(497.16 Котор)

*Mr Aleksandra MILIĆ***PROFANA I SAKRALNA ARHITEKTURA GRADA KOTORA
– DVA NEVALORIZOVANA PRIMJERA**

Sažetak: U Kotoru postoje brojni profani i sakralni spomenici prve kategorije kulturnog nasljeđa Crne Gore. Neki od njih nijesu dio rutinskog, tj. rutinizovanog turističkog obilaska Kotor, što usljed nevalorizovanja, što usljed nemara onih koji treba da brinu o cjelovitijoj kulturno/turističkoj ponudi grada i održavanju tih objekata u životu.

Cilj ovog rada je da skrene pažnju na dva zanimljiva primjera: Palatu Vrakjen i Crkvu Sv.Franja u starom jezgru drevnog Kotor.

Ključne riječi: kulturno nasljeđe, valorizacija, prezentacija, očuvanje kulturne baštine.

**PROFANE AND RELIGIOUS ARCHITECTURE OF KOTOR
- TWO NON-VALORIZED SAMPLES**

Abstract: In Kotor there are numerous secular and sacred monuments of the first category of cultural heritage of Montenegro. Some of them are not the part of the usual tourist visit i.e the routine tourist tour made in Kotor, because they were not evaluated or were neglected by those who should take care of the complete cultural-tourist offer and maintaining of these facilities in life.

The aim of this paper is to draw attention to two interesting examples: Vrakjen Palace and the Church of St. Francis in the old town of Kotor.

Keywords: cultural heritage, evaluation, presentation, preservation of cultural heritage.

Palata Vrakjen (Vračen) XVIII v. – skriveni turistički biser

Kotor je poznat po mnogobrojnim palatama, koje karakteriše romanička i barokna ornamentika, zidne dekoracije i veliki broj grbova porodica po kojima su dobile ime ili kojima su pripadale.

Spomenici kulture najvišeg kulturno-istorijskog, graditeljskog, umjetničkog i drugog značaja jesu dragocjena izvorista podataka o prošlosti grada. U ovu kategoriju spadaju većina crkava, katedrala, pojedine palate, dijelovi masivnog fortifikacionog pojasa. Uprkos krupnim razaranjima izazvanim zemljotresima, Kotor je sačuvao brojna svjedočanstva o svojoj graditeljskoj prošlosti. Mnoge vrijedne građevine uspješno su obnovljene, a mnogima je vraćena prvobitna funkcija i namjena.

U studiji O istraživanju i zaštiti graditeljskog nasljeđa Kotora, arhitekta Svetislav Vučenović zapaža da su u Kotoru, kao i u drugim primorskim gradovima skučenih prostornih uslova, kompleksi plemićkih palata nastajali ne toliko iz temelja, koliko povezivanjem i adaptacijom (...) otvaranjem arkada u prizemlju, dodavanjem spoljašnjih stepeništa nad kamenim svodovima, atrijumskim rešenjima i sl.¹ Tada je uočeno da je u gradu jedan neveliki broj kuća iz doba zrele renesanse i baroka, koje su sačuvale originalne unutrašnje prostore i fasade, kao i detalje obrade enterijera. Mali je broj stambenih objekata čiji su enterijeri sačuvali stilsku cjelovitost. To su mahom barokne palate plemićkih porodica podignute ili temeljito obnovljene poslije zemljotresa 1667. godine (Grgurina, Pima, Vrakjen).

Iako se i kuće i palate u Boki Kotorskoj odlikuju svedenošću, svaka od njih, pojedinačno, govori o stilu života njenog vlasnika i njegovim materijalnim mogućnostima. Vlasnici palata bili su predstavnici uticajnih bokeljskih porodica.

¹ Vučenović, S., *Tri decenije zaštite i obnove svetske baštine Kotora*, H. Novi, Boka, br. 28–29, 2009.

Veliki uspon grada, vezan za pomorstvo, datira u vrijeme od sredine XVII do kraja XVIII vijeka. Arhitektura toga doba je u usponu, a među arhitektama ima i domaćih i stranih ljudi.

Arhitektama nije bila sputavana kreativnost u zamisli projekta, pa je tako gotovo svaka od profanih palata u Kotoru pravo umjetničko djelo. Zato ove građevine traju do danas, kao umjetničko djelo i ne umiru iseljavanjem vlasnika, nego žive svoj umjetnički život. Broj sačuvanih palata iz poznog srednjeg vijeka u Kotoru je mali. Bilo ih je, prema pisanim izvorima, mnogo više. Neke su od njih vremenom preinačavane, propadale i stradale u brojnim zemljotresima.²

M. Zloković iznosi zapažanje da su, uopšte uzev, stare kuće u Boki Kotorskoj, privlačne i lijepe, ali nisu projektovane, sem istaknutih palata Kotor, na uobičajen način, uz prethodno plansko iscrtavanje. On ne isključuje mogućnost da su možda postojale neke prethodne grube skice.³

Arhitektonski ne toliko uočljiva, čak i po strani od većih urbanističkih cjelina grada, palata Vračen spada u spomenik kulture I kategorije. Nalazi se u južnom dijelu grada, na maloj pjaci zvanoj Trg od salate. Stilski pripada kasnom baroku, drugoj polovini XVIII vijeka, mada arhivski izvori upućuju da je palata na istom mjestu postojala i u XIV vijeku.

Na osnovu *Prve sudsko-notarske knjige* XIV vijeka (spisi Kotorskog arhiva) zna se da je na približno istoj lokaciji postojala kuća „udovice Miha Vrakjena, Katene i njihovog sina Marina (...)“. Za kuću je rečeno da se nalazi blizu portele – malih vrata za bacanje smeća u more ispred sadašnjeg Centra za kulturu. Ova jednospratna palata u cjelosti je sačuvala enterijer iz vremena nastanka, pa se tako na sprat ulazi razvijenim dvokrakim stepeništem ukrašenim zidnim slikarijama i mramorizacijom u tehnici „al secco“, kakve je u

² Đurašević-Miljić, *Kasnosrednjovjekovne palate u Kotoru...*, Istorijski zapisi, sv. 4, 1987.

³ Zloković, M., *Građanska arhitektura u Boki Kotorskoj u doba mletačke vlasti*, Beograd, *Spomenik SAN*, CIII, 1953, str. 133–34.

drugoj polovini XIX vijeka izvodio u Kotoru i Perastu italijanski majstor – soboslikar po imenu Napoleon d'Este⁴.

U holu na prvom spratu još stoji podni mozaik, a odatle u bočne prostorije vode originalno sačuvana vrata rađena u tehnici intarzije. Uopšte uzev, unutrašnja dekoracija je najvrijednija karakteristika palate.

U dragocjenoj heraldičkoj studiji Mirka Vukasovića stoji: „VRAĆEN, VRAKJEN, VRACHIEN – istaknuta kotorska plemićka porodica, koja je dala poznatog pravника i pravnog savjetnika vlade Mletačke republike, Tripa Vrakjena (živio u drugoj pol. XVIII vijeka).

U *Prvoj notarskoj knjizi* se pominju samo dva pripadnika ove porodice i to Michael (Miche, Miho) i njegov sin Marin (Marinus)⁵.

U Istorijskom arhivu Kotor čuva se jedno genealoško stablo ove porodice (1330–1760), sačinjeno u XVIII v. – *arbor generationis* (porodični arhivski fond Vrakjen). Ova porodica se pominje i u najstarijim spisima Arhiva, objavljenim u: *Monumenta Catarensia I* (dok. br. 186) i *Monumenta Catarensia II* (dok. br. 153).

Spisi Biskupskog arhiva Kotor (spisi BAK, iz XV vijeka, vrijeme Mletačke vladavine Kotorom) sadrže pomene: MATIJA MIHENOV VRAĆEN, god. 1449., postavljen je za upravitelja crkve sv. Andrije, dok se u spisima iz 1421. god. pominje MIHAJLO VRAĆEN, kao biskupski vikar. Nad ulazom u kuću je grb porodice Vračen. Grb ove porodice nalazi se, takođe, na više starih građevina, palata i crkava u Kotoru i okolini.

Grb Vračena se nalazi i u auli Univerziteta u Padovi gdje je izvjesni Marin Vračen studirao pravne nauke 1677. godine.

⁴ Martinović, J., nav. dj., str. 102.

⁵ Vukasović, M., *Grbovi kotorskih i peraških plemićkih porodica*, Kotor–Beograd, (2008).

Palata Vraćen (ulaz, s grbom)

Palata Vraćen, bočni izgled s dvostrukom horizontalnom gredom; u gornjem dijelu stoji golub okrenut udesno tijelom

Grb na kući o kojoj je ovdje riječ, isklesan je u kamenu, podijeljen na dva dijela ali glavom gleda natrag, tj. ulijevo, uzdignute prednje desne noge, te kljuna oštrog i jako povijenog... Oko štita je ukras koji ima po pet raznih figura sa svake strane, a iznad njega su dvije figure, na kojima je poprsje sa ogrlicom i rešetkasta kaciga. Na donjem dijelu štita su dvije ukrasne figure između kojih je isklesana ljudska glava s listićima na tjemenu.⁶

Grb porodice Vračen

⁶ Podaci su iz kapitalne studije mr Mirka Vukasovića: *Grbovi которских и перашких племићких породица*, Kotor, 2008.

Palata Vraćen spada u spomenike I kategorije kulturnog nasljeđa Kотора, no ona je u privatnom vlasništvu porodice Protić, koja ne živi u Kотору, i koliko je poznato, nema namjeru mijenjati njen status, uprkos zainteresovanosti lokalne vlasti. Stoga je nezahvalno predviđati joj eventulnu kulturnu i turističku namjenu, osim što bi bilo korisno da turistički vodiči ne zaobiđu ovu misterioznu palatu i priču o njenoj ukletosti (kakvom je Kоторани smatraju, moguće i zbog očiglednog dokaza na jednom od zidova da se u njoj, nekad davno, zbilo porodično ubistvo).

To bi značilo: kloniti se sujevjerja, ali dobiti gotov turistički proizvod – priču, u duhu ponajbolje svjetske literature.

Eventualnu turističku namjenu ove palate, moguće je planirati, ali, kako je već istaknuto, ona je u privatnom vlasništvu.

Ako bi kojim srećnim slučajem i došlo do sporazuma Opštine i vlasnika, smatramo da je neobični enterijer ove građevine podesan za Muzej savremene umjetnosti, koji bi širom otvorio vrata novim formama umjetničkog izraza (dizajn, video instalacije, izložbe savremenog slikarstva, umjetničke fotografije, performansi i sl.).

Crkva sv. Franja, XVII vijek – rekonstrukcija i moguće namjene

Crkva se nalazi na maloj pjaceti blizu Južnih gradskih vrata, u najstarijem dijelu Kотора. Crkva je postala novo sjedište franjevacа nakon što je, u XVII v. zapaljen samostan na Gurdiću.

Poznato je da su djelovi starog samostana korišćeni prilikom gradnje Crkve sv. Franja u gradu, 1668. godine, u čijem se klaustру i danas nalaze stubovi sa kapitelima kao bazama, za koje se takođe pretpostavlja da su prenijeti iz starog samostanskog kompleksа.

Blok kuća pored crkve iskorišćen je, po riječima arheologa Jovana Martinovića, za samostan, a preko uske i strme skalinade koja vodi na brdo sv. Ivan, „prebačen je svod i nad njim sagrađen mali skladni zvonik, na čijem je pročelju uzidano kameno romaničko Hristovo raspelo, možda iz stare crkve van grada.“

*Pročelje Crkve sv. Franja na Gurdiću, XVII vijek
(snimak: A. Milić)*

Klaustar ove crkve odlikuje skrivena ljepota poznata samo stručnjacima i zaljubljenicima u grad. To je veliki prostor, s kolonadama i nišama u zidovima, do koga se dolazi visokim stepeništem. U drugoj polovini XVIII vijeka, samostanski dio kompleksa pretvoren je u kasarnu. Prema nekim izvorima, u ovoj je crkvi služba prestala sredinom XIX vijeka, ali postoji mogućnost da se to dogodilo već krajem XVIII vijeka, kada je mletačka vlast bila na izmaku i kada ona već uveliko zanemaruje i franjevački red, pa tako i ovu crkvu.

Od kraja Prvog svjetskog rata pa sve do 1945. godine, građevina je u vlasništvu Kraljevine Jugoslavije, a poslije toga u vlasništvu države. Međutim, početkom 1990. godine Opština Kotor je stavila na prodaju samostanski dio kompleksa, tako da 1992. godine on prelazi u privatno vlasništvo i postaje ugostiteljski objekat. Što se tiče same crkve, ona do danas lagano i neumitno propada.

Razumljivo je da ovakav spomenik kulture traži restauraciju i revitalizaciju, već po svojoj kulturno-istorijskoj vrijednosti. Ako bi ikad došlo do obnove ove crkve, trebalo bi joj pažljivo odrediti namjenu.

Klaustarski prostor je zalaganjem sadašnjeg privatnog vlasnika – obnovljen, ali mu je namjena neprimjerena. Niti jedan sakralni objekat ne zasluđuje da bude kasarna, ali ni ugostiteljski objekat.

*Klaustar Samostana sv. Franja, XVII vijek
(snimak: Z. Čubrović, 2006)*

Razmatrajući moguće namjene objekta nakon eventualne restauracije (za koju je urađeno nekoliko projekata), ovaj prostor, razumljivo, treba da ima isključivo kulturnu namjenu, kao izložbeni prostor, mala koncertna dvorana, i sl.

Međutim, kulturna nadležstva grada Kotora i države Crne Gore su oni koji će u krajnjem odlučiti da li ovaj prostor oživjeti i turistički iskoristiti ili ga prepustiti daljem zubu vremena.

UDK 930.25:94(497.16) „1914/1918”

Из архивске теорије и праксе

Srđan PEJOVIĆ,

Stevan RADUNOVIĆ

PRVI SVJETSKI RAT U FONDOVIMA DRŽAVNOG ARHIVA CRNE GORE¹

Sažetak: *Pored izloženog pregleda arhivskih fondova i zbirki koji sadrže građu o učešću Crne Gore u Prvom svjetskom ratu, analizirana je njihova necjelovitost i nedovoljna tematska struktura sadržaja.*

Cjelovitost dokumentacije nastale radom crnogorske državne uprave i administracije na svim nivoima, a posebno u periodu 1914-1916. godina, bitno je okrnjena za vrijeme austrougarske okupacije Crne Gore i poslije okončanja rata 1918-1926. godine.

Dokumentacija nastala radom okupacionih vlasti i administracije na svim nivoima u periodu 1916-1918. nije sačuvana, sem fragmentarno. Shodno duhu vremena, ova građa je dijelom uništena ili je odnijeta od strane okupacionih vlasti. Pored toga, okupacione vlasti probrale su i njima interesantan dio arhivske građe crnogorske državne arhive.

Dokumentacija nastala radom crnogorske vlade u emigraciji 1916-1922. takođe je necjelovita, a bitno je okrnjena i njena tematska struktura sadržaja. Ova građa nije bila u posjedu Državnog arhiva do 70-tih godina XX vijeka.

Usljed različitih motiva, aspiracija, planova, programa i sl., istorijat ovih fondova je neobičan i uzbudljiv i sličan je istorijatu crnogorske države i naroda u tom periodu.

¹ Saopštenje sa konferencije „Prvi svjetski rat u fondovima Državnih arhiva”. Ljubljana, 25. IX 2015. godine.

Kratak prikaz ustanove

Državni arhiv Crne Gore je organizovan kao samostalni državni organ. Obavlja arhivsku djelatnost u odnosu na registratursku i arhivsku građu koja je nastala u radu organa, političkih partija, nevladinih organizacija i drugih pravnih i fizičkih lica koja obavljaju djelatnost na teritoriji Crne Gore. Organizovan je kao jedinstvena ustanova, sa organizacionim jedinicama u gotovo svim opštinama. U svom sastavu ima dva sektora, od kojih se jedan brine o arhivskoj građi stvaralaca od značaja za državu, a drugi o arhivskoj građi stvaralaca od lokalnog značaja. U okviru njih postoji dvadeset arhivskih odsjeka. Pored toga, Arhiv ima još dva odjeljenja i jednu službu. Posjeduje 1.485 arhivskih fondova, 78 ličnih fondova i 51 zbirku, što ukupno čini nešto preko 11.150 d/m arhivske građe. Pored toga posjeduje oko 60.000 bibliotečkih jedinica.

Arhivska građa je dostupna korisnicima bilo da je koriste u naučne ili dokazne svrhe. U novije vrijeme, Državni arhiv veoma uspješno radi na publikovanju arhivske građe. Prostorni kapaciteti iznose nešto preko 6.000m² prostora, a od toga je 61% namijenjeno za smještaj arhivske građe. Državni arhiv ima 155 zaposlenih, od čega 74% sa visokom ili višom stručnom spremom.

Uvod

Čitav vijek je protekao od izbijanja Prvog svjetskog rata, pa je podsjećanje na ovaj značajni događaj, koji je bitno promijenio Evropu i čitav svijet, zaokupilo pažnju najšire javnosti širom Evrope.

Tim povodom, u svijetu je na različite načine, odgovarajućim manifestacijama, izložbama i prigodnim dešavanjima, obilježen ovaj jubilej. Ovakve manifestacije uglavnom su usmjerene ka sagledavanju značenja ovog globalnog ratnog sukoba, prvenstveno u pogledu posljedica koje je osta-

vio po čovječanstvo, kako bi se lakše pronašli putevi sporazumijevanja među narodima Evrope i svijeta. Iskustvo Prvog svjetskog rata je svojevrsna opomena narodima Evrope da vođenje politike zasnovane na pravu jačega ne donosi ništa dobro za bilo koga, već znači katastrofu za sve.

Nasuprot opredjeljenju i duhu ovih manifestacija, u nekim zemljama pojavile su se nove interpretacije ili reinterpretacije koje se prvenstveno bave uzrocima i povodima izbijanja rata.

Crna Gora u Prvom svjetskom ratu

Kraljevina Crna Gora je ušla u Prvi svjetski rat na strani Srbije i sila Antante od samog početka, iako nikada nije pripadala ovom savezu, a nije imala ni dovoljno snage niti sopstvenih razloga za rat. Jedini motiv ulaska Crne Gore u rat bio je da pruži podršku saveznicima.

Istoga dana kada je Austro-Ugarska objavila rat Srbiji, 25. jula 1914. godine, kralj Nikola je izdao *Proglas* o mobilizaciji crnogorske vojske. Uprkos obećanjima austrougarske diplomatije da ukoliko ostane neutralna, može računati na teritorijalno proširenje u Albaniji, Crnogorska narodna skupština zahtijevala je od Vlade da se objavi rat Austro-Ugarskoj. Povodom ovog zahtjeva crnogorski kralj i Vlada donijeli su 6. avgusta 1914. godine, odluku o objavi rata. Time se Crna Gora već na početku Velikog rata našla među osam zaraćenih zemalja.

Ratne operacije počele su već 7. avgusta.

Prilikom objave rata, crnogorska vojska je brojala oko 35.000 mobilisanih vojnika, da bi se kasnije ovaj broj povećao na 48.000. Na samom početku rata crnogorskoj vojsci se suprotstavilo 72.000 austro-ugarskih vojnika. Kada se tome doda modernije naoružanje, posebno artiljerijsko, koje se pokazalo kao odlučujući faktor u ratnim operacijama, jasno je kakav je bio odnos snaga i delikatnost položaja u kome se našla Crna Gora.

Crnogorska vojska je bila podijeljena u četiri odreda: Lovćenski, Sandžački, Starosrbijanski i Hercegovački. Odmah po izbijanju sukoba, crnogorska komanda stavila se na raspolaganje srpskoj Vrhovnoj komandi.

U početnim ratnim operacijama, Crna Gora je imala značajnih uspjeha. Održavala je liniju fronta, pa čak i osvojila neke nove teritorije i na njima odmah uvela civilnu upravu.

U jesen 1915. godine, Austro-Ugarska počinje veliku ofanzivu na Balkanu. Crnogorska ratna drama dobila je svoj epilog početkom 1916. godine. U čuvenoj Mojковаčkoj bici, 4.000 crnogorskih vojnika se suprotstavilo neprijateljskoj vojsci od 14.000 vojnika, braneći povlačenje srpskih vojnika preko Crne Gore ka Albaniji. U ovoj bici pružen je snažan otpor austrougarskoj sili i nanešen joj poraz, uprkos njenoj nadmoći u broju i kvalitetu naoružanja, kao i činjenici da je crnogorska prijestonica već bilo u rukama neprijatelja. Nakon bitke na Mojkovcu, kralj Nikola je napustio Crnu Goru zajedno sa članovima vlade, a crnogorska vojska je raspuštena. Austro-Ugarska je zavela okupacionu vlast u Crnoj Gori, a crnogorski dvor i Vlada su se našli u izgnanstvu u Italiji i Francuskoj.

Ne može se sa sigurnošću tvrditi koliki je broj stradalih u ovome ratu, ali je izvjesno da je taj broj veoma veliki i da se kreće oko 20.000, ukupno vojnih i civilnih žrtava. Broj poginulih vojnika i oficira, prema podacima objavljivanim u crnogorskom listu „Glas Crnogorca“ iznosi 5.641, što čini jednu osminu ukupnog sastava vojske. Stvarni gubici su još veći, jer ovim brojem nijesu obuhvaćeni poginuli u okršajima nakon 20. decembra 1915. godine, poslije kojeg datuma list više nije izlazio.

Propagandnim djelovanjem i napuštanjem Crne Gore od strane saveznika bila je, još tokom rata, određena sudbina crnogorske države. Odluka o nestajanju Crne Gore i njenom brisanju sa mape Evrope potvrđena je tzv. Podgoričkom skupštinom održanom nakon završetka rata. Tako je Crna

Gora izašla iz rata kao, vjerovatno, najveći gubitnik, i pored toga što je učestvovala na pobjedničkoj strani, dala značajan saveznički doprinos i pretrpjela velike gubitke.

Izvori za izučavanje Prvog svjetskog rata

Veliki rat je i do sada bio nezaobilazna i izazovna tema za proučavanje, prvenstveno među zemljama učesnicama rata, a takođe i na globalnom nivou. U oba slučaja, i na uskonacionalnoj i na globalnoj ravni, došlo se do određenih rezultata i ocjena ovog događaja, odnosno određen je njegov istorijski kontekst. To ne znači da nema mjesta daljem proučavanju. Naprotiv, potrebno je podsticati sistematska, cjelovita istraživanja arhivskih fondova, jer oni sadrže dragocjene podatke, a posebno o životu običnih ljudi. Ovo je bitno istaći, jer se radi o prvom globalnom sukobu koji je pogodio sve slojeve društva, bez obzira na uzrast, pol, društveni status, obrazovanje i bez obzira na udaljenost od fronta. I pored toga što je ratni vihor direktno i indirektno uključio praktično sve potencijale zaraćenih država, najbitnija je činjenica da je njegove posljedice osjećao svaki stanovnik. Po pravilu, život običnih ljudi je bio zanemareni aspekt u sistematskim istraživanjima ove teme. Na toj ravni postoji dokumentarna riznica koja je nedovoljno istražena i korišćena, barem u Crnoj Gori, a koja predstavlja „objektivno polje istorijskog istraživanja“.

Dakle, organizovanim istraživanjem moguće je upotpuniti i preciznije odrediti istorijski kontekst, čime bi se suzio prostor za pojavu novih, naknadnih re/interpretacija, koje nastaju recikliranjem već poznate dokumentarne osnove. Ovo tim prije što i nakon jednog vijeka, na primjeru Crne Gore, imamo zahvalnu temu za istraživanje – „za sažeti pogled unazad“ – upravo zbog nedovoljno određenog istorijskog konteksta, odnosno njene uloge, mjesta i sudbine koja ju je zadesila okončanjem rata. U ovom slučaju istraživanja nijesu podsticana, organizovana i usmjeravana kako bi se u svijetlu

„provjerljivih činjenica“ sagledala uloga Crne Gore u Prvom svjetskom ratu.

Takva sagledavanja su onemogućavana u novom državnompravnom okviru od strane dominantnih političkih stavova i tumačenja zvanične istoriografije. U biti, u Kraljevini SHS, uloga Crne Gore je razmatrana u najužem kontekstu ratnih operacija, a i na tom planu je nekritički sagledana i minimizirana od strane zvanične istoriografije. Dalje, u socijalističkom periodu, istraživanja su bila ograničena na proučavanje ratnih operacija i istorijata ratovanja. Karakteristika ova dva perioda je etablirani jugoslovenski kontekst, koji je bitno određivao „objektivno polje istorijskog istraživanja“, a koji se u crnogorskoj istoriografiji imitatorski slijedi.

Iz navedenih razloga i danas je evidentna potreba za sistematskim proučavanjem arhivske građe, domaće i strane provinijencije vezane za ovu temu, na naučno utemeljen i metodološki ispravan način, kako bi se upotpunila dokumentarna osnova o ulozi Crne Gore u Prvom svjetskom ratu. U ostvarenju tog cilja neophodno je poznavati pomenute arhivske fondove, a prvenstveno njihovu inventivnost ili ograničenja.

Za Crnu Goru je višestruko značajna dokumentarna osnova strane provinijencije koja se čuva u arhivskim fondovima i zbirkama evropskih zemalja – nekadašnjih neprijatelja ili saveznika. Tektonika ovih fondova, odnosno tematska struktura sadržaja, nije u cjelosti poznata u crnogorskoj istoriografiji. Pored toga, uslovna ograničenja u njenom korišćenju mogu biti strani jezik, kao i stepen dostupnosti.

Arhivska građa domaće provinijencije, takođe, posjeduje određena ograničenja za cjelovito istraživanje ove teme. Evidentna nedostatnost arhivskih fondova uslovljena je njihovim istorijatom, odnosno stepenom njihove cjelovitosti.

Cjelovitost dokumentacije nastale radom crnogorske državne uprave i administracije na svim nivoima, a posebno

u periodu 1914-1916. godine, bitno je okrnjena u periodu austrougarske okupacije Crne Gore, kao i u periodu poslije okončanja rata 1918-1926. godine.

Dokumentacija nastala radom okupacionih vlasti i administracije na svim nivoima u periodu 1916-1918. godine nije sačuvana, osim fragmentarno. Nažalost, ova građa je dijelom uništena ili je odnijeta od strane okupacionih vlasti. Pored toga, okupacione vlasti probrale su i odnijele i njima interesantan dio arhivske građe crnogorske državne arhive.

Po svršetku Prvog svjetskog rata, stanje arhiva, kao i muzeja i biblioteke, nije se promijenilo u odnosu na stanje za vrijeme austrougarske okupacije. Posebno je bila nezaštićena Državna arhiva čija se građa nalazila u potkrovlju zgrade Vladinog doma na Cetinju. Brojna su svjedočanstva o načinu postupanja sa građom crnogorske državne arhive. O tome je u jednom beogradskom listu 1928. godine objavljen članak u kojemu, pored ostalog stoji: „...žig sramote neka ostane vječno na čelima onih „nadležnih” koji dovedoše i ostaviše u ovakvom položaju arhivu Crne Gore.... koji do sad ne spasoše akta crnogorske prošlosti...”. Vrijedi spomenuti i slučaj da je u to vrijeme jedan bivši crnogorski diplomata bio nemalo iznenađen kada je na pijaci vidio da je to što je kupio bilo uvijeno u njegov povjerljivi izvještaj. Čak je poznato da je bila pokrenuta i inicijativa od Srpske kraljevske akademije i Ministarstva prosvjete da se ta građa prenese u Beograd. To je izazvalo veliko nezadovoljstvo na Cetinju i suprotstavljanje takvoj namjeri. Na kraju je Ministarstvo prosvjete odustalo od ovog nauma i formiran je Državni muzej na Cetinju, koji je imao muzejsko, bibliotečko i arhivsko odjeljenje. Ipak, neshvatljivo dugo, čak sve do 1926. godine, čekala se dozvola da se građa Državne arhive smjesti u novoosnovani Državni muzej. Arhivsko odjeljenje Državnog muzeja omogućilo je da se spase od propadanja značajna arhivska građa. Ono predstavlja kolijevku savremenog Državnog arhiva čiji su najstariji fondovi preuzeti upravo iz ovog odjeljenja. Za vrijeme

Drugog svjetskog rata Uprava muzeja uspjela je da sačuva arhivske fondove.

Dokumentacija nastala radom crnogorske Vlade u emigraciji 1916-1922, takođe je necjelovita, a bitno je okrnjena i njena tematska struktura sadržaja. Ova građa nije bila u posjedu Državnog arhiva Crne Gore do 70-tih godina XX vijeka, kada je vraćen dio te građe, ali nažalost ne cjelokupna. Dio te građe je prije nekoliko godina iz Ministarstva inostranih poslova Francuske vraćen Crnoj Gori, i predat Državnom arhivu.

Usljed različitih motiva, aspiracija, planova, programa i drugih okolnosti, istorijat ovih fondova je neobičan i uzbudljiv i sličan je istorijatu crnogorske države i naroda u tom periodu. Nažalost, zbog evidentnih ograničenja ni sačuvana arhivska građa nije sistematski istraživana i proučena na način koji bi uživao naučnu vjerodostojnost.

Arhivska građa koja se nalazi u Državnom arhivu koristi se u naučno-istraživačke, stručne i dokazne svrhe, kao i za ostvarivanje funkcija državnih i pravosudnih organa, pod uslovima i na način utvrđen zakonom i drugim propisima. Građa dopijeva za korišćenje u rokovima koje utvrđuju stvaraoci, odnosno imaoci, prilikom njene predaje Arhivu, s tim što taj rok ne može biti duži od 30, a izuzetno 50 godina. Pravo korišćenja imaju sva pravna i fizička lica iz zemlje, a uz odobrenje direktora i iz inostranstva. Ograničenje dostupnosti građe predviđeno je u izuzetnim i vrlo rijetkim slučajevima. Korišćenje arhivske građe i informativnih sredstava je besplatno, a plaćaju se jedino troškovi kopiranja ili snimanja i to po simboličnoj cijeni.

Državni arhiv nastoji da, objavljujući arhivsku građu, istu približi korisnicima i istovremeno doprinese njenoj boljoj zaštiti. Povodom obilježavanja sto godina od početka Prvog svjetskog rata, objavljen je zbornik dokumenata „Gubici crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu 1914-1916“. Kao osnovni izvor za ovaj projekat, poslužio je poluzvanični

crnogorski list „Glas Crnogorca“, koji je redovno objavljivao *Liste gubitaka* od početka sukoba sve do kraja 1915. godine.

Dio vrijedne arhivske građe od značaja za Crnu Goru, pa vjerovatno i za ovu temu, nalazi se pohranjen u drugim kulturnim institucijama, kao i u crkvama. Takođe, dio vrijednog arhivskog materijala je privatno vlasništvo fizičkih lica. Nadzor i briga o ovom arhivskom blagu, kao i informacije o njoj i mogućnosti njenog korišćenja, još uvijek nijesu dovoljno precizno određeni.

Pregled arhivskih fondova i zbirki u DACG koji sadrže građu o Prvom svjetskom ratu

Informacija o arhivskim fondovima i zbirkama koje posjeduje Državni arhiv, dostupna je zainteresovanim korisnicima, i to kroz *Pregled* koji je štampan kao posebna publikacija, kao i na zvaničnom internet sajtu ustanove.

Uz sve nedostatnosti i ograničenja o kojima je naprijed bilo govora, jako je veliki broj arhivskih fondova i zbirki u Državnom arhivu Crne Gore, čija arhivska građa svjedoči na određeni način o Prvom svjetskom ratu i koju bi svakako trebalo koristiti za izučavanje ove teme.

U nastavku slijedi pregled kojim je obuhvaćeno ukupno 164 arhivskih fondova i zbirki sa odgovarajućim podacima o rasponu godina stvaraoca i građe, kao i njenoj količini:

CRNOGORSKA NARODNA SKUPŠTINA – CETINJE (1905-1916); 1906-1916: knj. 25, f. 48; 6.

DRŽAVNI SAVJET – CETINJE (1879-1916); 1879-1915: knj. 12, f. 25; 2.8.

MINISTARSKI SAVJET – CETINJE (1906- 1916); 1906- 1915: knj. 3, f. 25; 2,6.

MINISTARSTVO INOSTRANIH DJELA – CETINJE (1879 - 1916); 1879-1916: knj. 64, f. 389; 40.9 TI.

MINISTARSTVO FINANSIJA – CETINJE (1879-1916); 1879-1915: knj. 763, f. 998, 112.

MINISTARSTVO PRAVDE – CETINJE (1879-1916); 1882-1915: knj. 44, f. 206; 21.

MINISTARSTVO UNUTRAŠNJIH DJELA – CETINJE (1879 - 1916); 1879 – 1916: knj. 533, f. 604; 62.

MINISTARSTVO VOJNO – CETINJE (1879-1916); 1879 - 1916: knj. 652, f. 319; 35.

MINISTARSTVO PROSVJETE I CRKVENIH POSLOVA – CETINJE (1882 -1916); 1880-1915: knj. 62, f. 106; 11.

CRNOGORSKA EMIGRANTSKA VLADA – NEJI – KOD PARIZA (1916 – 1922); 1916 – 1922: knj. 14, f. 128; 13,4

PRIVREDNI SAVJET – CETINJE (1906-1916); 1906-1914: f. 1; 0,1.

UPRAVA CRNOGORSKOG DVORA – CETINJE (1869-1916); 1870-1921: knj. 157, f. 251; 26,5.

DRŽAVNI ODBOR ZA SUZBIJANJE ZARAZNIH BOLESTI – CETINJE (? – 1915); 1915: f. 1; 0,1.

GLAVNA DRŽAVNA KONTROLA – CETINJE (1901-1916); 1896 -1915: knj. 54, f. 23; 2,4.

KONZULATI

BEOGRAD i NIŠ (? – 1916); 1913 – 1915: knj. 1, dok. 28, 0,1.

CARIGRAD (1879 – 1912); 1879 – 1912: knj. 7, f. 26, 2,8.

GENERALNI KONZULAT – RIM (1879-1919); 1911 – 1919: f. 3; 0,3. TI.

PARIZ, ĐENOVA, NICA i TRST (1889 – 1919; 1905 – 1913: knj. 1, dok. 130, 0,1. TI.

SKADAR (1894 – 1915); 1894, 1898, 1904 – 1905, 1908 – 1915: knj. 1,f. 2; 0,2. TI.

ŽENEVA (1916 – 1921); 1916 – 1920: f. 1; 0,1. TI.

OBLASNE UPRAVE

ANDRIJEVICA (1880 – 1915); 1901 – 1908, 1910 – 1915: f. 1; 0,1.
BAR (1880-1916); 1899, 1902 – 1913, 1914 -1915: f. 2; 0,2.
BERANE (1912 – 1916); 1912 – 1915: f. 1; 0,1.
BIJELO POLJE, (1912 – 1916); 1912 – 1915: f. 1; 0,1.
BUDVA (1914 – 1916); 1914 – 1915: f. 1; 0,1.
GORAŽDE (1912 – 1916); 1914: f. 1; 0,1.
KOLAŠIN (1902 – 1916); 1902 – 1916: f. 2. 0,2.
NIKŠIĆ (1912 – 1916); 1912 – 1915: f. 2; 0,2.
PEĆ (1912 – 1916); 1912 – 1915: f. 3; 0,3.
PLJEVLJA (1912 – 1916); 1912 – 1915: f. 1; 0,1.
PODGORICA (1902 – 1916); 1903 – 1915: f. 8; 0,8.
SKADAR I GUVERNERSTVO SKADAR (1912 – 1915); 1912 – 1915: f. 1; 0,1
CETINJE (1902 – 1916); 1903 – 1915: f. 3; 0,3.
ČAJNIČE (1913 – 1916); 1914 – 1915; f. 5; 0,5.

KAPETANIJE

DONJO – CEKLINSKA – RIJEKA CRNOJEVIĆA (1904 – 1916);
1904 – 1916: knj. 4, f. 5; 0,5.
LJEŠANSKA – KORNET (1833 – 1917); 1893,1898 – 1916: f. 46; 4,6
LJUBOTINSKO – GRAĐANSKA – LJUBOTINJ (1837 – 1916);
1882, 1887 – 1916: knj. 7, f. 48; 4,9.
CEKLINSKA – RIJEKA (1854 – 1904); 1891 – 1903: f. 11
CEKLINSKO – DOBRSKA – CEKLIN (1904 – 1916); 1904 – 1916: knj. 4, f. 46; 4,6
CETINJSKA – BAJICE (1854 – 1916); 1887; 1891 – 1916: knj. 3, f. 56; 5,7.

ČAJNIČE (1914 – 1915), 1914 -1915: knj.1, f. 2, 0,25.
SPISI RAZNIH KAPETANIJA U KNJAŽEVINI / KRALJEVINI
CRNOJ GORI (? - ?);1880 – 1915: f. 21; 2,1

OPŠTINE

ANDRIJEVICA i BAR (1879 – 1916); 1879 – 1915: knj. 80, f.
30; 13
VIRPAZAR (1864 – 1915); 1906 – 1915: knj. 5; 0,50
GRAHOVO (1864 – 1915); 1884 – 1915: knj. 10; 1
ĐAKOVICA (1913 – 1915); 1913 – 1915: knj. 1; 0,10
KOLAŠIN (1881 – 1916); 1890 – 1916: knj. 3; 0,30
KAMENI MOST (? - ?); 1906 – 1908: knj. 1; 0,10
KRAJINA (1899 – 1915); 1908: knj. 1; 0,10
NIKŠIĆ (? – 1916); 1890 – 1916: knj. 10; 1.
NJEGUŠI (1864 – 1915); 1901 – 1914: knj. 4; 0,40
PLAVNICA (? – 1915); 1891 – 1915: knj. 1; 0,10
PODGORICA (1881 – 1916); 1895 – 1916: knj. 18; 1,80
PEĆ (1913 – 1915); 1913 – 1914: knj. 1; 0,10.
RIJEKA CRNOJEVIĆA (1864 – 1915); 1902 – 1915: knj. 6;
0,60
SKADAR (1914 – 1916); 1915 – 1916: knj. 2; 0,20
ULCINJ (1881 – 1915); 1902 – 1915: knj. 24; 2,40
CETINJE (1881 – 1916); 1898 – 1916: knj. 11; 1,10
SPISI RAZNIH OPŠTINA U KNJAŽEVINI / KRALJEVINI CRNOJ
GORI (? - ?); 1888 – 1915: f. 3
CENTRALNI ODBOR ZA OBRAĐIVANJE ZEMLJIŠTA –
CETINJE (? - ?); 1915:
f. 1; 0,1
BAJICE (? – 1941); 1905 – 1925: f. 7; 0,7.
BAR (1879 – 1941); 1897, 1905, 1907– 1910; 1912 – 1915,
1938: f. 2; 0,2.
DONJI KRAJ (? – 1941); 1900 – 1925: f. 2; 0,2

NIKŠIĆ (1885 – 1941); 1895 – 1934: f. 3; 0,3.
CETINJE (1860 – 1941); 1881 – 1941: knj. 22, f. 149; 15,7.
DOBRSKA - DOBRSKO SELO (? - ?); 1917 – 1925: f. 1; 0,1.
PODGORICA (? - ?); 1891 – 1933: f. 1; 0,1
SPISI RAZNIH OPŠTINA U KNJAŽEVINI / KRALJEVINI CRNOJ
GORI(?- ?); 1881 – 1938: f. 3
VRHOVNA KOMANDA CRNOGORSKE VOJSKE (1908 – 1915);
1912 – 1915: f. 3; 0,3.
AUSTRO – UGARSKO VOJNO GUVERNERSTVO – CETINJE
(1916 – 1918); 1916 : knj. 11, f. 2; 0,5.
GLAVNA VOJNA UPRAVA – CETINJE (1916 – 1918); 1916 –
1918: f. 4; 0,4.

KOMANDE DIVIZIJA

PRVE – CETINJE (1908 – 1916); 1910 – 1914: f. 11; 1
DRUGE – PODGORICA (1908 – 1916); 1910 – 1916: f. 4; 0,4.
TREĆE – NIKŠIĆ (1908 – 1916); 1910 – 1915: f. 4; 0,4.
ČETVRTE – KOLAŠIN (1908 – 1916); 1910 – 1915: f. 3; 0,3.
DRINSKE – GORANSKO (1915); 1915; f. 1; 0,1.

BRIGADE

BJELOPOLJSKA – BIJELO POLJE (1914 – 1915); 1914 –
1915: f. 4; 0,4.
BJELOPAVLIĆKA – DANILOVGRAD (1871 – 1916); 1895 –
1915: f. 1; 0,1.
VASOJEVIĆKA – ANDRIJEVICA (? – 1916); 1888 – 1915: f. 2;
0,2.
VUČEDOLSKA – VELIMLJE (1900 – 1915); 1900 – 1914: f. 1;
0,1.
DEČANSKA – DEČANI (1913 – 1916); 1913 – 1915: f. 1; 0,1.
DONJOVASOJEVIĆKA – BERANE (1912 – 1916); 1912 –
1915: f. 1; 0,1.

DURMITORSKA – ŠAVNIK (1891 – 1915); 1891 – 1915: f. 1; 0,1.

ĐAKOVIČKA – ĐAKOVICA (1912 – 1916); 1913 – 1915: f. 1; 0,1.

ZETSKA – PODGORICA (1881 – 1916); 1881 – 1916: f. 1; 0,1.

KATUNSKA – CETINJE (1884 – 1916); 1884 – 1916: f. 2; 0,1.

KOLAŠINSKA – KOLAŠIN (1895 – 1916); 1895 – 1916: f. 1; 0,1.

NIKŠIĆKA – NIKŠIĆ (1894 – 1915); 1894 – 1915: f. 1; 0,1.

PLAVOGUSINJSKA – GUSINJE (1912 – 1916); 1913 – 1915: f. 1; 0,1.

PLJEVALJSKA – PLJEVLJA (1912 – 1916); 1914 – 1915: f. 2; 0,2.

PEĆKA – PEĆ (1912 – 1916); 1913 – 1915: f. 1; 0,1.

RIJEČKO – LJEŠANSKA – RIJEKA (1894 – 1916); 1897 – 1915: f. 2; 0,2.

ROŽAJSKA – ROŽAJE (1912 – 1915); 1912 – 1915: f. 1; 0,1.

SPUŠKA – SPUŽ (1912 – 1915); 1912 – 1915: f. 1; 0,1.

CRMNIČKO – PRIMORSKA – BAR (1880 – 1916); 1895 – 1915: f. 2; 0,2

ODREDI

BOLJANIČKI (? – 1916); 1914 – 1915: f. 1; 0,1.

KOMANDA DEČANSKOG – DEČANI (1913); 1913: f. 2; 0,2.

ISTOČNI, ZETSKI I HERCEGOVAČKI (1912 – 1916); 1912 – 1915: f. 2; 0,2

LOVČENSKI (1914 – 1915); 1914-1915: f. 2; 0,2.

PRIMORSKI (1912 – 1913); 1912 – 1913: f. 2; 0,2.

STAROSRBIJANSKI (1914-1916); 1914-1916: f. 4; 0,4.

STOJEĆA VOJSKA (1896 - 1915); 1896 – 1915: f. 47; 4,7.

SRBIJANSKA VOJSKA (1912 – 1915); 1912 – 1915: f. 1; 0,1.

STOJEĆA ARTILJERIJA (1896 – 1915); 1903 – 1912: f. 14; 1,4.

TOPNIŠTVO (1866 – 1903); 1883 – 1903: f. 20; 2.

UPRAVA VOJNIH TELEGRAFA – CETINJE (1908 – 1915); 1908 – 1915: f. 2; 0,2.

OKRUŽNO ZAPOVJEDNIŠTVO – CETINJE (1916 – 1918); 1916 – 1918: f. 12; 1,2.

GRADSKO ZAPOVJEDNIŠTVO – (1916 - 1918); 1917 – 1918: f.37, 3,7.

GRADSKO POGLAVARSTVO - CETINJE (1918 – 1941); 1926–1939: knj. 8, f. 30, 3,6.

VOJNO GARNIZONSKI SUD - PLJEVLJA (1889 – 1918); 1889 – 1918: knj. 14, f. 17; 2

GARNIZONSKI SUD – NIKŠIĆ (1916 – 1918); 1916 – 1918: knj. 1, omot 1; 0,1

VOJNI SUDOVI (? – 1916); 1884 – 1916): f. 14; 1,4.

VOJNA ŽANDARMERIJA – ANDRIJEVICA, BAR I BERANE (1912 – 1916); 1909 – 1915: f. 2; 0,2.

KOMANDA RATNIH ZAROBLJENIKA – ANDRIJEVICA, CETINJE, DANILOVGRAD, KOLAŠIN, LIJEVA RIJEKA, NIKŠIĆ, PODGORICA i ULCINJ (1912 – 1915); 1912 – 1915: f. 1; 0,1.

DVORSKA STRAŽA – CETINJE (1899 – 1916); 1900 – 1916: f. 9; 0,9.

VOJNA SLAGALIŠTA – ANDRIJEVICA, BAR I VIR (1881 – 1916); 1884 – 1916: f. 3; 0,3.

ADMINISTRATIVNO SLAGALIŠTE VOJNI STAN - CETINJE (1911 – 1915); 1912 – 1913: f. 2; 0,2.

VOJNE STANICE

ANDRIJEVICA I BOLJANIĆI (1912 – 1916); 1914 – 1915: f. 1; 0,1.

KOLAŠIN (1912 – 1916); 1912 – 1916: f. 2; 0,2.

INTENDANTURE

GLAVNA INTENDATURA CRNOGORSKE VOJSKE – CETINJE (? – 1916); 1912 – 1915: f. 55; 5,5.

ANDRIJEVICA, BERANE I BUDVA (? – 1916); 1911 – 1915: f. 3; 0,3.

GUSINJE (1912 – 1915); 1912 – 1915: f. 1; 0,1.

DRINSKOG ODREDA – NIKŠIĆ (1914 – 1915); 1914 – 1915: f. 1; 0,1.

DRUGOG ODREDA – PODGORICA (1912 – 1915); 1914 – 1915: f. 1; 0,1.

KATRKOLA (1912 – 1913); 1912 – 1913: f. 4; 0,4.

LOVĆENSKOG ODREDA – CETINJE (1912 – 1915); 1912 – 1915: f. 1; 0,1

MEDOVA (1912 – 1915); 1912 – 1913, 1915: f. 1; 0,1.

MITROVICA (1912 – 1915); 1913 – 1915: f. 1; 0,1.

MURIĆANI (1912 - ?); 1912 – 1913: f. 2; 0,2.

PLAVNICA (1912 – 1915); 1912 – 1913, 1915: f. 2; 0,2.

REGRUTSKOG KORA VII DIVIZIJE – PODGORICA (? - ?); 1915: f. 1; 0,1.

SANDŽAČKA VOJSKA – PLJEVLJA (1914 – 1916); 1914 – 1916: f. 1; 0,1.

SKADAR (1913 – 1915); 1913 – 1915: f. 1; 0,1.

TUZI (1912 – 1915); 1912 – 1915: f. 1; 0,1.

TREĆA DIVIZIJA – NIKŠIĆ (? – 1916); 1910 – 1915: f. 1; 0,1.

OBLASNI INTENDANTSKI ODBORI

KOLAŠIN (1912 – 1915); 1913 – 1915: f. 1; 0,1.

NIKŠIĆ (1912 – 1915); 1912 – 1915: f. 1; 0,1.

PEĆ (1912 – 1915); 1912 – 1915: f. 5; 0,5.

PODGORICA (? - ?); 1914 – 1915: f. 5; 0,5.

INTENDANTSKI MAGACINI

KOLAŠIN (? – 1915); 1915: f. 1; 0,1.

PODGORICA (1914 – 1915); 1914 – 1915: f. 1; 0,1

KONTROLNE KOMISIJE

ANDRIJEVICA, BAR I BERANE (1912 – 1915); 1913 – 1915:
f. 1; 0,1

BIJELO POLJE (1914 – 1915); 1914 – 1915: f. 1; 0,1.

BERANE (1914 – 1915); 1914 – 1915: f. 2; 0,2.

VOJNE BOLNICE

NIKŠIĆ, KOLAŠIN I STARI BAR (1875 – 1916); 1894 – 1916:
f. 6; 0,6.

PODGORICA (1912 – 1913); 1913: f. 3; 0,3.

CETINJE (1912 – 1913); 1913: f. 2; 0,2.

VOJNA GARAŽA – PODGORICA (1914 – 1916); 1915 – 1916:
f. 1; 0,1.

VOJNA GARAŽA – CETINJE (1912 – 1915); 1912 – 1915: f. 1;
0,1.

VOJNA MUZIKA – CETINJE (1874 – 1915); 1874 – 1915: f. 6;
0,6.

KOMORSKE STANICE - BIJELO POLJE, BERANE I KOLAŠIN
(1915); 1915: f. 1; 0,1.

VOJNIČKA ŠKOLA – CETINJE (1893 – 1912); 1893 – 1912: f.
29; 2.9.

REKVIZICIJA (po opštinama): ANDRIJEVICA I NIKŠIĆ (1912 – 1915); 1912 – 1915: f. 3; 0,3.

KOMISIJA ZA PREGLED I UREĐENJE RAČUNA REKVIZICIJE – CETINJE (1912 – 1915); 1912 – 1915; f. 3; 0,3.

GVOZDENOVIĆ PETAR – CETINJE; 1880 – 1915, 1926: knj. 5, f. 1.

ĐUROVIĆ IVO – CETINJE; 1901 – 1916: dok. 265.

MIKIĆ KOSTADIN - VELIKA; 1891 – 1928: dok. 46.

POPOVIĆ MIHAÏLO – MIŠA – CETINJE; 1868 – 1917: knj. 5, f. 1.

HAJDUKOVIĆ ILIJA – CETINJE; 1859 – 1931: f. 3.

HAJDUKOVIĆ NIKO – CETINJE; 1864 – 1933: f. 1

LEKIĆ LUKA – BAR; 1915 – 1918: dok. 127.

PETROVIĆ ĐURO – NIKŠIĆ; 1913 – 1916: dok. 95.

SPISKVI LOGORAŠA CRNOGORACA IZ I SVJETSKOG RATA; f. 1

AO Kotor

POBUNE MORNARA U BOKI KOTORSKOJ 1918. GODINE f. 6; m. 20.

UDK 930.25(497.16)

Vukota VUKOTIĆ

PUBLIKOVANJE ARHIVSKE GRAĐE U SVRHU UDOVOLJAVANJA KORISNIČKIM ZAHTJEVIMA

Primjer valorizacije arhivske građe kroz utilitarnu namjenu¹

U okviru svojih aktivnosti Državni arhiv Crne Gore, u skladu sa Zakonom i načelima arhivske struke i nauke, vrši i funkciju valorizacije arhivske građe. Iako je valorizacija jedna od prvih i najvažnijih aktivnosti arhivske službe, do danas je ostala jedno malo istraženo polje u arhivskoj nauci. Problem valorizacije u arhivskoj teoriji još uvijek nije pravilno definisan, niti mu je posvećivana dovoljna pažnja od strane teoretičara arhivske struke.² U stvari, čini se da su se do sada teoretičari arhivske nauke nekako nerado okretali proćavanju ovog problema. Dosadašnji rezultati arhivske teorije o valorizaciji arhivske građe sveli su se na prepoznavanje valorizacije kao procesa koji čini bitnu komponentu prakse svakog arhiva. Ovom procesu do sada je pristupano sa pozicija recentnog problema pred kojim se neki arhiv ili arhivski radnik nalazi. Iz

¹ Saopštenje koje je podnijeto na VI Konferenciji arhiva slovenskih država, Lipice – Trst, 16-20. oktobar 2015. godine.

² Na probleme valorizacije arhivske građe u arhivskoj teoriji i praksi ukazao mi je gospodin Srđan Pejović, načelnik Odjeljenja za naučno-informativnu djelatnost DACG, moj mentor tokom pripravničkog staža u Arhivu, na čemu mu se ovom prilikom svesrdno zahvaljujem.

tog razloga, definisanju valorizacije arhivske građe kao procesa u arhivskoj praksi, arhivisti su pristupali pojedinačno. Stoga danas imamo različite definicije ovog pojma koje variraju od zemlje do zemlje, a svi arhivi su suočeni sa direktnim problemom vrednovanja i ekspertize određene arhivske građe u svojim redovnim aktivnostima. Iako nametnut od strane svakodnevnih aktivnosti i usmjeren na rješavanje konkretnih i praktičnih problema sa kojima se sriječemo u arhivskoj djelatnosti, problem valorizacije arhivske građe je istovremeno i akutni problem arhivističke nauke. Dok teorijska rješenja arhivske struke još uvijek kaskaju u svojim odgovorima na nastale probleme, arhivi kao institucije, u skladu sa svojom praksom, prinuđeni su da svaki za sebe daje odgovore i konkretna rješenja u postupcima valorizacije i kako sačuvati svoje fondove od prenatrpanosti zbog velike količine pristiglog registraturskog materijala.

Posmatranjem svakodnevnih djelatnosti arhiva i problema pred kojima nas stavlja arhivska praksa, prepoznali smo dva smjera koja se dešavaju prilikom valorizacije arhivske građe. Jedan smjer je prilikom transponovanja registraturske u arhivsku građu u dogovoru sa samim stvaralom registraturskog materijala. U njemu arhivska struka vodi glavnu riječ uz poštovanje svih pravila i načela arhivistike kao nauke. Ovaj smjer, iako strogo vođen prema pravilima arhivske teorije, i kao takav predmet je izučavanja u arhivističkoj nauci, prema našem mišljenju, je zatvoren i strogo formalizovan. Sa druge strane, prepoznamo smjer valorizacije koji se vrši spontano kroz arhivsku praksu i u kome vrjednosni sud o arhivskoj građi više daju sami njeni korisnici, nego direktni arhivski radnici. Ovaj drugi smjer neraskidivi je dio ukupnog procesa koji se naziva valorizacija arhivske građe.

Prepoznavanje ovog vida valorizacije arhivske građe dobili smo pažljivim praćenjem i poređenjem statističkih podataka o radu sa korisnicima. Prema raspoloživim podacima uvidjeli

smo da se od 1275 arhivskih fondova, kojima raspolaže Državni arhiv Crne Gore na cijeloj teritoriji države, samo jedan mali broj, otprilike oko 5%, koristi aktivno. U Crnoj Gori se na godišnjem nivou realizuje u prosjeku oko 4 500 zahtjeva za izdavanje arhivske građe. Najveći broj korisničkih zahtjeva, njih skoro 95%, odnosi se na regulisanje imovinsko-pravnih odnosa, dok ostatak otpada na naučna istraživanja. Takođe, saznajemo da se i taj mali procenat istraživanja u stvari više sprovodi u svrhe sastavljanja rodoslovnih tablica, istraživanja porodičnog porijekla, itd, a u manjem dijelu u striktno naučne svrhe. Uviđajući potrebu da prilagodi svoju djelatnost arhiva potrebama savremenog istraživača, Državni arhiv je preduzeo korake kako bi odgovorio na njihove potrebe. Započet je proces digitalizacije arhivskih fondova kako bi se građa učinila dostupnija savremenom korisniku. Takođe, uspješno smo publikovali nekoliko izdanja standardnih klasa informacija u svrhu boljeg i preglednijeg korišćenja, ali i zaštite same arhivske građe. Tako su izašla izdanja „Popis stanovništva u Crnoj Gori 1879. godine“, „Poimenični protokoli izdatih pasoša u Knjaževini Crnoj Gori“ u pet tomova i zbornik dokumenata „Gubici crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu 1914-1916“. Ova izdanja poslužila su i dalje služe zadovoljenju potreba naučnoistraživačkog rada. Time je pojednostavljen proces dolaska do željenih informacija, a i isto tako je ova vrijedna arhivska građa sačuvana od daljeg propadanja. Pored toga, Državni arhiv Crne Gore je uspješno priveo kraju proces valorizacije arhivske građe kao kulturnog dobra.

Valorizacija arhivske građe, kao vjerovatno najsloženiji oblik arhivske djelatnosti, kako nas na to upućuju proučavaoci arhivske teorije, svoj puni smisao dobija samo kroz svoju utilitarističku primjenu. Arhivi kao institucije dužni su da prate civilizacijske tekovine i kretanja savremenog društva i da na pravilan način odgovore na izazove koje pred njih stavlja današnjica, ali i budućnost. Razmišljajući u tom pra-

vcu, smatramo da valorizacija arhivske građe ima posebno istaknuto mjesto unutar ukupne arhivske djelatnosti. Vrednovanje arhivske građe i određivanje koja to građa zaslužuje da se nađe pohranjena u arhivskim depoima kako bi bila svjedok ovog vremena nekim budućim pokoljenjima, svakako je složen i odgovaran posao kojem moramo pristupati sa velikim oprezom, svjesni delikatnosti posla koji radimo. U tom smislu, valorizaciju arhivske građe ne možemo svesti samo na prosto izlučivanje registraturskog materijala, već je moramo tretirati kao složeni proces sa mogućim trajnim posljedicama, uz puno poštovanje i primjenu načela arhivističke nauke. Takođe, proces valorizacije arhivske građe moramo posmatrati u sklopu ukupnih aktivnosti arhiva, ali i odnosa arhiv – korisnik, kako bi na taj način dobili ispravnu i objektivnu vrijednost sačuvane arhivske građe.

UDK 930.25:061.3(047)

*Stevan RADUNOVIĆ***KONFERENCIJA ARHIVA SLOVENSKIH DRŽAVA**
-izvještaj-

Ljubljana 25. septembar 2015. godine

U organizaciji Foruma slovenskih kultura i Arhiva republike Slovenije, održana je Konferencija arhiva slovenskih država.

Forum slovenskih kultura se prije nekoliko godina pridružio inicijativi za održavanje konferencije arhiva slovenskih država. Te konferencije su još od ranije organizovane u Lipicima i Ljubljani i na njima se vršilo međusobno upoznavanje kao i razmjena iskustava na pojedine teme iz oblasti arhivske struke. U saradnji sa Forumom, postignut je dogovor da se na konferenciji planiraju i zajednički realizuju konkretni projekti.

Cilj je da se postigne strukovno povezivanje i zajedničko nastupanje unutar i izvan okvira slovenskih država. Da se, u tom smislu doprinese predstavljanju i otvaranju arhiva i dostupnosti arhivske građe koja se u njima čuva.

Prvi zajednički projekat koji je dogovoren je bio da se pripremi izložba dokumenata na temu: „Glavni gradovi slovenskih država“. Ova izložba je uspješno realizovana, a otvorena je prvi put 2013. godine u sjedištu UNESCO-a u

Parizu. Nakon toga je prikazana u glavnim gradovima slovenskih država, učesnica zajedničkog projekta. To je bio dobro osmišljen i veoma kvalitetno pripremljen i realizovan projekat koji je jako dobro primljen u svim gradovima gdje je predstavljen.

Dogovoreno je da sljedeći zajednički projekat bude Konferencija na temu „Prvi svjetski rat u nacionalnim/državnim arhivima“. Cilj je bio da se na Konferenciji arhiva slovenskih država predstavi arhivska građa o Prvom svjetskom ratu, koja se čuva u arhivskim fondovima zemalja učesnika Konferencije. Da se na taj način doprinese upoznavanju naučne i šire javnosti sa ovom arhivskom građom i ista učini dostupnom svima koji imaju potrebu za njenim korišćenjem. Uz to, cilj je da se doprinese obilježavanju sto godina od Prvog svjetskog rata kao izuzetno značajnog događaja iz prošlosti svih slovenskih naroda i mnogo šire.

Konferencija je održana u Ljubljani od 24. do 26. septembra 2015. godine. U njenom radu su učestvovali direktori ili ovlašćeni predstavnici državnih arhiva Bjelorusije, Bosne i Hercegovine, Bugarske, Crne Gore, Hrvatske, Makedonije, Poljske, Rusije, Srbije i Slovenije, i to:

Nacionalni državni arhiv Bjelorusije, *Dmitry Yatsevich, direktor;*

Arhiv Bosne i Hercegovine, *dr Šimun Novaković, direktor;*

Vojno državni muzej Bugarske, *Svetlin Ivanov Radev, direktor;*

Hrvatski državni arhiv, *dr Vlatka Lemić, direktorica i Zlatko Draganović, zamjenik direktorice;*

Državni arhiv Republike Makedonije, *Jasmina Damjanovska, savjetnica za prikupljanje i objavljivanje arhivske građe;*

Državni arhiv Crne Gore, *Stevan Radunović, direktor;*

Sedež državnih arhivov na Poljskem, Poljska *dr Paweł Pietrzyk, direktor Odjeljenja za nacionalno arhivsko gradivo;*

Ruski Državni vojno istorijski arhiv, *dr Irina Garkusha, direktorica*;

Arhiv Srbije, *dr Miroslav Perišić, direktor Ana Kos Vujović, arhivistkinja*;

Arhiv Republike Slovenije, mag. Bojan Cvelfar, *direktor, dr Jure Volčjak, rukovodilac Sektora za zaštitu najstarijeg arhivskoga gradiva*.

Nijesu prisustvovali, iz opravdanih razloga predstavnici Češke, Slovačke i Ukrajine.

Predstavnici arhiva koji su učestvovali na Konferenciji su u svojim izlaganjima i pratećim prezentacijama informisali o arhivskoj građi koja svjedoči o Prvom svjetskom ratu, a nalazi se u njihovim fondovima.

Nakon predstavljanja arhivske građe i arhivskih fondova, vođena je veoma konstruktivna diskusija u kojoj je ocijenjeno da je Konferencija bila plodotvorna i da je učinjeno mnogo na predstavljanju arhivske građe o Prvom svjetskom ratu koja se čuva u arhivima slovenskih država. Ocijenjeno je, takođe, da projekat treba nastaviti i dalje, pa je u tom smislu zaključeno:

1. Da se radi na pripremi i publikovanju zajedničkog vodiča kroz fondove i arhivsku građu o Prvom svjetskom ratu koja se nalazi u arhivskim fondovima arhiva slovenskih država;
2. Imenovan je ekspertski tim u sastavu: Dmitry Yatsevich, Vlatka Lemić, Paweł Pietrzyk, Andreja Rihter i Bojan Cvelfar, sa zadatkom da pripremi plan aktivnosti za realizaciju prethodnog zaključka i utvrdi principe i elemente za pripremu vodiča;
3. Da se vodič pripremi i objavi do kraja 2017. godine, a da se isti predstavi 2018. godine.
4. Da se podstaknu i pomognu arhivi Bugarske, Češke i Slovačke kako bi se i oni uključili u rad konferencije i u realizaciju započetog projekta;

5. Da se konferencija 2016. godine organizuje u Poljskoj, a 2017. godine u Hrvatskoj.

Za ovu Konferenciju *Srđan Pejović* i *Stevan Radunović* pripremili su rad i prezentaciju, pod naslovom: „*Prvi svjetski rat u fondovima Državnog arhiva Crne Gore*“, a saopštio ga je *Stevan Radunović*, koji je učestvovao na konferenciji.

UDK 930.25:061.3(047)

*Vukota VUKOTIĆ***IZVJEŠTAJ SA 6. KONFERENCIJE ARHIVA
SLOVENSKIH DRŽAVA,***Lipice – Trst, 16-20. oktobar 2015. godine*

U Lipicama, Slovenija, održana je 6. Konferencija arhiva slovenskih država od 16. do 20. oktobra 2015. godine. Tema ovogodišnje Konferencije bila je „Valorizacija arhivske građe“. Na njoj su uzeli učešće predstavnici zemalja sa prostora bivše Jugoslavije, dok je izostalo prisustvo predstavnika ostalih slovenskih zemalja, iako je bio najavljen njihov dolazak. Prvog dana rada, na programu su bili pozdravni govori i predstavljanje učesnika, kao i uvodni elaborat dr Petera Pavela Klasinca o valorizaciji arhivske građe u časopisu „Atlanti“. Nakon uvodnog izlaganja, uslijedila su kratka obraćanja svih učesnika. Skupu se prvi obratio Jovan Popović koji je govorio o istorijatu ove Konferencije čija se prva sjednica održala u Pragu 1948. godine. Njegovo izlaganje obilježila su dva prijedloga. Prvi, da se na sljedećoj sjednici obrade i predstave dvije – tri zemlje, kako bi se dobio detaljan uvid u iskustva i probleme sa kojima se susreću arhivisti tih zemalja. Drugi njegov predlog se odnosio na osnivanje udruženja slovenskih arhiva. Takođe, Jovan Popović je iznio zamjerku i ustvrdio da bi bilo korisno da je Stevan Radunović, direktor i predstavnik Državnog arhiva Crne Gore, ovu priliku iskoristio da održi predavanje o vladici

Petru II Petroviću Njegošu, zbog proslavljanja stote godišnjice njegove smrti 2013. godine i aktivnostima Državnog arhiva na obilježavanju ovog značajnog datuma iz crnogorske istorije.¹

Zatim se skupu obratila predstavnica Hrvatske Živana Heđbeli. Izlaganje je zasnovano je na njenom autorskom tekstu koji je objavljen u novom broju časopisa „Atlanti“. U svom izlaganju predstavnica Hrvatske je govorila o iskustvima i problemima sa kojima se susrijeću u hrvatskim arhivima po pitanju valorizacije arhivske građe. Istakla je poteškoće kod preuzimanja kancelarijskog materijala koji nema rok trajanja, te da se pri tom preuzima samo 5% arhivalija, mada se i ostalo čuva. Takođe, naglasila je i strah arhivista od izlučivanja građe i zakonske propise u Hrvatskoj po kojima je zabranjeno izlučivati arhivsku građu nastalu prije 1945. godine. Zatim se okrenula aktuelnom, savremenom problemu i razlici između tradicionalne i elektronske građe, gdje se ponovo otvara problem njenog izlučivanja i valorizacije. U tom kontekstu, naglasila je važnost spoljne službe i nedostatak ljudstva koji se bavi ovim poslovima u arhivima Hrvatske, kao jednom od akutnih problema sa kojima se srijeće arhivske služba u ovoj državi. Na kraju svog izlaganja, Živan Heđbeli iznijela je niz konstatacija i otvorenih pitanja o valorizaciji arhivske građe, ali i uopšteno o arhivskoj djelatnosti u eri nadolazeće digitalizacije podataka. Kao zaključak naglasila je potrebu povezivanja arhivske djelatnosti sa muzeologijom i primjenom pravila njihovih standarda u arhivistici.

Nakon nje, na uzeo je riječ predstavnik BiH, Vladan Vukliš, koji je, takođe, prezentovao svoj objavljeni rad u američkom časopisu „Archival science“. U svom izlaganju on je krenuo od definicije valorizacije arhivske građe koju daju američki autori. Prema ovoj definiciji, arhivi ne treba da budu samo

¹ Državni Arhiv Crne Gore je povodom godišnjice Njegoševog rođenja 2013. godine javnosti predstavio dvije izložbe *Njegoš u socijalističkoj Crnoj Gori* autora mr Jadranke Selhanović i *Dokumenta o Njegošu u crnogorskim i ruskim arhivama* autora Srđana Pejovića.

čuvari akata države, već cijelog društva. Njegova teza, iznešena u radu, je da se arhivi, posebno na jugoslovenskom prostoru, zbog manjka kadra ograničavaju na građu koju proizvode državni organi jedne zemlje što, po njemu, predstavlja grešku. Dalje ističe da arhivi, pri procesu valorizacije arhivske građe, moraju voditi više računa o društvenoj istoriji. Zato smatra da se moraju okrenuti čuvanju društvene memorije što bi, ukoliko se to ne dogodi, dovelo do suočavanja sa „arhivskom pustinjom“. Ovo izlaganje u najvećoj mjeri se oslanjalo na iskustva anglo-američke arhivistike sa kojom je Vukliš imao dodira. Međutim, njegovi zaključci odražavaju isto tako i jedan savremeni trenutak u modernoj istoriografiji. Naime, novija francuska, a za njom i evropska i svjetska istoriografija, već nekoliko decenija, skoro od kraja Drugog svjetskog rata, okrenuta je izučavanju socijalne i društvene istorije. Zbog toga je prepoznata potreba za čuvanjem arhivske građe koja se odnosi, ne samo na rad institucija i državnih organa, već i svih drugih društvenih činilaca. Sigurno je da modernoj arhivskoj nauci ostaje da se prilagodi ovim zahtjevima istorijske nauke, pri čemu se mora proširiti dijapazon čuvanja arhivske građe. To će svakako dodatno usložiti posao arhiviste, posebno pri procesu valorizacije arhivske građe, i staviti nove probleme pred arhivsku nauku.

Nakon njega, riječ je uzeo predstavnik Slovenije, dr Bojan Cvelfar, koji je skup kratko informisao o aktivnostima koje Arhiv Slovenije preduzima po pitanju valorizacije arhivske građe.

Sljedeći govornik bila je direktor Hrvatskog državnog arhiva Vlatka Lemić, koja je predstavila istorijat arhivske legislative u Republici Hrvatskoj, sa naglaskom na zakonska rješenja koja se tiču valorizacije arhivske građe.

Na Konferenciji je, zatim, govorio dr Mile Bakić, kao jedan od predstavnika Crne Gore. U svom izlaganju on se usredsredio na problem nagomilavanja registraturskog materijala kod stvaralaca i pokušajima arhivista da se izbore sa velikom ko-

ličinom građe kroz proces njene valorizacije. Nažalost, ovdje je diskusija na Konferenciji skrenula u neke druge tokove i postavilo se pitanje upravljanja arhivskim materijalom i fondovima bivše Komunističke partije Jugoslavije i posebno njenih službi bezbjednosti. Odgovarajući na ta pitanja, dr Mile Bakić je ustvrdio da je bezbjednost pitanje od globalnog značaja, a da je upravljanje dokumentima od važnosti po nacionalnu bezbjednost prevashodno državni problem.

Sljedećeg dana, 17. oktobra, Konferencija se nastavila iznošenjem referata svih učesnika o problemu valorizacije arhivske građe. Zatim je uslijedilo predstavljanje knjige „VALORIZACIJA ARHIVSKE GRAĐE“ autora dr Mila Bakića, o kojoj su govorili dr Peter Pavel Klasinc i Jovan Popović. Istaknut je značaj dosadašnjeg rada dr Mila Bakića za arhivsku struku na ex jugoslovenskom prostoru. Jovan Popović je naglasio važnost valorizacije arhivske građe kao bitnog i možda najvažnijeg i najtežeg zadatka koji stoji pred arhivistima. Nadalje, prezentovan je sadržaj ovog djela i poglavlja koja ga sačinjavaju. Govornici su se pohvalno izrazili o ovoj knjizi i odjeku koji je imala, kako u regionalnim okvirima, tako i u evropskim arhivskim krugovima. Na kraju svog izlaganja, Jovan Popović je uputio svoje čestitke autoru, dr Milu Bakiću, i Peteru Klasincu i Stevanu Radunoviću koji su se zauzeli da ova knjiga izađe iz štampe. Nakon njegovog izlaganja uslijedila je zahvalna riječ dr Mila Bakića Peteru Klasincu i Jovanu Popoviću na predstavljanju njegovog rada. Autor se posebno zahvalio Peteru Klasincu na podršci i stručnim recenzijama za ovo djelo, jer se po njegovim riječima Državni arhiv Crne Gore „nije snašao sa promocijom ove knjige.“

Na Konferenciji je dalje govorio Zvonko Dimoski, predstavnik Makedonije, koji je iznio arhivska iskustva svoje zemlje u procesu valorizacije arhivske građe. On je naglasio neophodnost racionalizacije arhivske djelatnosti. Takođe, iznio je mišljenje da su se podizanjem i jačanjem arhivskog

zakonodavstva u Makedoniji stekli uslovi za pravilno upravljanje arhivalijama, pa time i procesom valorizacije.

Nakon njega, dr Jasmina Nikolić, predstavница Republike Srbije iz Arhiva grada Požarevca, predstavila je arhivski časopis „ZAPISI“, da bi se nakon toga sastao i međunarodni uređivački odbor tog časopisa. U okviru ove prezentacije prikazana je projekcija nagrađivanog filma „Srbija i Braničevo u Velikom ratu“ čiji je autor Arhiv u Požarevcu.

Trećeg dana Konferencije povel se diskusija o valorizaciji arhivske građe i iskustvima zemalja učesnica u vezi sa ovim problemom arhivske struke. Razmijenjena su različita mišljenja učesnika. Došlo se do zaključka da, iako zemlje bivše Jugoslavije imaju zajednički temelj u razvoju arhivske prakse, njihova iskustva po pitanju valorizacije arhivske građe u posljednjih dvije decenije su veoma različita. Te razlike su posebno vidljive po pitanju arhivskih fondova i zaostavštine bivše Komunističke partije Jugoslavije i bezbjedonosnih službi SFRJ. Kao opšti zaključak usvojio se prijedlog da naredna konferencija bude posvećena istom problemu.

Konferencija slovenskih arhiva završila se u Trstu 20. oktobra 2015. godine na marginama rada Međunarodne arhivske škole (International Archival School) koja se ove godine održavala 25. put. Na završnoj sjednici prisustvovali su i predstavnici Arhiva Češke, Rusije i Bjelorusije i tom prilikom usvojeni su i potpisani zaključci Konferencije.

UDK 005.922.52:004.932

*Nency Y. Mc GOVERN**Predsjednica Ekspertske grupe za digitalne zapise¹**nancymcg@mit.edu*

OBUKA I POČETAK RADA EKSPERTSKE GRUPE ZA DIGITALNE ZAPISE

Ekspertska grupa za digitalne zapise je upravo počela sa radom. Prvi sastanak će se održati na Godišnjoj konferenciji ICA u Gironi za one članove koji budu mogli prisustvovati. Grupu čine eksperti koji su trenutno povezani sa sličnim organizacijama u svojim zemljama: Njemačkoj, Argentini, Kini, Koreji, Španiji, Estoniji, Sjedinjenim Državama, Italiji, Keniji, Novom Zelandu, Ujedinjenom Kraljevstvu i u Švajcarskoj. Kompletna lista članova biće dostupna čim se pribave informacije koje se na njih odnose.

Na Godišnjoj konferenciji u oktobru, članovi ekspertske grupe za digitalne zapise raspravljali su na temu razvoja i potencijalnog korišćenja dva razvijena modela koja su usvojili ICA i International Records Managment Trust (IRMT) za UNESCO u vezi digitalne zaštite u sredinama sa malo resursa: ključni program obuke. Ta dva modela nose naziv “Razumjeti inicijativu čuvanja digitalnih zapisa” i “Upravljanje metapodacima za zaštitu integriteta digitalnih dokumenata”.

¹ Preuzeto iz: Flash-news from ICA-28, avgust 2014.

Jedan ili više članova ekspertske grupe za digitalne zapise predstaviće, isto tako, dvočasovnu radionicu i prikazati model za očuvanje digitalnih dokumenata. Džejms Louri (James Lowry) iz IRMT prezentiraće kako panel tako i radionicu.

Ekspertska grupa ima dva prioritetna zadatka, i to: identifikovati sve članove grupe, a odmah zatim podijeliti projektne zadatke (ovaj proces je u toku).

Jedan od prioriteta prvog sastanka grupe u septembru biće: okončati podjelu projektnih zadataka. Svaki član grupe imaće priliku dati svoj doprinos vezano za dostignuća i ciljeve grupe, ali prije nego što isteknu rokovi i budu postignuti rezultati neće se objavljivati ni dijeliti članovima ICA-e. Kako se grupa stručnjaka bude razvijala, tako će evoluirati i njeni ciljevi i sve promjene će se obnarodovati /obznaniti. Već je poznato nekoliko tema kojima će se grupa baviti. Među njima su: razvoj preporuka i opcija za pretraživanje i kao i edukativni materijal vezan za digitalni arhiv; aktivno učešće u razvoju i proučavanje odgovarajućih standarda i prakse; odgovor na pitanja i nedoumice članova ICA-e. Ekspertska grupa za digitalne zapise (DREG) koordiniraće sa drugim grupama ICA-e koje imaju zajedničke interese, uključujući metapodatke, potrebe, pravna pitanja i druga pitanja u vezi sa njima.

DREG tek počinje da se zahuktava i želi da unaprijed ima odgovore na pitanja i sugestije koje mogu imati članovi ICA-e, prilikom rješavanja pitanja vezanih za digitalne zapise.

Prevod: Žana Tassan

UDK 005.922.52:004.932

Joan Boadas i Raset- Predsjednik PAAG
David Iglesias Franch- koordinator PAAG

“Neka bude više svjetlosti”:¹
ICA PAAG serija kratkih vodiča

*Ovo nije oživljavanje popularne
pjesme Pink Floyda, već novi resurs
za arhiviste širom svijeta koji su
zaduženi za audiovizuelne zapise.
Projekat ICA_PAAG serije kratkih
vodiča ima za cilj stvaranje vodiča
za arhivsku upotrebu kako bi ponudila
opšti pristup raznim temama u vezi
fotografskog i audio-vizuelnog materijala.
Ova melodija lijepo zvuči, ali hajde da
krenemo od početka kako bi bolje shvatili
zašto ICA objavljuje ove vodiče.*

Činjenica je da riječi i tekst nijesu stvoreni u odvojenom kontekstu. U svakom periodu naše istorije, tekstove, grafiku, fotografske i audio-vizuelne zapise napravili su isti autori. Radi toga, očigledno je da arhivi čuvaju različite zapise isto-

¹ Preuzeto iz: Flash-news from ICA-28, avgust 2014.

vremeno, u višestrukom formatu na raznim nivoima organizacije, čuvanja i pristupa. Potpuno svjesni te činjenice, ICA je odlučila da formira Radnu grupu sa zadatkom da uspostavi opšte smjernice za stvaranje fotografskih i audiovizuelnih zbirki, da ponudi arhivistima sredstva za rad kojima će se služiti u obavljanju njihovih dužnosti, da promoviše aktivnosti i obrazovne resurse i stvara virtuelni prostor za međuprofesionalnu komunikaciju i širenje resursa.

Arhivska Radna grupa, sačinjena od devet arhivista specijalizovanih za područje fotografije i audiovizuelnih zapisa PAAG, započela je rad 2010. godine i iste godine otvorila poseban ICA website: *www.ica.org/5074/about_fotographic_and_audiovisual-archives-group/about_fotographic_and_audiovisual-archives-working-grou.html*

*Četiri godine smo radili na stvaranju novih resursa za website. Kreirali smo stranicu za preuzimanje sa publikacijama i dokumentima koji su interesantni za arhiviste skupljače fotografija i filmova. To su materijali koji će se rijetko negdje drugo naći. Napravili smo takođe selekciju osnovnih bibliografija i linkova i hronološki uredili fotografski i audiovizuelni medij. Ovo je dvostruki proizvod: prvo poster na kojem možete vidjeti istovremeno hronologiju najvažnijih događaja u razvoju fotografije, filma, televizije, snimka i zvuka; drugo elektronski resurs dostupan na webu, sa informacijama koje sadrži poster, proširen sa više teksta i slika (može se naći i hronologija amaterskih filmova). Kako poster, tako i website, imaju verzije na četiri jezika: engleskom, francuskom, katalonskom i španskom. Prilikom proslave Svjetskog dana audiovizuelnog nasljeđa, 27. oktobra 2011. godine, distribuirana je hronologija *www.girona.cat/web/sgdap/cat/CRDI-chronologies/angles*.*

Ipak glavna aktivnost grupe je fokusirana na različite projekte na kojim radimo od 2010:

Survival kit (Komplet alata za opstanak), *Case Studies* (Studije slučaja) i *short Guide series* (Seriya kratkih vodiča) www.ica.org/6896/activities-and-projects. *Survival kit* je pilotski projekat lansiran u skladu sa postavljenim ciljem i zadatkom PAAG grupe. On ima zadatak da obezbijedi elementarni resurs za sve arhiviste koji se suočavaju sa izazovom sređivanja fotografskog i audiovizuelnog materijala. Tako kada se suočimo sa pitanjem: “Što treba da znam kako bih izvršio odgovarajući arhivski rad na fotografskom ili audiovizuelnim zapisu? - arhivist će moći da nađe niz izvora koji će mu uveliko olakšati rad.

Drugi projekat je *Case Studies*. Cilj je da se pronađu pravi primjeri iz specijalizovanih fotografskih i audiovizuelnih centara koji mogu biti korisni za arhivsku zajednicu. Tako na pitanje: “Kakva su iskustva drugih ljudi u opisivanju, čuvanju i digitalizaciji specifičnih materijala sa posebnim temama? - arhivisti mogu naći odgovore u ovim studijama.

I na kraju, ali ne manje važno, ono što smo prvo prijavili - ICA_PAAG projekat serije kratkih vodiča, koji je finansiran u okviru Programske komisije (PCOM). Do sada su izdata tri vodiča i objavljena na našem website-u. Prevedena su na četiri jezika: katalonski, španski, engleski i francuski. Vodiči su sljedeći: Vodič 1, *Slika digitalnih arhiva* od Davida Iglesiasa; Vodič 2, *Digitalni video arhiv* od Paua Saavedre; Vodič 3, *Upravljanje fotografskim depoima* od Jošefa Pereza.

Potrebno nam je više uključivanja od strane kolega kako bi ispunili našu web stranicu novim sadržajima, uvećali sadašnji broj predloga i razvili nove programe za arhiviste. Naš krajnji cilj je da stvorimo profesionalnu mrežu sa ljudima koji rade sa fotografskim i audiovizuelnim zapisima. Ljudi su voljni da podijele svoja saznanja, sumnje i iskustva sa drugim arhivistima širom svijeta, ali, prije svega, arhivisti treba da vjeruju u tu grupu i u njihove projekte.

Kako stihovi kažu:

*("Sada, sada, sada je čas, čas
vrijeme da se bude svjestan.")*

*("Now, now, now is the time
"time to be, be, be aware.")*

*Prevod : Žana Tassan
21.oktobar 2015*

UDK 050(497.16) (091)

Документи и сјећања

Luka I. MILUNOVIĆ

DRŽAVNI KALENDAR I NJEGOV UREDNIK

Dokumenta

Sažetak: Na temelju arhivske građe utvrđuje se da je urednik Državnoga kalendara Knjaževine Crne Gore u periodu od 1907. do 1910. godine bio Milan J. Pavlović, što nije istaknuto na ovima periodičnima publikacijama, niti do sada pouzdano konstatovano u literaturi.

Ključne riječi: Državni kalendar Knjaževine Crne Gore, Milan J. Pavlović, crnogorska periodika, kalendari.

STATE'S CALENDAR AND ITS EDITOR

Documents

Abstract: Based upon the archival material one may confirm that the editor of the National calendar in the Principality of Montenegro in 1907 - 1910th was Mr. Milan J. Pavlovic which has not been stated on these periodicals nor reliably ascertained so far in the literature.

Keywords: State calendar of the Principality of Montenegro, Milan J. Pavlovic, Montenegrin periodicals, calendars.

Držimo da zaslužuje posvetiti pažnju dokumentima na osnovu kojih se pouzdano može utvrditi ko je urednik „Državnoga kalendara Knjaževine Crne Gore“ od samoga početka izlaženja ove publikacije 1907. pa do 1910. godine. Na samom izdanju nije navedeno ime urednika. U literaturi

se do sada, ili eksplicitno ne navodi urednik ove publikacije za pomenuti period, ili se u nekim slučajevima iznosi pretpostavka sa više, ili manje uzdržanosti.

Kalendari i almanasi uopšte predstavljaju veoma značajni segment crnogorske periodike u 19. i 20. stoljeću. Pored literarnih priloga, sadrže niz neposrednih podataka koji čine važan oslonac za sticanje saznanja o životu u Crnoj Gori. Ova vrsta časopisne periodike pokrenuta je u Crnoj Gori sredinom tridesetih godina 19. stoljeća, kada je na Cetinju, u državnoj štampariji koju je Njegoš upravo donio iz Rusije, štampana „Grlica : kalendar crnogorski za godinu 1835“. „Grlica“ je ugledala svjetlost dana iz druge po redu državne štamparije u Crnoj Gori, skoro tri i po stoljeća pošto je štampar *Makarije ot Černoj Gori* izdao inkunabule sa „Oktoihom“ kao prvijencem. Druga inkunabula po redu, koja se iz ove štamparije pojavla na Cetinju 1495. godine, je „Psaltir sa posljedomanjem“ sa čijima kalendarskim sadržajima, poslije 340 godina, Njegoševa „Grlica“¹ može tražiti vezu i izvorišta.

Ovđe dolazimo do, crnogorskome društvu tako poznate, karakteristike diskontinuiteta u razvoju koji se, naravno, ni izbliza ne odnosi samo na štamparstvo i izdavaštvo. Bez ulaženja u šira razmatranja, za ovu priliku ćemo se tek zapitati: kakve posljedice na razvoj društvenoga bića ostavlja činjenica što su u Crnoj Gori između kraja rada prve štamparije i početka rada druge protekla stoljeća. Da li smo ikada do kraja razumjeli poruku, i pouku dakako, koju ta činjenica sobom nosi? Koliki su i kakvi naponi potrebni da se, uz ulaganje u aktuelno poželjan i mogući razvoj kulture i društva uopšte, potru negativne posljedice ovakvoga razvojnoga toka?

Naslovi periodike sa kalendarskim sadržajima i kasnije uređenim oficijelnim podacima o državnim organima su se,

¹ U vezi sa ovim, moglo bi biti interesantno i pitanje: zašto se u Crnoj Gori kao Dan novinara uzima 1871. godina (i redovno obilježavaju godišnjice), jer je „Crnogorac“ počeo da izlazi 36 godina kasnije u odnosu na „Grlicu“? Razmatranje jubileja koji se obilježavaju u Crnoj Gori inače bi mogla biti veoma interesantna tema.

iako ne sasvim kontinuirano, pojavljivali u Crnoj Gori. Na „Grlicu“ (1835-1839) se nadovezuje „Orlič“ (1865-1870. i 1885), pa ponovo „Grlica“ (1889-1893. i 1896-1897), ... da bi, konačno, pojavom *Državnoga kaledara* 1907. godine, Crna Gora dobila ovakvu vrstu periodike koja će izlaziti do kraja egzistencije na političkoj karti Evrope.

Prva publikacija sa nazivom „Državni kalendar Knjaževine Crne Gore“ pojavila se 1907. godine² i dalje izazila bez promjene naziva do 1910. godine. Saglasno činu obnove državnoga dostojanstva kraljevine i promjeni službenoga naziva države, nastavila kao „Državni kalendar Kraljevine Crne Gore“. *Državni kalendar* se kontinuirano i toliko dugo pojavljivao kao nijedna ovakva publikacija do tada. Izašao je za godine: 1907 (str. XI+17+77), 1908 (str. 77), 1909 (str. 72) i 1910 (str. 63) [Knjaževina]; pa zatim: 1911 (str. 64), 1912 (str. 66), 1913 (str. 66), 1914 (str. 66); za vrijeme boravka Vlade i kralja Nikole I u egzilu za 1918 (str. 112), 1919. i 1920. godinu [Kraljevina].³

O uredniku za *Državnih kalendara*, objavljenih u Kraljevini Crnoj Gori nema nikakvih nedoumica. Na svakom izdanju od 1911. do 1914. godine piše da je urednik Milan J. Pavlović, sekretar u Ministarstvu inostranih djela. Treba reći da *Državni kalendar* nije uređivački prvijenac Milana Pavlovića. Uredio je ranije i izdao dva kalendara-almanaha: „Proslavni džepni kalendar“ (Cetinje, 1901) i „Lovćen: narodni kalendar za prostu 1902. godinu“ (Cetinje, 1902). Takođe, treba naglasiti važnost brošure M. Pavlovića *Guide de Cettigne*, Marseille, 1901 – prvog štampanog turističkog vodiča o Cetinju i Crnoj Gori na francuskom, tj. stranome jeziku uopšte. Pored toga, Pavlović će kasnije uređivati i najznačajniji list u Crnoj Gori – „Glas Crnogorca“ [od broja 9 za 1912. godinu do br. 4

² Napomena u ovom izdanju, str. 64: „U službeno osoblje u ovom kalendaru unešene su sve izmjene, koje su objavljene u „Glasu Crnogorca“ do 10. marta 1907“.

³ Dr Miroslav Luketić, Olga-Cana Vukmirović, *Crnogorska bibliografija*, Tom II, knj. 1, Cetinje, 1985, 29, 44.

za 1914. godinu], te potpisati kao vlasnik i odgovorni urednik petnaestak brojeva poluzvaničnoga lista „Vjesnik“ [od broja 46 (25.VII) do broja 60 (3.XI) 1915. godine]. Milan Pavlović je umro na Cetinju 10/23. novembra 1915. godine.⁴

U *Državnim kalendarima* koji su izašli u Knjaževini Crnoj Gori od 1907-1910. godine, međutim, nije navedeno ime urednika pa je to, mada je sve ukazivalo na Milana Pavlovića, ipak u literaturi izazvalo uzdržanost. Ukazaćemo na nekoliko, čini nam se, važnijih primjera iz literature:

(1) Dušan D. Vuksan u prvome cjelovitijemu pregledu crnogorske štampe,⁵ u poglavlju „Kalendari“, odnosno odjeljcima; „III Proslavni džepni kalendar“, „IV Lovćen“ i „V Državni kalendar“ donosi pregled sadržaja i ocjene ovih publikacija. Završavajući razmatranje o „Proslavnom“ i Kalendaru „Lovćen“, ističe: „I LOVĆEN kao i PROSLAVNI DŽEPNI KALENDAR izdao je Milan J. Pavlović...“, da bi poslije nekoliko kratkih rečenica o Pavloviću, u posljednjem pasusu ustvrdio: „Isti Pavlović uređivao je čitave četiri godine i DRŽAVNI KALENDAR.“ Vuksan očigledno misli na izlaženje kalendara u godinama Kraljevine (1911–1914). Isti zaključak nameće i sadržaj odjeljka „V Državni kalendar“. Pobrojani su *Državni kalendari* 1907–1914. i ukazano na njihov sadržaj. *Državni kalendari* 1907-1910. prošli su bez bilo kakvoga navoda o uredniku, dok je kod svakoga godišta pojedinačno od 1911–1914. saopšteno da ga je uredio Milan J. Pavlović. Ovakv stav Vuksana može da čudi obzirom na činjenicu da je dolaskom na Cetinje, januara 1910. godine, dobio zaposlenje kao profesor u Cetinjskoj gimnaziji i odmah bio veoma aktivno uključen u kulturni milje (februara iste godine

⁴ Širi nekrolog Milanu Pavloviću donosi „Vjesnik“, đe se ističe: „...:“... bijaše iskreno voljen od našeg gradjanstva zbog njegove vazda vedre duše, pune humora i optimizma i zbog njegova plemenitog srca, koje je bližnjem samo dobro željelo. Njegova tvrda vjera u svijetlu budućnost našeg plemena bila je odjek i nasljedstvo mišljenja i shvatanja njegovog pokojnog oca, našeg biv. Min. Prosvj. pok. Jov. Pavlovića...”

⁵ D. D. Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori 1834 - 1934*, Cetinje, 1934. 18-20.

imenovan je ze jednoga od tri člana Književnoga odbora prvoga profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori, a godinu dana kasnije postao njegov v.d. upravnik).

(2) U svojem bibliografskom radu, *Državni kalendar* je na sličan način obradio i Ferdinand Velc, koji je posetio Cetinje 1911. godine. Za *Državne kalendare*, godišta do 1910. godine Velc ne bilježi urednika, a od 1911. godine saopštava da je urednik Milan J. Pavlović.⁶

(3) Tri decenije poslije Dušana Vuksana, mnogo širu studiju na ovu temu objavio je dr Niko S. Martinović.⁷ Saglasno konceptu publikacije, dr Martinović ne govori o *Državnom kalendaru* u posebnom odjeljku, već ga tretira zajedno sa srodnim periodičnim publikacijama u poglavlju „Kalendari, almanasi i godišnjaci 1835-1941“ i svrstava u grupu najvažnijih. Prvi dio ovoga poglavlja završava se kratkim pasusom, posvećenom *Državnom kalendaru* (navodimo integralno): „Od 1907. do 1914. na Cetinju je izlazio „Državni kalendar“ sa potrebnim podacima o ondašnjoj državnoj i crkvenoj upravi. Od 1911. godine urednik ovog kalendara je bio Milan J. Pavlović, sekretar Ministarstva inostranih djela.“

(4) *Državnom kalendaru* posebnu pažnju ne posvećuje ni Radivoje Šuković u monografskoj publikaciji o crnogorskim almanasima i kalendarima.⁸ U ovoj knjizi se *Državni kalendar* pominje u okviru uvodnih razmatranja o postojećoj praksi bibliotečkog razvrstavanja i klasifikacije ove vrste publikacija, te opšteg pregleda njihove obrade u enciklopedijama i naučnim radovima.

(5) Konačno, u ediciji *Crnogorska bibliografija*, najvažnijem bibliografskom djelu kod nas, opusu koji tretira se-

⁶ Ferdinand Velc, *Bibliografija Crne Gore 1800-1912*, Cetinje, 1991. Vidi bibliografske jedinice broj: 3920, 4021, 4022, 4149, 4329 i 4567. Interesantno da Velc bilježi i izdanje za 1906. godinu, stavljajući na kraju jedice upitnik (vidi bibl. jed. br. 3802).

⁷ Dr Niko S. Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493 - 1945*, Beograd, 1965, 196, 198

⁸ Radivoje Šuković, *Crnogorski almanasi i kalendari (1835-1914)*, Cetinje, 1980.

rijske publikacije (tom II-1)⁹, *Državni kalendar* je, obzirom na u publikaciji korištenu hronološku periodizaciju, obrađen u dva poglavlja: „I 1835 - 1918.“ i „II 1918 - 1941.“ U poglavlju „I 1835 - 1918.“ nalazi se bibliografska jedinica: „14. Državni kalendar / uredio Milan J. Pavlović. – God. (1906) – god. (1914, 1918). – Cetinje: Izdaje i štampa Državna štamparija Knjaževine Crne Gore, 1906-1914, 1918.- 24 sm“[cm]. U anotaciji bibl. jedinice, pored kratkih napomena o promjeni u nazivu (kraljevina), objašnjenja o *Kalendaru* iz 1918. godine, te njegovom sadržaju. Kada je neposredno uređivanje u pitanju, samo se kratko konstatuje: „Na godištima 1911 - 1914. stoji urednik M.J. Pavlović.“

Bilo kako bilo do sada nije bilo sasvim preciznog, dokumentovanog odgovora na pitanje ko je bio urednik *Državnog kalendara* u Knjaževini Crnoj Gori četiri godine od početka izlaženja (1907-1910). Konsultujući građu iz fondova Državnoga arhiva Crne Gore, došli smo do saznanja na osnovu kojih se može ustvrditi da je publikaciju „Državni kalendar Knjaževine Crne Gore“ od 1907. do 1910. godine uređivao Milan J. Pavlović. Zašto to nije i istaknuto na ovima publikacijama do 1910. godine, kako je to učinjeno na kasnijim godištima od 1911. godine, moguće su, ali i nezahvalne, samo pretpostavke, koje bi se, između ostaloga, mogle oslanjati na kretanja u profesionalnom angažovanju Milana Pavlovića.

U dokumentima, za koja držimo da ih valja integralno prezentirati čitaocima, stoji da se Pavlović 1906. godine obratio molbom Ministarskome savjetu i konačno dobio dozvolu da, uz određeni honorar, pokrene i uredi „Državni kalendar Knjaževine Crne Gore za prostu 1907. godinu“. U konsultovanima fondovima dalje slijede dokumenta iz kojih se vidi da se Pavlović nanovo, iz godine u godinu, obraćao državnima organima i dobijao dozvole da uredi *Državni kalendar* za

⁹ Dr Miroslav Luketić, Olga-Cana Vukmirović, *Crnogorska bibliografija, Tom II, knj. 1 : Serijske publikacije 1835-1904*“, Cetinje, 1985, 29 (bibl. jed. 14) i 44 (bibl. jed. 89).

tekuću godinu.¹⁰ *Državni kalendar*, štampan je u tiražu od 500 primjeraka i distribuiran državnim nadležstvima, a ostatak tiraža (oko 60%) prodavan je u privatnim knjižarama u korist Ministarstva finansija. Štampan je u Državnoj štampariji, kako je i naznačeno na izdanjima, ali je ponekada pomagala i štamparija Ministarstva vojnog. Iz računa koji je 9. decembra 1909. godine ova Štamparija uputila Ministarstvu finansija na isplatu, vidi se da je štampanje *Državnoga kalendara* za 1910. godinu koštalo 301,80 kruna¹¹ („Za kartu i štampu“), te da je: „Povezivanje istoga kalendara upućeno Upravi K. C. Državne štamparije da se u područnoj joj knjigoveznici izvrši“.

Prije prezentiranja sadržaja samih dokumenata zaslužuje o Milanu J. Pavloviću saopštiti makar osnovne biografske podatke. Pavlović je pripadao, možemo reći, trećem *kulturnom krugu*, koji se formirao poslije onoga kojemu je pripadao Milanov otac Jovan. Mada će ličnosti ovoga *kulturnog kruga* značajno uticati na formiranje kulturne i javne klime u decenijama na razmeđu 19. i 20. stoljeća, treba reći da neće doseći svoje moguće zenite, jer su ih u radu i djelovanju prekinula ratna zbivanja i nestanak Kraljevine Crne Gore sa političke karte Evrope.

Biografijom Milana Pavlovića, sina Jovana Pavlovića i Mile, rođene Vlahović, sam se i ranije bavio¹², pa ću je ovđe najsazetije

¹⁰ DACG, MS - 1907, fas. 6, br. 625 (za 1908. godinu); DACG, MF - 1908, fas. 305, br. 1107 i Ibid., fas 321, br. 5 (1909); ... DACG, MS - 1911, fas. 18, br 313 (1912).

¹¹ Perper je već bio zvanično sredstvo plaćanja u Crnoj Gori, ali je ovđe korišćen obrazac računa koji je ranije štampan i na kojemu se novčani iznosi određuju u krunama, sredstvu plaćanja od 1901. godine do uvođenja perpera. Zabune nije moglo biti jer je 1 kruna po kursu vrujedila kao 1 peper. Vidi: *Kursevi i obračun valuta u knjaževini Crnoj Gori*, u: Luka I. Milunović, „Novac Crnoj Gori“ (zbornik radova sa naučnog skupa), Cetinje, 2007, 261-286.

¹² Luka I. Milunović, *Učesnik i svjedok svoga vremena*, „Prosvjetni rad“, XLIII/1996, br. 9-10, 10; Isti, *Milan J. Pavlović*, „Bibliografski vjesnik“ XXV/1996, br. 3, 79-85.

izložiti, sa akcentom na novije arhivske nalaze. Početni podaci preuzeti su iz „Pregleda ličnoga stanja“, službenog obrasca koji su crnogorski činovnici morali popunjavati 1905. godine. U ovom obrascu¹³ Milan Pavlović je uz potpis naveo da je rođen u Pančevu 13. januara 1873. godine;¹⁴ da je svršio: „osnovnu školu, šest razreda gimnazije (4 na Cetinju¹⁵, 2 u Parizu) i artiljerijsku podof. školu u Beogradu. Vlada francuskim jezikom potpuno, ruskim i talijanskim u prevodu.“

Kretanje u službi Milana Pavlovića do zapošljavanja u Ministarstvu finansija takođe možemo pratiti iz pomenutog *Pregleda*: „Prije stupanja u drž. službu, služio u Srpskoj artiljeriji kao podoficir, da bi 1. maja 1898 g. bio primljen u Upravu pošta i telegrafa, u svojstvu prevodioca za stranu prepisku, 1. januara 1903 g. premješten odatle u Ministarstvo Vojno. 17/XII 1903. g. Proizveden ukazom u čin artilj. potporučnika. Opušten je iz Min. Vojnog 1. marta 1904 g. a onda je 15. februara 1905. primljen u Min. finansija.“ O činovničkoj karijeri Milana Pavlovića od 1907. godine oficijelne podatke saznajemo upravo iz *Državnog kalendara*. Vidimo, naime, da je 1907. i 1908. godine sekretar III klase u Upravnom odjeljenju Ministarstva finansija i gradjevina.¹⁶ Sljedeće, 1909. godine Milan Pavlović je v. d. sekretar u Ministarstvu unutrašnjih djela, dok je 1910. godine bibliotekar u okviru Časništva Knjaževoga, odnosno Kraljevoga dvora i sekretar III klase u Ministarstvu inostranih djela; 1911. godine je bibliotekar i v. d. sekretar u Časništvu Kraljevoga

¹³ DACG, MF - 1905, fas. 244, br. 22.

¹⁴ U nekima izvorima srijetamo kao godinu rođenja 1876. što smo i mi prihvatili u radovima do pronalaženja ovoga dokumenta.

¹⁵ Četvrti razred i polamaturu Milan je završio 1887/88. godine sa još šest drugova koliko je i bilo učenika u generaciji te godine: Kaluđerović Pero, Marković Miloš, Marković Stanko, Martinović Pero, Pejović Jovo i Tomić Isailo (dr Dušan J. Martinović, *Portreti II*, Cetinje, 1987, 63).

¹⁶ Zvanični ukaz, na oficijelnom obrascu, o postavljenju za sekretara III klase (DACG, MF - 1906, fas. 263, br. 2280); Zakletva pri stupanju na službu po ukazu (DACG, MF - 1906, fas. 263, br. 2323).

dvora¹⁷, kao i sekretar II klase u Ministarstvu inostranih djela; 1912. godine Milan Pavlović je postao sekretar I klase u Ministarstvu inostranih djela, koji će položaj u službi zadržati do kraja života. Za svoj rad i angažovanje, Milan Pavlović je odlikovan petim stepenom Ordena za nezavisnost Crne Gore Danilo I, kao i Zlatnom medaljom za revnost.¹⁸

Milan Pavlović je pripadao onom krugu ličnosti koje su nalazile snage i vremena da, pored profesionalnog angažovanja, uzmu znatnoga učešća u raznim sferama kulturnog i javnog miljea Crne Gore. Pavlović objavljuje prijevode sa ruskoga, francuskoga i italijanskoga jezika u „Glasu Crnogorca“ i „Luči“, kao i svoje pripovijetke: „Duvan ili rat“ i „Pelarina“. U Uskršnjem prilogu „Cetinjskoga vjesnika“ za 1909. godinu, Milan Pavlović je objavio prevod Masona „Godine gospodje Bone“. Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište imalo je na objavljenome¹⁹ repertoaru 1911. godine pozorišnu igru u tri čina „Gabi“ od Ž. Tirnea, koju je preveo Milan Pavlović²⁰. Iste, 1911. godine, u izdanju Ministarstva vojnoga, ugledala je svjetlost dana knjiga Pola Simona „Obrazovanje oficira“ u prevodu Milana Pavlovića.

¹⁷ U okviru Dvorske uprave, Milan Pavlović je obično uz honorare obavljao čitav niz poslova: prevodio je i prepisivao dokumenta, sređivao arhivu, prekucavao na pisačkoj mašini i sl. Vidi: DACG, MF - 1908, 326, br.493; DACG, UD - 1909, fas. 89. (računi za juli br.19); Ibid., fas. 94, br. 264; DACG, UD - 1910, fas. 95. računi br. 81; Ibid., fas. 96, ov: opšti za april, br. 15/I i 15/II; Ibid., računi za avgust br. 3 ; Ibid., fas. 97, troškovi za jul br. 24; Ibid., fas. 101, Om. priznanice, br. 517, itd. Navedena dokumenta su tek mala ilustracija čitavog niza priznanica i drugog arhivskog materijala koji smo registrovali o angažovanju Milana Pavlovića na raznim poslovima.

¹⁸ „Odlikovanja“, „Glas Crnogorca“ XL/1911, br. 54, str. 2.

¹⁹ „Glas Crnogorca“, XL/1911, br. 6, str. 3.

²⁰ Uporedi: dokument (pitanje br. 26) objavljen u: Luka I. Milunović, *Pogled na pitanja o prvoj godini rada državnoga pozorišta u Crnoj Gori*, „Arhivski zapisi“, XIX/2012, br. 2, str. 205-222. Vidi: *Stoljeće crnogorskog državnog teatra : Repertoari, Tom I* / Luka I. Milunović, Velimir Vujačić, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2010, 50, 61, 67, 142-143, 191.

Na kraju, poslije ovih kratkih bio-bibliografskih zapisa, te ponuđenih arhivskih nalaza o uređivačkoj djelatnosti, iznosimo ubjeđenje da, kako Milanu Pavloviću, tako i čitavom nizu ličnosti koje su ošetro uticale na formiranje kulturne i javne klime u Crnoj Gori na početku 20. stoljeća, valja posvetiti mnogo više pažnje.

Četiri dokumenta o uredniku *Državnoga kalendara* 1907.-1910.

• Dokument I

Cetinje 23. Novembra 1906. g.

Knj. Ministraskom Savjetu

Cetinje .

Nazad izvjesnog vremena obratio sam se bivšoj vladi preko Ministra Prosvjete g. M. Dožića s molbom, da mi se dozvoli izdavanje državnoga kalendara Knjaževine Crne Gore za iduću 1907. g.

Na podnešenu molbu odgovoreno je i to usmeno, da se ista usvaja u načelu, a konačno rješenje da će mi se dostaviti docnije.

No, kako ušljed nastupivših promjena moja molba ostaje bez ikakvog rješenja, to mi je čast, najuljudnije se obratiti Knj. Ministrskom Savjetu s molbom, da bi izvoljelo uzeti istu u postupak i donijeti rješenje, koje ono nađe za umjesno.

Uzimam istovremeno slobodu izvijestiti Knj. Ministarski Savjet, da bi se u slučaju povoljnog rješenja ove molbe, pri izdanju rečenoga kalendara, držao strogo zvaničnog sadržaja.

S nadom da će Knj. Ministarski Savjet što prije izvoljeti dati svoje rješenje po ovoj mojoj molbi, čast mi je uvjeriti ga o svom dubokom poštovanju.

*Milan J. Pavlović.
sekretar Min. fi=
nansija.*

• **Napomena:** Otkucano na pisačkoj mašini. Pismo ćirilica.
Potpis (u tekstu kurziv-italik) pisan rukom Milana Pavlovića.
Signatura: DACG, MF - 1906, fas. 264, br. 2489 (1. list).

• **Dokument II**

KNJ. CR.
MINISTARSKI SAVJET Cetinje, 28 Novembra 1906

Broj 435

Gospodine Ministre,

Gospodin Milan Pavlović, Sekretar Ministarstva Finansija, podnio je Ministarskom Savjetu molbu, da mu se dozvoli izdavanje Državnoga Kalendara Knjaževine Crne Gore za iduću 1907. godinu.

Pošto to pitanje spada u djelokrugu područnog vam Ministarstva, čast mi je *sprovesti* vam na dalji postupak, molbu Gospodina Pavlovića.

Izvolite primiti, Gospodine Ministre, uvjerenje o mom odličnom poštovanju.-

Predsjednik Ministarskog Savjeta
Ministar Inostranih Djela

M Radulović

Gospodinu
MITRU ĐUROVIĆU
Ministru Finansija

C e t i n j e

• **Napomena:** Otkucano na pisačkoj mašini. Pismo ćirilica. Riječi koje su štampane (memorandum) date su polucрно (bold). Između skraćenih riječi KNJ.[aževski] CR.[nogorski] nalazi se odštampan državni grb. Riječ u tekstu: *sprovesti* (data kurziv – italik) dodata kasnije rukom. Potpis (dat kurziv-italik) pisan je rukom Marka Radulovića.

Signatura: DACG, MF - 1906, fas. 264, br. 2489 (2. list).

• **Dokument III**

KNJ. CR.
MINISTARSTVO FINANSIJA I GRAĐEVINA

Cetinje, 14 Decembra 1906

Broj 2489-1-1223

Upravi Drž. Štamparije
Cetinje.

Rješenjem Knj. Ministarskog savjeta od 10. t. m. odobreno je g. M. Pavloviću, sekretaru ovog Ministarstva, da priredi državni kalendar sa šematizmom za iduću 1907. g.

Saopštavajući vam gornje rešenje ujedno vas izvještavam, da će svi prihodi od istog ići u korist državne štamparije, a od istih se g. Pavloviću ima izdati pripadajući ga honorar.

Ministar finansija,

• **Napomena:** Otkucano na pisačkoj mašini. Pismo ćirilica. Riječi koje su štampane (memorandum) date su polucрно (bold). Između skraćenih riječi KNJ.[aževski] CR.[nogorski] nalazi se odštampan državni grb.

Signatura: DACG, MF - 1906, fas. 264, br. 2489 (3. list).

• **Dokument IV**

KNJ. CR.
MINISTARSTVO FINANSIJA I GRAĐEVINA

Cetinje, 12 aprila 1907

Broj 227

Upravi Državne Štamparije.
 Cetinje.

Pošto je dovršena izrada Državnog Kalendara za 1907. g. to naređujem da od 500 štampanih komada uputite zvanično po dolje označenom rasporedu sljedećim nadležstvima:

Uprava Sv. Dvora Knjaza Gospodara	5 komada
„ „ Knjaza Našljednika	3 „
„ „ Knjaza Mirka	3 „
Mitropoliji	3 „
Gl. Drž. Kontroli	3 „
Ministarstvu Un. Djela	5 „
Kapetanskim sudovima	56 „
Poš. Tel. Odjeljenju	4 „
Poš. Teleg. Štacijama	17 „
Upravi pomorstva	1 „
Bolnici Danilo I	1 „
Ministarstvu inostranih djela	3 „
Poslanstvu u Carigradu	2 „
Konsulatu u Skadru	1 „
Ministarstvu finansija i građevina	10 „
Upravama carinarnica	15 „
Ministarstvu pravde	3 „
Velikom sudu	3 „
Oblasnim upravama	5 „

Oblasnim sudovima	5
Kazn. Zavodu u Podgorici	1
Ministarastvu Prosvjete	2
Vel. Gimnaziji	2
<i>Min. Vojnom</i>	11

- . - . -

Inštitutu Carice Marije	3 komada
Drž. Biblioteci	3 „
Drž. savjetu	3 „
Opštinskim sudovima	5 „
Uredniku kalendara g. sekretaru Pavloviću	3 „

Ostatak ćete dati na rasprodaju Knjižari P. M. Kaluđerovića i prihod od iste u svoje vrijeme unijeti u kasu.

Ministar Finansija i Građevina,
Dušan Vukotić

• **Napomena:** Otkucano na pisačkoj mašini. Pismo ćirilica. Riječi koje su štampane (memorandum) date su polucрно (bold). Između skraćenih riječi KNJ.[aževski] CR.[nogorski] nalazi se odštampan državni grb. Riječi: *Min. Vojno* i sljedejući broj *11* (dato kurzivom – italik) upisano je rukom. Takođe brojevi: *1* (Bolnica Danilo 1.); *5* (Oblasnim upravama); *5* (oblasnim sudovima); *2* (Vel. Gimnazija) dati su kurzivom – italik, a upisani na dokumentu rukom. Potpis je takođe napisan rukom Dušana Vukotića.

Signatura: DACG, MF - 1907, fas. 275, br. 227.

UDK 930.25:2-523.4(497.16 Podgorica)

Srđan PEJOVIĆ

**DOKUMENTA O SREDSTVIMA ZA IZDRŽAVANJE
DŽAMIJA U PODGORICI 1887.**

– *shvatanja uleme u stvarnom pravu kao primjer
otpora sekularizaciji -*

Emancipatorski duh i pokret modernizacije društva, koji je bio sveprisutan u Crnoj Gori nakon Berlinskog kongresa, najupečatljiviji je u procesu preobražaja Podgorice i podizanju Mirkove varoši. Pažljivo promišljena osnovna ideja imala je za cilj da se komparativne prednosti Podgorice (geografski položaj, saobraćajne veze, razvijenost zanatstva i trgovine) stave u funkciju razvoja države. Planom izgradnje Mirkove varoši, to je izuzetno uspješno realizovano, što je omogućilo da grad ubrzo postane značajno urbano i ekonomsko središte Crne Gore. U duhu emancipatorskih shvatanja i sa jasnim ciljem realizovan je plan o izgradnji Mirkove varoši, koja je obezbijedila prostor u skladu sa vremenom i potrebama da komparativne prednosti Podgorice i njenih žitelja dođu do punog izražaja. Upravo prožimanjem duha starog i novog, tako sretno sjedinjenog u Podgorici, izbjegnuta je puka kohabitacija dva dijela grada, što je obezbijedilo preobražaj Podgorice i značajno uticalo na način života, uz potpunu vjersku i nacionalnu toleranciju i uvažavanje različitosti. Suštinski, radi se o izuzetnom primjeru razvitka građanskog

društva i sekularizacije, posredstvom urbanizacije sa jasnim ciljem i osmišljenim planom.

Čitavim projektom upravljala je država koja je obezbijedila urbanistički plan i ustupila zemljište bez nadoknade i bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost svim žiteljima Podgorice. Uslov je bio da se objekti podižu u skladu sa urbanističkim planom koji je izradio inženjer Varman. Vrijedi napomenuti da je izgradnja Mirkove varoši imala nepodijeljenu javnu podršku svih slojeva društva, što je rezultiralo i zahtjevom građanstva da nova varoš dobije ime po velikom vojvodi Mirku, ocu knjaza Nikole, 1886. godine.

Uprkos jasno izraženoj građanskoj jednakosti pred zakonom, koja karakteriše tadašnju Crnu Goru, i u praktičnoj realizaciji ovog projekta od ustupanja zemljišta i svih drugih povoljnosti pod jednakim uslovima za sve, pojavljuju se određeni otpori koji se problematizuju kroz svojinske odnose (stvarno pravo), iako nemaju nikakve veze sa njima.

Kao ilustraciju navodimo tri dokumenta o pokušaju problematizovanja zakupa nekoliko dućana koje se želi posmatrati u kontekstu šerijatskog prava. Naime, od strane vjerskih poglavara istaknuto je pitanje zakupa dućana od čijeg prihoda su održavane džamije u Staroj varoši. Po njihovoj predstavi u pitanju je pet dućana u Staroj varoši koji se daju u zakup, a prihod koristi za održavanje džamija. Kako trgovci, dotadašnji zakupci, sele svoje trgovine u novosagrađene objekte u Mirkovoj varoši, džamije ostaju bez prihoda, pa njihovo održavanje postaje neizvjesno. Razmatrajući predstavku, državna vlast je uvažavajući položaj vjerskih ustanova, našla da je on opravdan. Shodno tome, riješeno je da džamije dobijaju dotadašnji prihod koji bi se ostvario od prireza na novosagrađene kuće u Mirkovoj varoši, što su građani i prihvatili. Međutim, poslije ovog rješenja, pojavljuje se argumentacija koja relativizuje sekularni princip i pravo, a uvodi se šerijatsko pravo. Konkretni predlog i riješenost državne vlasti muftija odbija, jer se po šerijatskom pravu džamije ne mogu finansirati osim iz sopstvenih prihoda (u ovom

slučaju od zakupa dućana) ili dotacijama direktno od vladara. Ovaj pristup je u suprotnosti sa svjetovnim karakterom i pravom crnogorske države i primjer je otpora klerikalnih, u suštini feudalnih shvatanja, procesu sekularizacije društva. Dokumenta koja ilustruju ovaj primjer nalaze se u fondu Ministarstvo unutrašnjih djela u fascikli br.65/1887.

BRZOJAV¹

Cetinje-Podgorica

Br. 1108 predsjedniku ministru Un. Djela G. V. Božu Petroviću
Cetinje

Kada se o Maloj gospođi ov. god. prenijela trgovina iz Stare u Mirkovu varoš neki turci te su toga puta išli na Cetinje između ostaloga žalili su se za neke pet džamiski dućana te se nalaze u Staroj varoši, usljed čega kako je razumio ovaj Sud Nj. Veličanstvo naš Uzvišeni Gospodar reče da džamije neće štetovat ništa zbog prenošenja trgovina iz Stare u Mirkovu varoš. Ta riječ Nj. Visočanstva ovđe je protumačena tako da sve ofite koje su džamije primale s tjih dućana moraju plaćat oni koji su ogradili kuće u Mirkovoj Varoši te odma je to saopšteno svijema koji imaju kuće u Mirkovoj Varoši koji doznajući rešenje Nj. Visočanstva pristanu da plaćaju poslije čega se odma počne činjet raspored o razrezu po kućama no ovdašnje odže čujuć i o tom razrezu počеше dokazivat da se po šerijatu nemogu izdržavat džamije od takvije prireza. Te tako se to obustavi, dokle dođe Muftija da se i on pita. Sada je Muftija došao, i on je kazao da Šerijat nedopušta da se džamije izdržavaju od prireza nako kad bi se zemljište od svijeh dućana u Mirkovoj varoši podpisalo da je džamisko. Dalje Muftija je dokazao i to da Šerijat dopušta da džamijama daje izdržavanje samo Vladalac one zemlje kojoj su džamije

¹ MUD: f.65/1887; br:2016(1)

i drugi nitko kada nemaju svojih nepokretnih dobara, ovaj Sud je prvi dokaz Muftijin sasvijem odbio i Odžama dokazao da to nemože bit a što se tiče drugog dokaza njegova to Sud je kazao Odžama da se ni to nemože usvojiti bez pitanja. Dakle Odže neprestano traže ofit od džamijski dućana kog ima 500 fiorina a od prireza iz Mirkove varoši nehoće da ga prime nit im to po njovu dokazu dopušća Šerijat. Stoga se umoljavate da izvolite javiti kako da se za to učini.

Okr. Sud

Podgor. 8/12 87.

BRZOJAV²

Cetinje-Podgorica

Br. 1159 ministru Unut. Djela G. V. B. Petroviću

Cetinje

Podgoričke odže jednako traže da im se izdaju ofiti na butige njihovih džamija, dokazujući da bez toga njihove džamije nemogu obstati. Ja sam vama poslao oni dio ofita, koji dopada rečenim džamijama do 1 januara iduće 1888 godine. Pa stoga dobro bi bilo, da im se prema toj sumi pošlje otuda ono što ima dopada do nove godine.

J. Lazović

G. Jovanu Lazoviću³

Podgorica

Pare džamijske pokupi kao što je rečeno, pa ih pošlji ovamo. Odžama i Muftiji reci, da će se njima pare posredno izvaditi od države.

Božo Petrović

² MUD: f.65/1887; br:2064

³ MUD: f.65/1887; br:2084

UDK 930.25:331.103.5(497.1) „1958/1964”

*Jovan P. POPOVIĆ, akcijaš radne brigade
Pavle Goranin Ilija, Vrčin 1963. godine*

**ZNAČAJ OMLADINSKIH RADNIH AKCIJA, ZAŠTITA I
KORIŠĆENJE ARHIVSKE GRAĐE VEZANE ZA RADNE
AKCIJE KROZ ISKUSTVO JEDNOG
AKCIJAŠA-ARHIVISTE**

Entuzijazam i znoj koji smo ugradili u putni krvotok one velike Jugoslavije, koja je bila naša domovina i koju smo voleli, ostavljamo u nasleđe mladim generacijama naše dece i naše unučadi, sa nostalgičnom porukom: Neka vas na tim putevima našeg bratstva i entuzijazma prati ideja našeg drugarstva i ljubavi. Mi smo danas svesni da u tome što ostavljamo u nasleđe našim potomcima nema za njih nikakve materijalne ostavštine, na to nismo ni računali. Mi nismo bili akcionari, mi smo bili akcijaši.

*(Borislav Lalić, iz Uvoda knjige
„Ruke i poruke naše mladosti“)*

U periodu od sedam godina (1958-1964. godine), u vremenu saveznih radnih akcija, Pravni fakultet u Beogradu učestvovao je sa 15 radnih brigada i oko 2000 brigadira na izgradnji autoputa „Bratstvo-jedinstvo“ od Đevđelije do Ljubljane i Jadranske magistrale između Bijelog Polja, Moj-

kovca i Kolašina, kao i na obnovi grada Skoplja kojeg je zadesio katastrofalni zemljotres 1963. godine.¹

Autor ovog teksta bio je student i aktivista Pravnog Fakulteta u Beogradu od 1960. do 1964. godine, a ujedno i akcijaš, zbog čega se i opredijelio da piše o ovoj temi i podsjeti se na te lijepe dane, bez kojih bi život bio mnogo siromašniji. Tada su akcijaši ljetnje ferije, umjesto na moru ili planinama, provodili na radnim akcijama. Naravno, na to ga je podstakla i činjenica, da se arhivska građa vezana za savezne radne akcije nalazi u Arhivu Jugoslavije, gdje je dugi niz godina bio rukovodilac ove prestižne javne ustanove. Nastojalo se da se preuzeta arhivska građa u Arhivu Jugoslavije sredi i urade naučno-informativna sredstva i da taj fond bude dostupan javnosti za korišćenje. U tome se u potpunosti nije uspjelo, jer se za jedan manji dio te arhivske građe nije moglo saznati da li je sačuvana i gdje se nalazi. Naravno da se na tome nije ostalo. U potrazi za građom kontaktirani su brojni arhivi i druge institucije, pa i Državni arhiv Crne Gore na Cetinju.

Prema arhivističkim principima, ovoj vrijednoj arhivskoj građi, bez obzira da li se radi o saveznim, republičkim ili lokalnim radnim akcijama, mjesto je u arhivima. Mjesto arhivskoj dokumentaciji sa saveznih radnih akcija je u Arhivu Jugoslavije, sa republičkih radnih akcija u republičkim (sada državnim-matičnim arhivima), a za regionalne radne akcije u regionalnim odnosno opštinskim arhivima. Time bi bila zastupljena i ispoštovana stvarna i mjesna nadležnost.

¹ Kada su radne akcije u pitanju, ne možemo a da ne spomenemo neke od ranijih dobrovoljnih omladinskih radnih akcija: pruge Brčko-Banovići, Nikšić-Titograd, Šamac-Sarajevo, Kučevo-Brodica, Sežana-Dugovije, veći broj hidrocentrala (Mavrovo, Jablanica, Vinodol Vlasina, Mali Zvornik), na desetine fabrika, izgradnja Novog Beograda i u njemu Palate Federacije (sada Palata Srbija), Hotel Jugoslavija, nacionalnih parkova i na više desetina regionalnih radnih akcija (najčešće seča drva, opravke ili izgradnje puteva, podizanje domova kulture).

*
* *

Pored drugarstva iz škole i armije, drugarstvo kod brigadira sa radnih akcija ostaje prisutno za cijeli ljudski vijek. Čovjek bira pa probira, čovjek pamti pa zapamti, ali akcijaško vreme i druženje pamti se dokle god pamćenje služi.

Brigadiri postaju i ostaju prijatelji, pa je i to jedan od razloga što se, ne samo slučajno već i namjerno, po dogovoru srijetaju i druže. Skoro svake godine akcijaši Pravnog fakulteta u Beogradu nalaze se ili u amfiteatrima Pravnog fakulteta ili u nekom drugom priyatnom objektu, najčešće hotelu, uz priču, muziku i druge programe. Ti susreti su postali sastavni dio akcijaških života, jer su utisci i doživljaju sa radnih akcija koje brigadiri, sada ljudi sijedih vlasli, evociraju, ostavili neizbrisiv, lučom osvjetljeni trag. To treba njegovati i čuvati.²

U godinama koje su minule u našem zajedničkom životu ostalo je ne baš previše toga istinski lijepog, vrijednog trajnog pamćenja. A kad je nečega malo, onda ta njegova vrijednost postojano raste: ne mislimo, uopšte, na zlato i novac, nego na učinke kreativnog i radnog duha, na ono najbolje što pojedinac i društvo stvaraju i usvajaju u nekom vremenu, ostavljajući ga, u isti mah, u nasleđe onima koji dolaze, da na tome ostavljenom nastave da grade. A to nasleđe su svakako i radne akcije.

*
* *

Stric autora ovog članka *Špiro Popović*, živio je u zajednici sa našom porodicom, u selu Lipa Cucka, dosta pasivnom

² Mnogi akcijaši voljeli bi i danas, iako su pod teretom godina, da se nađu na radnim akcijama. Mogli bi biti bar „vodonoše“, ili stečenim iskustvima savetodavci, a možda bi uzeli u ruke krampove ili lopate, poštujući pravila ponašanja i rada koja važe za sve brigadire.

predjelu Crne Gore, poznatom prije svega po junaštvu i gostoprимstvu. On je bio autorov idol i sveznalac, satima ga je slušao i divio se njegovim pričama u kojima je sa zadovoljstvom svom sinovcu iznosio pojedinosti: iz Narodnooslobodilačke borbe, iz Ratne mornarice Kraljevine Jugoslavije, gdje je služio vojni rok u trajanju od tri godine, a posebno iz radnih akcija na kojima je proveo više mjeseci.

*Potvrda o učestvovanju Popović Špira na Frontovskoj radnoj akciji
na pruzi Nikšić-Titograd*

Autor je u vrijeme bio đak prvog razreda osnovne škole u Trnjinama, kada je stric Špiro jednog dana, u predvečerje, stigao kući u brigadnom letnjem odijelu, vraćajući se sa radne akcije. U početku ga nije ni prepoznao. Bježao je pred njim, a on je samo želio da stigne svog sinovca i izljubi ga. Od tada počinje znatiželja i interesovanje pisca ovih redova za radne akcije. Često ih je sanjao, a budan razmišljao da

li će i on jednog dana biti akcijaš. Igrao se sa stričevom udarničkom značkom i drugim priznanjima. Naime, stric se vratio sa izgradnje Omladinske pruge Nikšić-Titograd, iz pet puta udarne frontovske brigade *Marko Mašanović* iz Cetinja u kojoj je tom prilikom ostao skoro četiri mjeseca (19. 04. - 13. 07. 1948. godine). Rado je pričao o teškom ali prijatnom radu, gdje se upoznao sa brojnim akcijašima iz svih krajeva tadašnje Federativne Narodne Republike Jugoslavije, kako je minirao stijene, gurao vagonete, postavljao železničke pragove, gdje je zaradio krvave žuljeve na rukama i rane po nogama. Nekoliko puta je lakše povrijeđen, što se i pored najvećih mjera opreza neminovno događalo, jer je trasa prolazila kroz ljuti pješivački krš.

Posebno ga je bilo prijatno slušati kad govori o svojoj neostvarenoj ljubavi, koju je često spominjao. On, zemljoradnik, upoznao je jednu lijepu brigadirku, srednjoškolku iz Niša, s kojom se najviše družio i zavolio je, ali ona nije htjela da ide sa njim na selo u Cuce, već je tražila da on ide sa njom za Niš i tamo zasnuju porodicu. Nijesu su se sporazumjeli. Ni on nije htio da napušta svoje rodno mjesto Zaselje, jer to bar tada nije bilo u Crnoj Gori tradicionalno ni običajno. Jedno drugo nijesu mogli ubijediti. To mu je bila i ostala velika emotivna rana, koja ga je cio života boljela. Ipak, stric je kasnije u svojoj šesdesetoj godini života zasnovaio brak i formirao porodicu.

I kao đak cetinjske gimnazije i ferijalac, autor ovog članka često je slušao priče o potrebi i korisnosti odlaska na radne akcije, sa poukama, šta svaki pojedinac, akcijaš time dobija, a šta društvo u cjelini. Nažalost, kao gimnazijalac nije uspio tu želju ostvariti, jer je poslednja dva razreda gimnazije učio u Kotoru i Herceg Novom.

Želja da postane brigadir na auto-putu „Bratstvo-jedinstvo“ ostvarila mu se tek kao studentu treće godine Pravnog fakulteta u Beogradu 1963. godine. Jedva je uspio da „dobije mjesto“ u brigadi, jer se brigada za čas popunila, pa je bilo

i selektivnosti.³ Upravo zbog previše prijavljenih, formirale su se tzv. brigade „prekobrojnih.“ I tako se našao na spisku u drugoj smeni akcijaša radne brigade Pravnog fakulteta u Beogradu *Pavle Goranin Ilija*⁴ u naselju *Borac* u Vrčinu na izgradnji auto-puta “Bratstvo-jedinstvo”.

Komandant brigade *Pavle Goranin Ilija*, sastavljenoj od studenata akcijaša Pravnog fakulteta iz Beograda, bio je *Marinko Učur* iz Jajca, a tehnički rukovodilac *Momčilo Laković* iz Podgorice, obojica studenti beogradskog Pravnog fakulteta. U brigadi je bio manji broj studenata sa drugih fakulteta, čak desetak njih iz afričkih i azijskih zemalja, kao i dvoje srednjoškolaca.

Na Pravnom fakultetu u Beogradu bilo je puno studenata iz Crne Gore. Iako je takav istovrsni Pravni fakultet u Podgorici osnovan i otvoren kasnije (27.10.1972. godine), crnogorski studenti su se, po nekoj tradiciji, opredeljivali za Beograd. Upravo i zbog toga, određeni procenat svake od petnaest brigada sa Pravnog fakulteta u Beogradu činili su Crnogorci. Pošto je među njima bilo i dosta aktivista sa istog fakulteta u Beogradu, to su i oni bili komandanti i članovi glavnih štabova i naselja kao i komandati brigada (*Svetozar Durutović*, *Radivoje Brajović*, *Tomislav Knežević*, *Mirko Žarković* i dr.) ili komandiri četa (*Vučić Čagorović*, *Borislav Milošević*, *Miloš*

³ Iako su svi građani jugoslovenskih prostora pa i iz drugih država i kontinenata (a posebno i sa zadovoljstvom akcijaša koji su ga gradili, bili vezani za autoput *Bratstvo i jedinstvo*, ta tvorevina mladosti, na veliku žalost, prestala je da postoji. Sada nosi neka nova imena E 70 i E 75, koridor 10 i slično; ipak ona će, bez obzira na sve okolnosti i dešavanja ostati ne samo trajna uspomena u još uvijek svježim sjećanjima, već ostaje i zabilježena u raznim oblicima zapisa prije svih u arhivima, da bi sve to poslužilo i istraživačima kao istorijski izvor.

⁴ Brigada je nosila ime po narodnom heroju, rođenom 1915. godine u Varaždinu, koji je diplomirao na Pravnom fakultetu u Beogradu, bio aktivista revolucionarnog studentskog pokreta, da bi kasnije bio jedan od najaktivnijih komunista u BiH. Bio je politički komesar odreda, brigade, divizije u jedinicama prostora BiH. Poginuo je od avionske bombe kod Vareša početkom 1944. godine.

Šaljić, Slobodan Kažić, Akso Šćekić, Slobodan Šćepanović, Mirko Bojović, Ilija Radulović, Mirko Radović, Slobodan Anđić, Slobodan Vučetić i dr).

Takođe, veći broj brigada dobijao je imena crnogorskih heroja ili drugih zaslužnika (*Miladin Popović, Danilo Bojović, Rifat Burdžović-Tršo, Vuk Knežević, Đuro Strugar, Budo Tomović, Spasoje Dragović*).

Pri dolasku u Vrčin, brigadire je dočekalo lijepo vrijeme, muzika, gostoprimstvo mještana i drugi prijatni događaji koji su bili praksa u svim mjestima gdje su bile locirane brigade akcijaša iz svih krajeva ondašnje SFRJ i iz inostranstva. Tamo su se sklapala poznanstva i sticala prijateljstva, a sve duhovne i humane vrijednosti izrastale su u takvim prilikama.

Zbog toga nije na odmet navesti riječi nobelovca Iva Andrića koji je, između ostalog, napisao: *Od svega što čovek u životnom nagonu podiže i gradi, ništa nije vrednije od mostova. Oni su važniji od kuća, svetiji od hramova, prema svakom jednaki, korisni, podignuti uvek na mestu na kom se ukršta najveći broj ljudskih potreba, istrajniji su od drugih građevina.* Napisao je i to da *ništa ne povezuje ljude i narode koliko mostovi.* Nekoliko njegovih kapitalnih djela pa i ono koje je dobilo Nobelovu nagradu, opisuju mostove i događaje oko njih i na njima („Na Drini ćuprija“, „Most na Žepi“). Ako je tako, a jeste, onda mlade ljude, akcijaše, ništa više ne povezuje i ne zbližava nego same radne akcije. To su mostovi prijateljstva, drugarstva, zajedništva, ljubavi!

Brigadiri postaju i ostaju prijatelji. Nije latinska izreka bez razloga zapisana: *Amicus animae dimidium* (*Prijatelj je polovina duše*), a pošto imamo više prijatelja i drugova stečenih na radnim akcijama, to je svaki slučajni ili zakazani susret sa akcijašima radost. To nas čini sretnim i bogatijim. Upravo i zbog toga ovi susreti su česti pa se objavljuju i prigodne publikacije povodom radnih akcija.⁵

⁵ Agilni Aktiv brigadista studenata Pravnog fakulteta u Beogradu uložio je dosta truda oko prikupljanja arhivke građe, radi pripreme i objavljivanja publikacije pod naslovom „Ruke i poruke naše mladosti“, a

Generacije akcijaša sa saveznih radnih akcija živjele su u jednom srećnom vremenu, vremenu sloge i razumijevanja, vremenu drugarstva i iskrenih prijateljstava, vremenu bratstva i jedinstva, gdje je svako okupljanje pratila pjesma „*Od Vardara pa do Triglava*,” a na rastancima *Oj, drugovi jel' vam žao, rastanak se primakao*.

Bez obzira što su generacije akcijaša doživjele da danas žive u šest međusobno odvojenih i međunarodno priznatih država, sa urušenim socijalizmom i ulaskom u usporeni demokratizam, njihovo životno djelo, po logici, ostaje trajno, kao *obelisk* podignut jednom vremenu, sa kojima treba upoznati mlađe generacije. Raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije se izgleda morao desiti. Međutim, na svim prostorima bivše države, smatramo opravdanim da treba prenositi mlađim generacijama (kada se vrate sa fakulteta, žurke, iz kafića ili kada se na tren otarase Interneta, TV-a, mobilnog telefona ili nekog trećeg elektronskog aparata) o korisnostima i zadovoljstvima koje su ranijim generacijama pružale radne akcije.⁶

Stoga je prisutna želja akcijaša da se inicira ponovno aktiviranje jednog oblika radnih akcija, uvjereni da bi bio veliki odziv omladine. U prilog takvoj tvrdnji idu saznanja

Pravni fakultet u Beogradu, zahvaljujući njegovom dekanu prof. dr Simu Avramoviću, u Stalnoj izložbenoj postavci odvojio je mjesto za nekoliko panoa vezanih za radne akcije studenata tog fakulteta. A, kada je već u pitanju arhivska građa vršilac dužnosti direktora Arhiva Jugoslavije Miladin Milošević, omogućio je istraživačima da pregledaju, izdvoje i fotokopiraju arhivsku građu, vezanu za studente beogradskog Pravnog fakulteta na omladinskim radnim akcijama.

⁶ Promjena sa intelektualnog na fizički rad značila je ozdravljenje tijela i duha - “U zdravom tijelu zdrav duh”. Fizički rad, čist vazduh, dobra hrana, muzika, druženje, sticanje iskrenih prijatelja i drugih priyatnosti u slobodno vrijeme, stvaranje drugarstava, ljubavi, brakova i dr. Akcijaši su postajali duhovno bogatiji ljudi, jer su konzumirali zdrav život i postali prilagodljivi prirodi. Stoga bi generacije na vlasti mogle, a možda i morale, biti u obavezi da savremenoj omladini omoguće da dio svoje energije usmjeri ka društveno korisnom radu, služeći se iskustvima prethodnih generacija.

o odzivu i nesebičnosti mladih ljudi kada se na prostorima bivše Jugoslavije desi neka elementarna nepogoda ili nesreća (nedavne poplave u Srbiji, Hrvatskoj, BiH...), kada se omladina utrkuju ko će prije stići da pomogne unesrećenima, a time i društvu u cjelini.

Zaista je teško na upečatljiv način prenijeti aktivnosti i događaje koji su se odvijale na trasi i kasarnama akcijaša, jer svaka od tih akcija imala je posebne tople tonove.

U posjete akcijašima su dolazili brojni profesori Pravnog fakulteta iz Beograda. Generacije tadašnjih studenata imale su sreću i privilegiju da znanja stiču od najuglednijih profesora na jugoslovenskim prostorima: *Mihaila Konstantinovića, Milana Bartoša, Borislava Blagojevića, Radomira Lukića, Andrije Gamsa, Mehmeda Begovića, Jovana Đorđevića, Slobodana Perovića, Miroslava Pečujlića*. Ovi i skoro svi ostali profesori Pravnog fakulteta u Beogradu bili su gosti radnih brigada, a pojedini su određeni broj dana provodili i radili skupa sa studentima. Radne brigade obilazili su i društveno politički radnici Beograda, Srbije, Crne Gore i drugih republika.

Na radne akcije dolazili su i zaljubljeni akcijaši (momci sa djevojkama) ili su se na samim akcijama rađale ljubavi, koje su se u dosta slučajeva završavale brakom. To je pratilo i brigadu u kojoj je autor ovog teksta bio brigadir. Nekoliko brakova je sklopljeno po povratku sa radne akcije ili nakon diplomiranja. Zaista je tako nešto bilo lijepo posmatrati, jer su se mladi parovi nalazili na tronu sreće vođeni iskrenom ljubavlju; oni se, međutim kad je u pitanju rad i red, na trasi ni u čemu nijesu razlikovali od ostalih. Naprotiv, isticali su se, dobijali priznanja i udarničke značke! Kumovi su im najčešće bili njihovi drugovi, kolege, akcijaši.

Istinито i zanimljivo je saznanje da su pojedini studenti Pravnog fakulteta u Beogradu bili akcijaši-učesnici radnih akcija u više navrata. Bilo je i takvih koji su bili čak u dvanaest radnih brigada. Brigadir Aleksandar Jovanović-Roca bio je na četrnaest radnih akcija.

Zvuči, međutim, gotovo nevjerovatno da je skoro sasvim slijepi student beogradskog Pravnog fakulteta, Jagoš Đuretić iz Podgorice, bio aktivni akcijaš radnih brigada. Po čitav dan je u društvu svog druga Dimitrija Đurovića baratao krampom. Bio je samouvjeren, šaljiv, nevjerovatan! Bio je veoma podsticajan ostalim akcijašima. Zbog njegovog neumornog rada, gdje je možda ponekad udario krampom na pogrešno mjesto, neko od stihotvoraca mu je napisao pjesmicu, koja glasi: *Nijedan okati i rukati, ne može izlopatati, šta naš Jale može iskopati*. Taj ugledni pravnik i akcijaš svoj radni vijek završio je u poznatom Izdavačkom preduzeću „Filip Višnjić“, gdje je obavljao dugogodišnju funkciju generalnog direktora.

Pošto se iz kasarne na radne zadatke odlazilo pješke, a isto tako i vraćalo i to u stroju, put su uvijek pratile horske pjesme, najčešće partizanske. Naravno, bilo je i drugih pjesama, zavisno gdje su akcijaši radili ili su pjevane neke prigodne povodom određenog događaja ili slučaja. Evo kratke pjesme sa radne akcije u Skoplju: *Aoj Skoplje, grade mili, mi te nismo napustili, Dizaćeš se do visina, gradiće te omladina*.

Brigadu „Miladin Popović“, angažovanoj na delu trase kod *Mokrice* u Sloveniji, posjetio je 1958. godine i drug Tito, skupa sa Aleksandrom Rankovićem i još jednim brojem visokih funkcionera.⁷ Iako je tog dana padala kiša, Tito je izvršio smotru brigade. Brigadisti su zapjevali iz prigodnog glasa: *Druže Tito samo piši, radićemo i po kiši*.

⁷ Drug Tito je često obilazio akcijaše omladinskih radnih brigada. I godine 1961., drug Tito je prisustvovao otvaranju autoputa Grdelica-Skoplje. Tom prilikom mu je iz ruku brigadira Draga Kuburovića, komandanta naselja, uručena udarnička značka. Tito se uz smijeh obratio brigadirima pitanjem da li je on zaslužio udarničku značku. Nastao je gromoglasni aplauz koji je prerastao u pjesmu *Druže Tito mi ti se kunemo, da sa tvoga puta ne skrenemo*.

Josip Broz Tito i Blažo Jovanović bili su rado viđeni gosti na radnim akcijama

Raznovrsne pjesme sastavljali su brigadiri. Jednu kratku, rimovanu udvaračko-ljubavnu pjesmicu napisao je i autor ovog članka i arhivistički je sačuvao:

*Slušaj curo mnogo vrediš,/ dođeš s trase pa se središ,
skidaš zavoj s obe ruke,/ i bez bola i bez muke, istuširaš i
odmoriš,/ zatim želju da ostvariš, priroda je svima verna,/ partizanka već je spremna, sve će biti prijatno i lako,/ pogledi
nas ne prate daleko, u kasarnu ne smemo kasniti,/ ujutro je
rano ustajati.*

*Radila je i Foto sekcija. Poštovan je kodeks
ponašanja brigadira pa je uvijek ono bilo korektno*

Đuro Kovačević i Slobodan Anđić, komandiri četa, skupa sa Slobodanom Vučetićem i Svetozarom Đurovićem, imali su dosta truda da je učine brigadirski pjevljivom, na čemu im je autor bio zahvalan, pošto je i ona ponekad izlazila iz grla akcijaša, naročito kada su se umorni, izgladnjeli i žedni vraćali sa trase.

Kao da smo živjeli u gradu - svakodnevno je stizala i deljena pošta. Sve je bilo organizovano do izvodljivih mogućnosti.

Pošta je u naselje stizala redovno

Hrana je bila dobra i kalorična, onakva kakva je bila potrebna za fizičke radnike, a akcijaši su tada bili i fizikalci. Treba uvijek naglašavati, što je inače znano, da podvižnici i junaci tih akcija nijesu bili pojedinci (bez obzira što su se mnogi od njih isticali, zbog čega smo im veoma zahvalni), već su heroji radnih akcija bile brigade i svi njihovi brigadiri. Dokaz tome su i brojne publikacije koje govore o radnim akcijama.⁸

⁸ Publicista i brigadir pokojni Mladen J. Kovačević uradio je izuzetno vrijednu knjigu pod naslovom „Magistrala naše mladosti“, Kulturno prosvjetna zajednica, Podgorica, 2001.

Šalovanje je naučeno radeći za vrijeme srednjoškolskih ferija na građevinama u Cetinju⁹

Svaki sat na radnim akcijama bio je programiran, od ustajanja, pospremanja kreveta, brijanja, umivanja, podizanja jugoslovenske zastave uz pjevanje himne *Hej Sloveni*, doručka, uzimanja pribora za rad, odlaska, uz brigadirsko-horsko pjevanje, do gradilišta (trase), naporan i prijatan rad uz prisustvo higijeničara za pružanje prve pomoći i vodonoše, zaduženog za vađenje vode iz bunara i njeno donošenje u kofama, kako bi ugasili žeđ umorni i znojavi akcijaši tog izuzetno toplog avgusta. Zatim povratak do kasarne, takođe uz pjesmu, ostavljanje pribora za rad, kupanje, ručak, odmor i različite vrste zabave, večera, spuštanje zastave uz himnu, priprema za spavanje. Sve je funkcionisalo do savršenstva.

⁹ Originalna fotografija, koju prilaže pisac ovog teksta, sa trase Autoputa „Bratstvo-jedinstvo“, gdje kao pojedinac šaluje graničnike trase, bila je izložena na panou u krugu kasarne u Vršinu. Odatle ju je isti krišom prisvojio.

U slobodnom vremenu, prema programu, a ponekad i *ad hoc*, odvijao se kulturno-zabavni život. Posle ručka, prema željama akcijaša, bila je obuka za pojedine zanatske struke, a posebno (što je akcijaše naročito interesovalo), bila je obuka za upravljanje motornim vozilima - motociklom i automobilom. Nakon obavljene obuke, iz Beograda je dolazila komisija pred kojom se polagao vozački ispit. Jedan broj akcijaša iz svih brigada se vratio svojim kućama sa dozvolama „B“ kategorije za upravljanje automobilima ili za upravljanje motociklom, traktorom.

Muzički, informativni programi i izveštaji o radu akcijaša čuli su se svakodnevno sa postavljenih zvučnika. Informacije su dobijane i preko oglasnih tabli. Brigadiri su bili opterećeni tragedijom koja je tada zadesila Jugoslaviju, zemljotresom u Skoplju. U toku trajanja radne akcije u Vršinu, pravio se spisak ko će od brigadira nastaviti sa pripremom da se ide na vanrednu radnu akciju u Skoplje. Većina je to htjela i prijavila se, ali ostali akcijaši zbog polaganja ispita u septembarskom ispitnom roku, nijesu mogli da idu da ne bi izgubili godinu.

Mnogi događaji koji su se zbili u vremenu trajanja radne akcije ostali su upečatljivi kao da su se odigrali skoro, a ne pre 50 godina. Brigadir Bašo Božović iz Podgorice pitao je komandanta brigade Marinka Učura: *Komandante, zašto jedan buldožer ne prođe, pa za pet minuta iskopa kanal i prenese zemlju i time nam olakša posao, da se naši krvavi žuljevi od ašova, lopata i krampova bar za kratko smire, od intenzivnog napornog rada koji sa zadovoljstvom činimo danima?* Komandat je odgovorio da radne akcije nemaju samo radno-korisni cilj, već i sociološko-psihološki, obrazovni, kulturni, fizički, a prije svega drugarski karakter, gdje se okupljaju akcijaši iz svih krajeva zemlje i inostranstva, pa u međusobnim poznanstvima i druženjem učvršćuju bratstvo i jedinstvo i stiču brojna prijateljstva.

U vremenu pauze poslali su jednu vrijednu brigadirku i autora ovog članka da odu do bunara i donesu u kofama vodu.

Kako je sunce jako grijalo, a bunar bio dosta udaljen, to je koleginici u jednom trenutku pozlilo. Pomjerio sam je odmah u hlad i spustio na travu. Njoj je bilo sve gore. Raskopčao sam joj brigadirsku bluzu i rashladio vodom iz njezine kofe i mahao ispred njenog lica tom istom bluzom da dođe do svježeg vazduha. Na sreću, to joj je pomoglo i brzo se oporavila, ali na moje iznenađenje, umjesto da se zahvali za nesebičan trud, ona me je izgrdila govoreći da je nije trebalo raskopčavati, ni skidati bluzu, jer je to, navodno, bilo nepotrebno. Zaista sam se tog momenta osjećao neprijatno, bez obzira što nijesam ni za trenutak pomislio, a kamoli gledao u njene veoma bujne grudi, već sam imao želju da je što prije povratim. Od tog slučaja nastala je priča koje kod svakog susreta rado posjetimo i o njoj u šali pričamo. Ova priča uvijek izaziva prijatnost i smijeh, a sa njom su upoznate ne samo naše porodice, već i svi brigadiri brigade *Pavle Goranin-Ilija*.

Brigada *Pavle Goranin Ilija* bila je najuspješnija u naselju *Borac* u Vrčinu za 1963. godinu, sa najviše pohvala i priznanja: dva puta proglašena je udarnom brigadom, nagrađena diplomom AVNOJ-a, odlikovana Ordenom rada sa crvenom zastavom i naravno, određeni broj akcijaša dobio je udarničke značke. Radosni zbog postignutih rezultata, zasluženih nagrada, stečenih poznanstava, iznjegovanih drugarstava i prijateljstava i što se vraćaju sa radne akcije zdravi i bez povreda, a opet žalosni što se rastaju, oni su sve od naselja *Borac* do željezničke stanice u Vrčinu i dok su čekali voz, pjevali pjesme, najčešće ponavljajući onu *Oj, drugovi jel' vam žao, rastanak se primakao*. Ta razdraganost i veselje pratila je akcijaše ne samo u vozu od Vrčina do Beograda, već i nakon izlaska iz voza, do Pravnog fakulteta, putanjom tramvaja „dvojke“, gdje su srdačno dočekani.

To je istorija, to je arhiv, to je pravo. I to će se izučavati i objavljivati.

Jedan broj aktivista i danas, kroz određene manifestacije, traži da se evociraju utisci, rezultati i vrijednosti radnih akcija,

jer na pamćenju i na pisanoj riječi počiva svijet. A na čemu bi drugo? Naime, oni insistiraju da treba podržati ponovno organizovanje radnih akcija, na drugim terenima, pod modificovanim propozicijama i uslovima što mnogi akcijaši i prihvataju kao ozbiljnu mogućnost.

Osim toga, u cilju očuvanja i publikovanja arhivske građe sa omladinskih radnih akcija, smatramo ispravnim:

- da je mjesto cjelokupnoj arhivskoj građi vezanoj za omladinske radne akcije u arhivima, uz poštovanje arhivističkih principa i posebno njihove stvarne i mjesne nadležnosti;
- da je potrebno učiniti napor da se otkrije gdje se nalazi ona arhivska građa o omladinskim radnim akcijama koja nije pohranjena u arhivima, da bi se preuzela i združila sa ostalom građom radi njenog kompletiranja;
- da je cjelokupnoj arhivskoj građi vezanoj za omladinske radne akcije bilo kog karaktera (saveznog, republičkih ili lokalnih) potrebno obezbijediti mogućnosti korišćenja i objavljivanja.

Takođe, sa sigurnošću se može zaključiti:

- *da su radne brigade obilježile i obogatile život akcijaša i donijele sveukupnu korist Jugoslaviji;*
- *da je svim akcijašima i onima koji su upoznati sa njima, rad omladinskih radnih brigada na izgradnji utoputa Bratstvo-jedinstvo i Jadranske magistrale kroz Crnu Goru bio ekonomski, društveno i vaspitno isplativ;*
- *da je svima njima ostala zajednička ljubav i odanost prema domovini, njenoj slobodi, nezavisnosti i procvatu;*
- *da su ideali brigadira bili i ostali sloboda rada i stvaralaštva, izgradnja društva socijalne pravde, slobode i prava ljudi i države, njihova međusobna povezanost, solidarnost i povjerenje;*
- *da je jedan broj akcijaša radnih brigada bio poreklom iz afričkih i azijskih država, koji su postali ugledni*

privrednici, diplomate, političari i državnici, a ostali su vjerni prijatelji država sa jugoslovenskih prostora;

- *da je najteži, na radnim akcijama, bio momenat rastanaka;*
- *da ukoliko bi opet nastalo doba sličnih okolnosti, odnosno ukoliko bi se krenulo sa radnim akcijama, zasigurno bi omladina sela i grada jednako pristupila takvom pokretu.*

Прикази

ODNOSI CRNE GORE I BUGARSKE 1878-1913

- zbornik dokumenata-

(priredile i uredile: *Milena Todorakova, Mirjana Kapisoda*;
izdavači: *Državna agencija „Arhivi” Bugarske i*
Državni arhiv Crne Gore, Sofija 2015)

Protokolom o saradnji, koji su još 2001. godine potpisali Državni arhiv Crne Gore i Državna agencija arhivi iz Bugarske, trasiran je put dugoročne saradnje na istraživanju, publikovanju i popularizaciji arhivske građe koju posjeduju nacionalne arhivske institucije Crne Gore i Bugarske. U duhu sporazuma o saradnji, realizovano je nekoliko zajedničkih projekata, a publikovanjem zbornika dokumenata o odnosima između Crne Gore i Bugarske realizovana je ideja programske saradnje i ostvaren delikatan i značajan poduhvat.

Krajem 2015. godine objavljen je zbornik dokumenata pod nazivom „*Odnosi Crne Gore i Bugarske 1878-1913 g.*”. Period od sticanja nezavisnosti ove dvije balkanske države 1878. do prekida zvaničnih diplomatskih odnosa juna 1913. godine, hronološki je okvir za istraživanje prvorazredne dokumentarne građe koje sadrže arhivske institucije Crne Gore i Bugarske. Tematski okvir izložbe ustanovljen je tako da odgovori potrebi predstavljanja (dis)kontinuiteta, karaktera, vidova, odnosno cjelovitosti odnosa, između dva naroda i dvije države, počev od dinastičkih, zatim diplomatskih, političkih, kulturnih do ekonomskih i privrednih. Složenost i sve-

obuhvatnost tematskog okvira istraživanja bitno je odredila strukturu sadržaja *Zbornika dokumenata*.

Istorijski antagonizmi nastali usljed političkih, dinastičkih, diplomatskih odnosa i aspiracija Velikih sila, kao i narodonosni, odnosno nacionalno-oslobodilački pokreti balkanskih naroda, opšti su okvir u kojem treba posmatrati prirodu i karakter odnosa među balkanskim narodima i državama. Presudan uticaj na ukupna dešavanja imala je politika Velikih sila prema balkanskim narodima, koja je podsticala njihove sukobe, podgrijavała ili zauzdavala aspiracije. Na taj način je stvarana klima uzajamnog nepovjerenja i netrpeljivosti koja je bila ferment za sva previranja. U tom kontekstu se odvijaju odnosi između Bugarske i Crne Gore.

U relativno kratkom istorijskom periodu (nepunih 35 godina) i istorijskom kontekstu koji smo spomenuli, odnosi Crne Gore i Bugarske se razvijaju periodično od "tradicionalno dobrih do tradicionalno loših" i obrnuto.

Nesumnjivo je da Berlinski kongres predstavlja preokret u istoriji crnogorskog i bugarskog naroda. Po sticanju nezavisnosti, Crna Gora teži da užurbano rješava nagomilane probleme i popravi teško stanje koje je bilo tekovina njene istorijske sudbine. Zbog potreba svojih političkih i ekonomskih interesa kao i privrednog razvoja, Crna Gora ulaže značajne napore na konsolidaciji i normalizaciji diplomatskih odnosa sa drugim državama.

Sa svoje strane, Bugarska takođe preživljava značajne trenutke svoje istorije na putu ka ostvarenju pune samostalnosti, jer joj je odlukama Berlinskog kongresa uskraćena nezavisnost i teritorijalni integritet.

Neposredno nakon Berlinskog kongresa nastupa period zbližavanja dvije države, a posebno njihovih vladara. Tako je bugarski vladar Aleksandar Battenberg prvi strani vladar koji je zvanično posjetio Crnu Goru 1883. godine. Njemu je priređen veličanstven doček i ukazana izuzetna pažnja. Između ostalog, tom prilikom su isticani i odnosi između dva na-

roda: „Između nas i Bugara nema što da se raspravlja niti da se iz toga uglavljuje...bratski odnosi postojali su od starine i postoje i danas između Crne Gore i Bugarske... a ti odnošaji nijesu postali nikakvom diplomatskom majstorijom, nego su sami sobom dani, tj. proistekli su iz krvavijeh sveza i istovjetnih interesa dva naroda”.

Nedugo potom, prevratom u Plovdivu od 06.09.1885. godine, proklamovano je ujedinjenje Istočne Rumelije i Bugarske, što su Velike sile smatrale revizijom Berlinskog kongresa i energično se usprotivile tom činu Bugarske. Stav Velikih sila, a ponajprije Rusije, Crna Gora je slijedila u svojoj politici i ostala je uzdržana iako je pomno pratila razvoj događaja.

Dolaskom na vlast u Bugarskoj Ferdinanda I Koburga prekidaju se i zamiru politički odnosi između dvije države, jer Crna Gora slijedi stav Rusije. No, odmah po priznanju kneza Ferdinanda I za nasljednog vladara od strane Rusije, uspostavljaju se diplomatski odnosi između Crne Gore i Bugarske. Sa tim ciljem je crnogorski ministar inostranih djela Gavro Vuković poslat u diplomatsku misiju u Sofiju. Primljen je u audijenciju na najvišem nivou i tom prilikom je izrazio stav Crne Gore: *“Vaše Kraljevsko Visočanstvo lični odnošaji između V. Visočanstva i moga Gospodara nijesu nikad prekidani... ali zvanični odnošaji bili su prividno suspendovani. Stoga me moj Gospodar šalje da Vam javno izrazim njegovo divljenje u mudrosti, taktu i izdržljivosti vašoj, čime ste poslije toliko godina raznih iskušenja održali pobjedu nad predrasudama ruske diplomacije i drugih sila, koje su joj sekundirale...”*¹

Nakon toga, nastaje period ponovnog zbližavanja i prijateljstva što je rezultiralo uspostavljanjem bugarskog diplomatskog predstavništva na Cetinju 1897. Crna Gora, usljed nedostatka finansijskih sredstava, ne ispunjava obavezu reciprociteta i ne otvara svoje predstavništvo u Sofiji.

¹ *Crna Gora i Bugarska 1878-1918 : izložba dokumenata*, Srđan Pejović (tekst uz katalog).

Crnogorsko-bugarski kontakti bili su vrlo česti tokom 1897. i 1898. godine, pa dolazi do susreta dva vladara u Opatiji i kasnije u julu do priželjkivane posjete Ferdinanda I Crnoj Gori. Doček Ferdinanda I na Cetinju prevazilazio je sve do tada viđeno. On je sa svoje strane svojom pojavom, šarmom i darežljivošću ostavio vrlo prijatan utisak. Lične simpatije koje su dva vladara ispoljavali jedan prema drugom upućivale su na osnov za jedan ozbiljan savez, nezavisno čak od svih formalnih ugovora.² U periodu do proglašenja Crne Gore za Kraljevinu 1910. godine i ponovnog dolaska Ferdinanda I u Crnu Goru, odnosi između dvije države razvijaju se u duhu saradnje. Ugovor o trgovini i slobodnoj plovidbi, koji je potpisan maja 1909. godine, svjedoči o namjerama da se privredna i trgovinska saradnja učvrsti i proširi. Na polju obrazovanja, čitava plejada crnogorskih oficira završava vojne škole u Bugarskoj, među kojima su i nosioci visokih bugarskih odlikovanja i istaknuti vojni zapovjednici.

Na lični poziv knjaza Nikole, Ferdinand I je prisustvovao svečanostima povodom proglašenja Crne Gore za Kraljevinu u avgustu 1910. godine, uprkos tome što knjaz Nikola nije uzvratio prethodnu posjetu o čemu je bilo riječi 1902. godine. Kralj Ferdinand je manifestovao prijateljsko raspoloženje prema crnogorskom vladaru, pa se odazvao pozivu i sa prijestolonasljednikom Borisom posjetio Cetinje 1910. godine.

Kralj Nikola nije uzvratio ni ovu posjetu pa je nastalo izvjesno zahlađenje odnosa. Povodom proslave punoljetstva prijestolonasljednika Borisa, svečanostima je prisustvovao crnogorski prijestolonasljednik Danilo.

Suštinski, ovo su ipak bili sporedni problemi koji su prevaziđeni radi ostvarivanja višeg cilja, a to je stvaranje Balkanskog saveza na principu „Balkan-balkanskim narodima”. Računajući da među njima nema neriješenih i spornih pitanja, balkanske države su ušle u rat protiv Turske 1912. godine koji su okončale vojnim uspjehom. Međutim,

² Isto.

aspiracije Srbije i Bugarske na Makedoniju dovele su do II balkanskog rata u kojem je Crna Gora, uprkos nastojanjima Bugarske, odlučila da slijedi Srbiju i uputila je Dečanski odred na ratište. Tako su dvije zemlje od saveznika postale neprijatelji. Diplomatski odnosi su prekinuti, a rusko poslanstvo na Cetinju je preuzelo zastupanje bugarskih interesa u Crnoj Gori.

U najkraćem, ovo predstavlja istorijski kontekst odnosa između Crne Gore i Bugarske u naznačenom periodu. Imajući ovo u vidu jasno je koliko je pred priređivačima bio delikatan posao i složen zadatak.

Dokumentacija sačuvana u bugarskim i crnogorskim arhivima, na ovu temu, značajna je po obimu. Pri odabiru dokumenata za publikovanje, prednost je data onima koji se prvenstveno odnose na razvijanje obostranih odnosa. U zborniku je ukupno predstavljen 431 dokument - 274 iz Centralnog državnog arhiva, 155 iz Državnog arhiva Crne Gore i još 2 dokumenta, koji se nalaze u oba arhiva. Sistematizovani su hronološki. Tekst je prikazan na jeziku originala: bugarskom, crnogorskom ili francuskom jeziku. Prevod je dat kao bilješka ispod linije, i to samo riječi i izraza, kada su napisane na jeziku različitom od jezika osnovnog teksta. Pri prezentaciji teksta crnogorskih dokumenata sačuvane su sve osobenosti originala. U potpunosti je zastupljen izvorni tekst, odnosno zadržane su njegove stilske, gramatičke i pravopisne osobine, ali i ostali kriterijumi iz načela publikovanja. Dokumentacija pisana na bugarskom jeziku je usklađena sa utvrđenim naučnim zahtjevima: sačuvan je stil i jezik, dok su prikaz, pravopis i interpunkcija prilagođeni pravopisnim zahtjevima savremenog bugarskog jezika. Ovo prilagođavanje obuhvata zamjenu određenih slova savremenim slovnim oznakama. U pitanju su slova "Ѣ" i "Ѣ" na kraju riječi, upotreba neophodnih interpunkcijskih znakova, članova i slova, dopunjavanje duplih predloga "v" i "s", kao i ispravka očiglednih pravopisnih grešaka.

Na svakom dokumentu je dato zaglavlje na bugarskom i crnogorskom jeziku, koje ukazuje na vrstu dokumenta, autora, adresu, uz sažetak njegove sadržine. Osim toga, naznačeni su i mjesto i datum nastanka dokumenta koje je identično sa originalom. Ispod osnovnog teksta je navedeno mjesto čuvanja originalnog dokumenta (CDA-Centralni državni arhiv; DACG-Državni arhiv Crne Gore), sa osnovnim podacima: broj fonda, opis, arhivska jedinica, list, kao i informacija o tome da li je u pitanju original ili prepis dokumenta, da li je ispisan rukom ili na pisačkoj mašini i kojim jezikom. Za lakše snalaženje u pretraživanju pojmova, čitaoci imaju na raspolaganju kratki imenski i geografski registar.

Publikovanjem ovog *Zbornika dokumenata* nacionalne arhivske institucije Crne Gore i Bugarske obezbijedile su prvorazrednu dokumentarnu osnovu i nezaobilazno štivo za proučavanje odnosa između dvije države i dva naroda. Urednicama i priređivačicama treba čestitati na minuciozno sprovedenom istraživačkom postupku, kao i na tehnički savršeno pripremljenom zborniku dokumenata. Rad i znanje koji su manifestovani u zborniku treba da služi na čast i njima lično i institucijama koje predstavljaju.

Srđan PEJOVIĆ

**Mladen Vukčević : KOMENTAR USTAVA CRNE GORE
(Univerzitet Mediteran, Podgorica, 2015)**

Mladen Vukčević, univerzitetski profesor, poznati pravnik, naučnik i visoki državni zvaničnik, koji je obavljao najviše dužnosti u državnoj i sudskoj vlasti, napisao je knjigu „Komentar Ustava Crne Gore“. Po osnovu svog naučnog i profesionalnog angažmana, stečeno teorijsko i praktično znanje i iskustvo u oblasti prava i državnih poslova mu je, pored velikih stručnih i naučnih kvaliteta, značajno pomoglo i omogućilo da napiše ovu veoma studioznu i kompleksnu knjigu, što nije bio nimalo lak naučni zadatak, potrebitu nauci i stručnjacima raznih profila.

Podsjetio bih uvažene čitaoce da je kod nas do sada bilo nepisano pravilo i praksa da ovakve knjige piše, obično, tim od više autora. Međutim, Vukčević je to učinio sam, veoma uspješno, što dovoljno govori o njegovoj pregalačkoj ličnosti i inventivnosti, pored velikih i dokazanih kvaliteta vrsnog intelektualca i poznatog stvaraoca. Da budem iskren, ovakvu studiju na navedenu temu sam očekivao ranije, ne poradi samo nauke, nego što nam je bila i potrebna u radu.

Vukčević u uvodnoj bilješci studije kaže da će ona izazvati interes i nepravnika, što je njen značajan i dodatni kvalitet, a dodao bih da bi bilo interesantno čuti i njihovo mišljenje o ovoj knjizi. Kao što je poznato, danas ustave pišu stručnjaci iz više naučnih disciplina i proučavaju ih multidisciplinarno, tj. sa stanovišta više nauka: politikologije, istorije, filozofije, sociologije, lingvistike, arhivistike i dr., što kod nas i nije

uobičajeno. Uz to, ukazao bih na činjenicu, da ima nas koji nijesmo pravници (ustavno pravo smo izučavali na drugim društvenim fakultetima), među kojima sam i ja, ali sam imao privilegiju da mi predavači za navedeni naučni predmet budu akademici Jovan Đorđević i Aleksandar Fira.

Dakle, reći ću riječ-dvije o ovoj značajnoj studiji Vukčevića na osnovu navedenih saznanja, nekog ko nije pravnik, iz ugla nauke kojom se više decenija bavim – arhivistike. To je, kada je riječ o dosadašnjoj naučnoj praksi, mora se priznati, malo neubičajeno i dosta nepoznato. Arhivističkih radova na pravne, odnosno ustavnopravne teme, ne da nije bilo, nego smatralo se da oni nijesu mogući, i da nema nikakvih veza pomeđu ove dvije nauke. Rekao bih, po mišljenju nepravnik, da su ustav i ustavnopravna problematika previše u dominaciji pravnih nauka i pravnika, te da neki i danas smatraju da na ovom polju druge nauke nemaju što da traže, što je neodrživo i prevaziđeno.

Prije nego što pređem na sami prikaz ove studije, iznio bih nekoliko opštih zapažanja o ustavnosti, ustavnopravnoj problematici i samom sastavljanju i pisanju ustava kod nas, koji na određen način, odnosno posredno govore i idu u prilog nivoa i kvaliteta sadržaja ove knjige.

Treba reći, a to se dobro vidi kod ove Vukčevićeve naučne publikacije, da mi nemamo dugu i bogatu ustavnu tradiciju, niti nauke o ustavnom pravu, za razliku od mnogih zemalja iz našeg bližeg i daljeg okruženja. Mišljenja sam, da ustavnost, odnosno donošenje ustava u Crnoj Gori počinje dosta kasno, donošenjem Ustava 1905. godine, koji je napisao Stevan Ćurčić novinar i publicista iz Trsta, koji je kod nas do sada i najbolji ustav, što se pomalo zanemaruje u nauci.

Isčitavanjem i analizom studije, vidi se da je Vukčević školovan i jak metodolog, što je dosta slaba strana većine naših naučnika, a u naučnoistraživačkom postupku je koristio: pravni, sociološki, komparativni, odnosno uporednopravni, istorijski metod, što je bilo od neprocjenjivog značaja za kvalitet, sistematičnost i koherentnost studije kao cjeline, kao i njenih

sastavnih djelova. Autor je, kako sam ističe, više za sistematsko i ciljno tumačenje ustavnog teksta koje je više u primjeni u ustavnoj teoriji i praksi, od normativnog, koje može biti samo polazište u ustavnoj analizi i tumačenju. Primjena navedenih metoda je dosljedna, profesionalna i cjelovita i utemeljena na poštovanju pravila i postupaka metodološke nauke. Kod primjene istorijskog metoda, Vukčević čini određenu manju metodološku opasku i ističe da je svega osam godina primjene ustava, što je, možda, premalo da se može govoriti o njegovoj verifikaciji, ali njime „analiziran je istorijski hod crnogorske ustavnosti i njen uticaj na oblikovanje aktuelnih ustavnih rješenja“. Veoma je bitno navedeno stanovište Vukčevića o istoriografskoj verifikaciji ustava, koje je kod nas dosta rijetko i, rekao bih, dosta opterećeno subjektivizmom, apologetikom i sl. Prije svega, on je akt, konvencija jedne zemlje, odnosno konstelacije vodećih društvenih snaga i društvenih odnosa u jednoj zemlji. Kada pogledamo građansku ustavnopravnu misao, ustav je akt (po meni posve tačno i prihvatljivo) koji utvrđuje i brani položaj i vlast vladajuće klase, političke elite i njene ideologije. Prema tome, manju ili veću ideološku obojenost ustava moramo uvijek imati u vidu kod, maltene, svih zemalja. Rekao bih da su svi ustavi u određenoj mjeri ideološki.

Sljedeće što naglašavam i veoma cijenim u ovoj studiji je stanovište Vukčevića da ustav treba tumačiti i primjenjivati saobrazno društvenim, političkim i drugim uslovima njegovog nastanka. Navedeno stanovište autora je naučne i metodološke prirode, posve razrađeno i do krajnjih konsekvenci dovedeno i opšteprihvaćeno u ustavnom pravu na prostorima bivše Jugoslavije i u svijetu, što govori o Vukčevićevom obimnom praćenju domaće i strane stručne i naučne literature. S tim u vezi, autor ističe: „Stoga pisanje komentara Ustava iziskuje analizu uslova u kojima se Ustav donosi, primjenjuje i mijenja, ostvaruje ili ne ostvaruje“. Politikološki i istoriografski gledano, prošli vijek i ovo sadašnje vrijeme obilježile su velike promjene: ratovi, revolucije, i dr.; ono je ispreturano i iskidano. To je i

period velikih i neprekidnih promjena u nauci, a duh svega tog, naročito novog, savremenog koje se ubrzano razvija i umnožava, vrlo se jasno i podrobno očituje u ovoj studiji M. Vukčevića.

Mišljenja sam da veliku teškoću u donošenju ustava i ustavnom pravu predstavlja odsustvo, odnosno pomanjkanje dosljednosti društvenog kontinuiteta, nastalog navedenim nepovoljnim političkim i uopšte istorijskim nasljedom i uslovima, čime su opterećene mnoge društvene nauke, ponajviše pravne, posebno ustavno pravo. Trebalo je dobro vidjeti, izučiti, povezati i prilagoditi vrednovanje ustava, koje je kod nas isključivo prepušteno pravu, odnosno pravnicima, politici, ideologiji, partijnosti. O vrednovanju ustava od strane drugih društvenih nauka kod nas, teško da možemo govoriti, o istorijskom gotovo nemoguće, sem kad nije pravosnažan i zamijenjen novim ustavom koji je naprečac istorijski kao što je bio onaj prethodni. Namjesto navedene valorizacije i vrednovanja od strane drugih nauka, prije svega istorije, lično dugogodišnje iskustvo me upućuje, ponavljam, na pojednostavljenu i gotovo posve ispropagandisanu neistorijsku i političku apologetiku. Po nekom čudnom pravilu kod nas su ustavopisci većinom ljudi sa vlasti ili bliski vladajućem režimu, vrlo malo najveći i nezavisni autoriteti i znalci pravne, odnosno ustavne struke i nauke, uz određeno učešće stručnjaka i naučnih ljudi iz drugih društvenih nauka: istorija, filozofija, sociologija, politikologija, lingvistika, i dr. Mahom, ti isti ljudi sa činovničkim staležom ustav vrednuju kao najbolji, gotovo savršen i da će učiniti veliki iskorak u daljem, razvoju ustavnosti i istorijskom hodu zemlje i to se moralo zaista takvim i smatrati. O istoričnosti nekog djela, pa i pravnom i historiografskom naučnom principu su neprevaziđeni i aktuelni uputi Hegela, Sartra, i dr.; međutim, o tome bih istakao Njegoševu čuvenu misao „nek o djelu sudi pokolenje“.

Da bismo što bolje shvatili naučne i stručne radnika koji se bave ustavnim pravom, ukazujemo, kada je riječ o

našim društvenim i pravnim uslovima i nasljeđu, na dosta otežano vaspostavljanje širih, potpunijih i dugoročnijih zakonitosti i pravilnosti, koji bi bili dugoročno naučno validni, upravo zbog čestih i korjenitih promjena društvenih i političkih sistema i uopšte odnosa. Ustavno pravo iz navedenih i drugih razloga, a i iz razloga što je takva nauka traži. pored velike stručnosti i naučnosti, i veliku preciznost. Prisjetimo se *Vajmarskog ustava* Njemačke koji je važio u to vrijeme za najbolji i najdemokratskiji evropski ustav. Međutim, sadržao je određenu manju nepreciznost koja je omogućila Hitleru da dođe na vlast i uvede fašizam u zemlji. Ustavno pravo je nauka koja zahtijeva izuzetno veliku preciznost, znatno višu od niza drugih društvenih nauka, u analizi, tumačenju, objašnjenju, komentaru ustavnopravne problematike. Vukčevićev tekst u ovom pogledu je visokog nivoa, bolje reći, gotovo besprekoran, a što se tiče jezika veoma jasan, pregledan, vrlo prijemčiv i razumljiv za same pravnike, ali i za čitaoce i korisnike koji nijesu pravne naobrazbe.

Već sam naglasio da me ova studija ponajviše zanima sa arhivskog stanovišta, odnosno arhivistike i arhivske djelatnosti. O ovom aspektu ustavnog prava se malo zna, o uzajamnim vezama prava, ustavnog prava i arhivistike, kao i to da je arhivistika samostalna nauka koja pripada korpusu informacijskih nauka. Arhivistika se sastoji od više naučnih poddisciplina, a jedna od njih je i arhivsko zakonodavstvo, koje se u suštini bavi arhivskom pravnom normom, i to od najranijeg vremena. Njih na prostorima današnje Crne Gore imamo od srednjeg vijeka u statutima primorskih gradova: Kotor, Budva, kada se radi o notorijatima, komunalnim arhivima, notarima, kancelarima, potom u dvorskim kancelarijama i arhivima u njima, pisarima, dijacima, logotetima, koji su sastavljali i ispisivali dokumenta najvećeg državnog, pravnog, istorijskog značaja, koje često nalazimo i kod istoričara prava i ustavnosti, čije se analize i uopšte naučni rad na ovu temu uzajamno prožimaju, dopunjuju i od velikog su značaja. O njima Vukčević govori u prvom poglavlju studije i kvalifikuje

ih kao pravne akte do pojave pisane ustavnosti u Crnoj Gori. Kasnije, kako je nastajala i razvijala se savremena crnogorska država, tako se razvijala i zaštita arhivske građe i arhivska služba, a u kontinuitetu su nastajali zakonski i drugi propisi, pa i arhivski, kojima su postupno regulisana najvažnija pitanja arhivskog sistema u zemlji. Vukčević analizira važne državne zakone u Knjaževini, potom Kraljevini Crnoj Gori, u kojima ima i „arhivističkih odredbi“ i kojima je temeljena crnogorska arhivska djelatnost. Uzmimo *Zakonik opšti crnogorski i brdski* iz 1798. godine, koji je prvi crnogorski državni zakonski propis. On u članu 22 predviđa postojanje Narodne kancelarije (osnovana pri Praviteljstvu 1803. godine), koja je vodila državnu korespondenciju, evidentirala finansije, sastavljala, ispisivala i čuvala veoma važna državna dokumenta. Narodnu kancelariju su vodili školovani i učenici ljudi, mahom izvanjci, titulisani kao sekretari: đakon Arsenije, opat Dolci, Simo Milutinović, i dr. Vukčević u istom poglavlju naučno obrađuje ovaj *Zakonik* i ističe da on prvi put uređuje organizaciju državne vlasti na nivou zemlje, u čijem okviru ustanovljena Narodna kancelarija ima, kako dalje kaže „upravno-izvršne funkcije“. U ovom pogledu bih istakao i *Osnovni državni zakon o Knjaževskoj vladi i Državnom savjetu* iz 1902. godine, koji u članu 28 donosi niz normativnih i institucionalnih pretpostavki o formiranju crnogorskog državnog arhiva, a godina donošenja ovog zakona smatra se zvaničnom godinom njegovog osnivanja.

Kada je riječ o radu arhiva, odnosno arhivskoj djelatnosti, skoro i da nema stručno važnijeg posla koji nije povezan sa pravom i pravnim naukama. Mnogi od njih su povezani sa stručnim uputstvima i propisima, odnosno arhivskom pravnom normom, koja se može adekvatnije i tumačiti i primijeniti boljim poznavanjem prava i većom pravnom naobrazbom. Čak i oblasti poput tehničke zaštite arhivske građe: mikrofilmovanje, konzervacija i restauracija dokumenata odvija se na osnovu stručnih, odnosno pravnih normativa i standarda. Da ne govorimo da je sve više normi

iz međunarodnih konvencija i drugih međunarodnih pravnih propisa koji na određen način ograničavaju arhivski suverenitet zemalja, koje se primjenjuju u nacionalnim, odnosno njihovim vlastitim arhivima, arhivskim sistemima. Stoga se u neku ruku može govoriti i o međunarodnom arhivskom pravu i njegovom uticaju na arhivsku teoriju i praksu sve većeg broja zemalja. Vukčević je u studiji koristio uporedni, odnosno komparativno-pravni metod i ona ima obiluje navedenim naučnim rezultatima i saznanjima, koja mogu biti arhivistima od pomoći u metodološkim, osnovnim naučnim i drugim polazištima i postavkama. Uopšte komparativno pravo i te kako služi arhivistima u praćenju i izučavanju inostranih arhivskih teorijskih i praktičnih dostignuća i iskustava. Arhivi u Crnoj Gori sadrže velike količine arhivske građe, koja se može mjeriti, odnosno iskazati u više miliona dokumenata. Dio nje je pravne provenijencije, tako da možemo govoriti i o određenom pravnom arhivu, čiji jedan dio datira iz perioda srednjeg vijeka. Bez navedene arhivske građe ne bi bila moguća istraživanja na mnoge teme iz pravnih nauka, pa ni ustavnog prava, naročito ona šira, kompleksnija, iz starijeg vremenskog perioda. Pored doprinosa pravnim naukama, ostvarenim naučnim rezultatima, ona mogu koristiti i arhivistici i naučnoistraživačkom radu arhiva.

Posebno bih naglasio značaj ustava, ustavnog prava, odnosno Vukčevićeve studije na polju valorizacije i kategorizacije, odabiranja i izlučivanja, te sređivanja i obrade arhivske građe najviših, ali i drugih organa vlasti, čija je pravna i profesionalna pozicija data u ustavu: skupština, vlada, ministarstva, i dr., za vremenski period pravosnažnosti ustava koji je i predmet naučne analize Vukčevića. U ustavu, naročito u komentaru M. Vukčevića, za ove stvaraoce arhivske i registratorske građe data je detaljna i svestrana analiza i tumačenje: statusa, nadležnosti, funkcija, funkcionisanja, i dr., bez kojih ne bi bilo moguće valjano obavljanje naprijed navedenih arhivskih poslova. U vezi sa ovim, ukazao bih i na dobro poznati kriterijum valorizacije arhivske građe - da

je arhivska građa vrednija i značajnija što je veći društveni značaj njenog stvaraoca i obrnuto. Saobrazno tome, arhivska građa centralnih, najviših vlasti u zemlji je najznačajnija za društvo, kulturu, nauku i dr. Dragocjene podatke, informacije i saznanja nalazimo u Vukčevićевой studiji o svemu što je za arhivistiku i arhivsku djelatnost bitno za period poslije donošenja najnovijeg ustava. Šteta je što o ranijim ustavima Crne Gore nije bilo sličnih studija, čime bi se mnogo više postiglo u arhivskom radu na građi iz tog perioda.

Navedeni podaci i informacije u ovom radu su potrebni i značajni za arhivsku građu navedenih stvaralaca iz perioda nakon 2007. godine za još neke značajne arhivske poslove, posebno kada se radi o kulturnoj, prosvjetnoj, informativnoj, naučnoj arhivskoj djelatnosti, čijem razvoju doprinose arhivi u vlastitim sredinama. Svi oni, bilo da se radi o prezentaciji dokumenata u javnosti, za školske i prosvjetne svrhe, ili da se pripremaju i publikuju zbornici dokumenata ili, pak, stručno i naučno obrađuju pojedine arhivističke teme, zahtijevaju korišćenje i pravne i druge literature kao neophodnog uslova za njihovo valjano obavljanje.

Navedena studija M. Vukčevića biće od koristi pravnim i drugim društvenim naukama, pravnicima i nepravnicima i svima onima koji stvaraju i primjenjuju pravo, a naročito onima koji obavljaju i predstavljaju vlast. Njenu vrijednost vidim i u velikom doprinosu razvoju i nasljeđu ustavnog prava i budućim piscima ustava i najvažnijih zakonskih i drugih propisa. Iako nijesam po obrazovanju pravnik, ovaj skromni komentar o vrijednosti i sadržaju vrijedne studije prof. Vukčevića, nastao je iz potrebe da se i iz nepravničkog ugla sagleda kvalitet i značaj ove publikacije, što potvrdno govori o društvenoj višeslojnosti pravnih nauka, odnosno ustavnog prava.

Dr sc. Mile BAKIĆ

**František Šistek, NARATIVI O IDENTITETU: IZABRANE
STUDIJE O CRNOGORSKOJ ISTORIJI, Matica
crnogorska, Podgorica, 2015)**

CRNOGORSKI IDENTITET(I): POGLED ISKOSA

Teško da ijedna riječ u Crnoj Gori danas izaziva toliko pozornosti kao identitet. Kolektivni identitet predmet je različitih interpretacija u nauci, važan segment prepoznavanja političkih subjekata, ali i izvor snažne polarizacije društva u cjelini. Tradicionalističko shvatanje kolektivnoga identiteta kao petrificiranoga historijskog relikta, opterećeno (mahom uvezenim) etničkim, vjerskim i nacionalnim stereotipima i oštro suprotstavljeno svakoj formi alteriteta, u nedavnoj prošlosti Crnu Goru koštalo je političke i civilizacijske izolacije i historijskih stranputica čije posljedice se i danas osećaju. Problem kolektivnoga identiteta reflektovao se i na crnogorsku historiografiju, pa je krajem 60-ih godina XX vijeka iniciran, a danas i definitivno zaokružen proces polarizacije crnogorske historiografije, pri čemu, čini se, obje koncepcije, opterećene upravo pitanjem kolektivnoga identiteta i u prvome redu političkom historijom, ne pokazuju ni naznake metodološkoga iskoraka ka savremenijim modelima (re)konstrukcije prošlosti. Upravo s tih savremenih polazišta, a prije svega iz rakursa historije kulture, češki historičar František Šistek pristupa analizi nekih od čvorišnih tema crnogorske historije i historiografije u studijskoj knjizi *Narativi o identitetu*.

František Šistek (1977) završio je međunarodne teritorijalnestudijena Fakultetu socijalnih nauka Karlova univerziteta u Pragu (1999). S tezom *Likvidacija crnogorske države 1918.* diplomirao je modernu istoriju srednje i jugoistočne Evrope na Srednjoevropskom univerzitetu u Budimpešti, đe je 2001. godine odbranio magistarski rad *Obnova suverene Crne Gore u planovima crnogorske političke reprezentacije u egzilu, 1916–1922.* Doktorat iz kulturne i socijalne antropologije stekao je 2007. na Fakultetu humanističkih nauka Karlova univerziteta u Pragu, đe je odbranio disertaciju *Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima, 1830–2006.* Od 2006. zapošljen je kao naučni radnik u Institutu za istoriju Akademije nauka Češke Republike. Od 2010. predaje modernu istoriju Balkana na Fakultetu društvenih nauka Karlova univerziteta u Pragu u okviru češkoga i engleskoga nastavnog programa. Publikovao je preko 40 naučnih radova u stručnim časopisima, zbornicima i kolektivnim monografijama, preko 50 prikaza balkanističke literature, prvi pregled crnogorske istorije na češkom jeziku *Černá Hora (stručná historie státu)* (Praha, Libri, 2007) i prerađenu verziju doktorske dizertacije (*Náša braća na jugu. Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006* (Cetinje – Podgorica, Matica crnogorska, 2009), odnosno *Junáci, horalé a lenoši. Obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti, 1830–2006* (Praha, Historický ústav, 2011). 2011. Kao nagradu za mlade naučnike do 35 godina, dobio je *Premiju Otto Wichterle* Akademije nauka Češke republike.

U svom naučnom radu, Šistek se fokusira pretežno na reprezentacije i stereotipe „drugog“, problematiku tradicionalnoga društva i modernizacije, nacionalizam, kolektivne identitete i interpretacije balkanske istorije. Kao nesumnjivo najbolji poznavalac crnogorske povijesti među inostranim istoričarima, Šistek se za relativno kratko vrijeme oglasio već trećom knjigom posvećenom crnogorskoj istoriji. Dok su prve dvije knjige bile monografskoga karaktera, *Narativi o identitetu* studijska su knjiga i u njoj je Šistek sabrao pet studija koje je

publikovao u proteklih dvanaest godina mahom u inostranim časopisima i zbornicima.

U uvodnome radu „Narativi o istoriji, identitetu i temporalnosti u Crnoj Gori 1905–1945.“, Šistek se pozabavio evaluacijom rasprava o identitetu i istoriji u Crnoj Gori u prvoj polovini XX vijeka, odnosno od uvođenja parlamentarizma u Knjaževini Crnoj Gori do uspostavljanja komunističkoga režima na kraju Drugoga svjetskog rata. Polazeći od koncepta *režimā istoričnosti* francuskoga historičara Fransoe Artoga, u ovoj kompleksnoj studiji autor analizira ideje reorganizovanja i upotrebe prošlosti kod crnogorskih autora tokom prve polovine XX vijeka, posebnu pažnju posvećujući periodu između dva svjetska rata, kad dolazi do kristalizacije dvaju odvojenih konceptata nacionalne istorije i identiteta zasnovanih na etničkom određenju prošlosti (srpskom i crnogorskom). Podrobnom analizom stavova čiji se odjeci i danas mogu čuti u crnogorskim identitetskim raspravama, a čini se da nacionalna identitetska dihotomija do danas i nije izašla iz začaranoga kruga međuratne argumentacije, Šistek ukazuje da crnogorski slučaj i nije baš tako jedinstven kako nam se to ponekad čini, već da prati režime istoričnosti karakteristične za ukupni evropski kontekst XX vijeka. Upravo je ta šira kontekstualizacija crnogorskih narativa o istoriji, identitetu i temporalnosti posebno vrijedan segment ove Šistekove minuciozne analitičke studije i važan metodološki iskorak u interpretaciji crnogorske istorije i identiteta. Fokusirana na posebno zanimljiv i dinamičan period produkcije narativa o istoriji i identitetu, prvu polovinu XX vijeka, Šistekova pionirska studija iz ovoga domena nagovještava u kratkim crtama i ono što prethodi, kao i ono što slijedi naznačenom periodu, prizivajući nove radove na tu temu koji će dodatno i na nov način osvijetliti crnogorsku povijest (re)konstrukcije prošlosti.

Studija „Njegoševa grobnica na Lovćenu: promjene i re-interpretacije spomen mjesta u kontekstu sukcesivnih poli-

tičkih, ideoloških i nacionalnih projekata 1845–2010.“, takođe je zasnovana na konceptu kontekstualizacije. Pišući o istorijatu Njegoševe grobnice, Šistek se zapravo dotiče jedne od ključnih identitetskih „tačaka razdora“, budući da su upravo kontroverze oko podizanja mauzoleja na Lovćenu krajem 60-ih godina XX vijeka bile nagovještaj definitivnoga idejnog identitetskog rascjepa u Crnoj Gori. Analizirajući brojne izvore i prilično suprotstavljenu literaturu (bar kad je riječ o interpretaciji Njegoševe grobnice od 1916. godine naovamo), autor je ponudio serioznu i analitički besprijeekorno zasnovanu sintezu problematike, prateći širi društveno-istorijski ambijent i sazrijevanje suprotstavljenih identitetskih narativa.

U tekstu „Klerikalizacija nacionalizma: tumačenje vjerskog rivalstva između Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve 1989–2010.“ František Šistek preispituje blisku vezu između nacionalizma i religije, karakterističnu za predstave o Balkanu. Tom je studijom autor ponudio presek oprečnih interpretacija prošlosti pravoslavne crkve u Crnoj Gori, koje dolaze iz kruga crnogorskih i srpskih istoričara i intelektualaca, pokazujući kako isti istorijski izvori, na koje se pozivaju i jedni i drugi, mogu poslužiti za legitimne rekonstrukcije različitih verzija prošlosti te kako se te rekonstrukcije odražavaju na političku polarizaciju društva i jačanje konflikta u okviru zajednice.

Pregledni rad „Nacionalne manjine u Crnoj Gori nakon raspada Jugoslavije 1991–2003.“, nastao je u koautorstvu s Bohdanom Dimitrovom i nudi presek stanja nacionalnih manjina u periodu koji je Crna Gora, nakon raspada Jugoslavije, provela u federaciji sa Srbijom. Polazeći od činjenice da su na svim poslijeratnim popisima stanovništva etnički Crnogorci činili jasnu većinu te da je samoidentifikovanje Crnogorac ili Srbin u posljednjih nekoliko decenija zapravo postala stvar ličnoga izbora, pod nacionalnim manjinama autori u ovome radu podrazumijevaju nepravoslavno stanovništvo Crne Gore. U poglavljljima o Bošnjacima/Muslimanima, Albancima,

Hrvatima i Romima autori donose statističke podatke, istorijat tih podataka o kulturnim, vjerskim i političkim udruženjima koje reprezentuju pojedine od tih nacionalnih zajednica u Crnoj Gori. Rad je objektivna analiza položaja nacionalnih manjina u Crnoj Gori, no iako autori u zaključku konstatuju da je koegzistencija manjina i većinskoga stanovništva u Crnoj Gori naznačenoga perioda značajno bolja nego u većini ostatka stare Jugoslavije, u tekstu su navedeni i pojedini primjeri zločina kao svjedočanstvo zloga vremena i „sredstvo protiv namjerne amnezije“.

Završno poglavlje knjige čini studija „Interpretacije Crne Gore na pragu 21. vijeka“ u kojoj je Šistek izvršio komparativnu analizu pregleda crnogorske istorije koji su objavljeni od raspada Jugoslavije do kraja prve decenije XXI vijeka. Specifičnost Šistekova komparativnog pristupa ogleda se u tome što pojedinim pregledima i autorima ne daje integralni prostor, već u posebnim poglavljima koja prate hronološka čvorišta crnogorske istorije analizira odnos pojedinih autora prema konkretnome periodu. Predmet njegova interesovanja su knjige Tomasa Fleminga, Živka Andrijaševića i Šerba Rastodera, Elizabet Roberts i Keneta Morisona. Prateći hronologiju crnogorske istorije i propitujući interpretativne modele pomenutih autora, Šistek ne propušta da prokomentariše i analizira i druge brojne historiografske priloge nastale tokom posljednje decenije XX i prve decenije XXI vijeka, pokazujući izvanrednu upućenost u recentne tokove crnogorske historiografije, kao i poznavanje zastupljenosti crnogorske istorije u radovima inostranih autora. Iz Šistekove analize razvidno je da, bez obzira na oprečne interpretacije pojedinih perioda crnogorske istorije ili različita tumačenja etnogeneze Crnogoraca, u savremenoj historiografiji o Crnoj Gori dominiraju teme identiteta, etničke, političke i vojne istorije, dok izostaju radovi o socijalnoj i kulturnoj istoriji, a nove metodološke i interpretativne metode, poput oralne

istorije i rodni studija u tumačenjima crnogorske istorije igraju ili marginalnu ulogu ili sasvim nedostaju.

Knjiga Františka Šisteka *Narativi o identitetu: izabrane studije o crnogorskoj istoriji* vrijedan je doprinos savremenoj historiografiji, kako s aspekta analize identitetskih i istorijskih narativa koji tvore crnogorsku savremenost, tako i s aspekta novih metodoloških propitivanja crnogorske istorije i historiografije o Crnoj Gori.

Aleksandar RADOMAN

**Aleksandar Radoman: STUDIJE O STARIJOJ
CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOSTI,**
Matica crnogorska, Podgorica, 2015)

*VRJEDAN DOPRINOS
CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOJ ISTORIOGRAFIJI*

Nedavno je iz štampe izašla knjiga prvijenac Aleksandra Radomana, u izdanju Matice crnogorske u Podgorici.

Aleksandar Radoman prodekan je za nastavu Fakulteta za crnogorski jezik i književnost i asistent na predmetima iz oblasti nauke o književnosti. Doktorant je na Filozofskome fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Autor je 50-ak naučnih i stručnih priloga, priređivač i urednik nekoliko desetina izdanja iz oblasti filologije, prije svega istorije književnosti, član redakcije nekoliko časopisa, itd. No najvažnije od svega je to što je Aleksandar Radoman, nakon smrti Radoslava Rotkovića, bez sumnje najupućeniji u probleme crnogorske književnosti, naročito one do polovine XX vijeka. Da je tako, svjedoči i njegova knjiga o kojoj je ovđe riječ.

Za razliku od većine današnjih književnih proučavalaca mlađe generacije što pomodno i bez svrhe „proučavaju“ crnogorske književne pojave, nerijetko objavljuju i cijele knjige bez suvisle informacije, Radomanova je knjiga pisana klasično – u skladu sa svim uzusima nauke. Nema u njoj nesuvislih djelova, nema fraziranja, nema pričanja uprazno, nema ni lu-

tanja niti iznošenja neprovjerenih informacija. Literatura o problemima kojima se bavi savjesno je konsultovana, autori citirani bez obzira na (ne)usklađenost sa stavovima autora ove knjige. A kolika je autorova upućenost u crnogorsku književnu istoriju, neka pokaže podatak da se u knjizi o kojoj je riječ podjednako uspješno bavi vrlo dugim periodom od Ljetopisa Popa Dukljanina do romana Despa kralja Nikole.

Knjigu otvara izuzetno značajna sintetička studija *Pregled crnogorske usmene književnosti*. Upućenost autora u istorijske prilike na prostoru mnogo širem od današnje Crne Gore, dolazi u tome radu do izražaja već na prvoj stranici. Za razliku od većine dosadašnjih bavljenja crnogorskom usmenom književnošću, koja su se bazirala gotovo samo na epici, i to na onome nasljeđu što je zabilježeno u doba romantizma, Radoman svoju studiju počinje prvim pomenom slovenske muzičke tradicije (vizantijskoga hroničara T. Simokate). Ne ulazeći u detalje kojima se rečena studija bavi, naglašavamo da je autor u njoj dao zasluženom mjesto često zapostavljenome lirskom nasljeđu, a osim klasičnoga epskoga deseterca bavio se i proznim usmenoknjiževnim vrstama. Osim toga ta je studija i ozbiljan pregled svih bitnijih proučavanja crnogorske usmene književnosti.

Sljedeća je studija *Crnogorska srednjovjekovna književnost: identifikacija, periodizacija, pregled*, što spada u centar naučnoga interesovanja Aleksandra Radomana. Pod crnogorskom srednjovjekovnom književnošću on smatra kompletno literarno nasljeđe nastalo na prostoru dukljansko-zetske države (ili za potrebe njezine crkve) od IX do kraja XV vijeka – bez obzira na to da li je nastalo na starocrnogorskome ili latinskome i grčkom jeziku. Prvi dio studije predstavlja svojevrsnu teorijsku raspravu o tome što se podrazumijeva pod periodom naslovom naznačenim, opet s apsolutnom upućenošću u dosadašnja proučavanja toga perioda i sa sintetičkim osvrtom na sve bitnije stavove o njemu. Drugi dio predstavlja teorijski razrađenu podjelu

crnogorske srednjovjekovne književnosti na: biblijsku, hagiografsku i apokrifnu, liturgijsku, teološku, dramsku, juridičku, historiografsku, epigrafsku i prijevodnu, narativnu književnost. Za svaku od vrsta on navodi konkretna djela iz našega srednjovjekovnog književnog nasljeđa.

Naredna studija *Pregled crnogorske dramske književnosti do 1918. godine* svjedoči o širini interesovanja ovoga autora. Nastala je u okviru projekta *Istorija crnogorske književnosti*, čiji je Radoman bio glavni redaktor, a u okviru trećega toma autorski je izradio studiju o kojoj je riječ. Spisak autora koje je obuhvatio rečenom studijom toliki je da bi se navođenjem svih imena izašlo iz okvira ovoga osvrta. Dovoljno je reći da su studijom obuhvaćena ostvarenja od antike zaključno s romantizmom, kojemu je – prirodno – posvećen najveći prostor.

Ljetopis Popa Dukljanina predmet je interesovanja Aleksandra Radomana još od studentskih dana, kad je objavljen (u časopisu Matica) prvi njegov tekst o tome dijelu našega književno-istorijskoga nasljeđa, a kuriozitet je da je taj njegov studentski rad nedugo poslije toga uvršćen u spisak literature na jednoj našoj visokoškolskoj instituciji. Rad koji je objavljen u ovoj knjizi nosi naslov *Istorijski značaj Kraljevstva Slovena Popa Dukljanina* i čini ga 50 stranica koje umnogome izlaze iz naslovom naznačene problematike. Ta studija, bez sumnje, spada među najsadržajnije sintetičke studije o *Ljetopisu* i za promociju naše književne baštine bilo bi od velikoga značaja kad bi se u prijevodu na engleski jezik našla među koricama kakvoga prestižnog slavističkog inostranog časopisa. Evo ukratko pitanja kojima se u vezi s tim djelom Radoman u pomenutoj studiji bavi: rukopisi i redakcije, naziv djela, vrijeme nastanka, jezik i pismo, autorstvo djela, kompozicija, žanrovska pripadnost, istorijski kontekst. Sve je to razrađeno u posebnim poglavljima studije. Sa stanovišta filologije najbitnije je, po našem mišljenju, poglavlje o jeziku i pismu u kojemu je autor na sasvim nov način nedvosmisleno pokazao

da je postojao slovenski izvornik te hronike, koji je bio pisan glagoljskim pismom.

Studija *Prikazanje muke Jezusove Ivana Antuna Nenadića u crnogorskoj baroknoj književnosti*, pored ostalih kvaliteta, razobličava „carevo novo odijelo“ u crnogorskoj nauci i kulturi koja se u najnovije doba cijepa jednačenjem vjerskoga s nacionalnim. Da je postojao crnogorski barok, bez obzira na to je li riječ o primorju ili kontinentalnome dijelu Crne Gore, o pravoslavnim ili katoličkim autorima, to je za Radomana aksiom naslovom definisan. Umjesto nepotrebnoga dokazivanja te teze, on se bavi konkretnim problemima: dosadašnjim proučavanjem djela Ivana Antuna Nenadića i opsežnom bio-bibliografskom bilješkom o njemu, uvođenjem termina *barok u dugome trajanju* (uz teorijsku razradu da su se na našem prostoru prožimale različite stilske formacije i periodi u umjetnosti – u zavisnosti od reflektovanja iz evropskoga kulturnog prostora; konkretno, kako autor navodi, dok Nenadić pripada bokeškome baroku, u sušednoj Budvi istovremeno stvara M. Zanović, čije djelo nosi jasne naznake predromantizma), pitanjem originalosti djela i posebnim osvrtom na motiv eha u tome djelu.

Od antike, usmene književnosti do problema crnogorskih romanesknih početaka – teme su kojima se bavi autor u ovoj knjizi. Nakon studije o I. A. Nenadiću izuzetno je značajna studija *Turska pisma Stefana Zanovića u kontekstu poetike epistolarnoga romana*. Autor u njoj, osim razrade naslovljene teme, bitno proširuje vidike o istoriji crnogorskoga romana. Ostavljajući po strani srednjovjekovni prijevodni roman, Aleksandar Radoman iznosi jednu zapostavljenu i neuočenu pojavu. Pomjera donju granicu crnogorskoga romana za gotovo tri vijeka. Naime, naučno utemeljeno koriguje ustaljeni podatak da je prvi crnogorski roman *Nevidbog* Rista Ratkovića iz 1933. godine i ukratko izlaže istoriju te književne vrste u Crnoj Gori, s posebnim osvrtom na Zanovićeva *Turska pisma*. Studijom su, u okviru posebnih poglavlja, obuhvaćeni ovi

problemi: opšte osobine epistolarnoga romana, tipologija epistolarnoga romana, *Turska pisma* kao primjer epistolarnoga romana.

Potonja studija odnosi se na još jedan crnogorski roman. To je *Književnoistorijski značaj i poetika romana Despa Nikole I Petrovića*. Riječ je o studiji koja predstavlja donekle izmijenjen i prilagođen diplomski rad autora. I za diplomski rad autor je odabrao temu ozbiljniju i ozbiljnije razrađenu (čak i formalno, na 50 strana) od magistarskih radova koji se u najnovije vrijeme brane. Riječ je o do tada neobjavljenome dijelu našega književnog nasljeđa, romanu *Despa* kralja Nikole, koji je i stručnoj javnosti bio gotovo nepoznat kao romanopisac. A. Radoman jedan je od priređivača prvoga izdanja toga djela. Studija se bavi ovim problemima: opis rukopisa koji se čuva u ABO NMCG na Cetinju, žanrovsko određenje, *Despa* u kontekstu istorije crnogorskoga romana, poetika romana *Despa*, pripovjedačka situacija, organizacija vremena i prostora, likovi.

Ni mlađega autora ni ozbiljnije knjige u potonje vrijeme kod nas. Matica crnogorska imala je čast da bude izdavač prve knjige Aleksandra Radomana. Već ta knjiga i cio njegov dosadašnji rad, bez obzira na to što je tek zagazio u tridesete, svrstavaju ga među najozbiljnije proučavaoce crnogorskoga književnog nasljeđa. Nadamo se da će ova knjiga naći put do čitalaca, ne samo onih rijetkih crnogorskih, no i onih što se montenegristikom bave daleko od Crne Gore.

Adnan ČIRGIĆ

Rifat Rastoder: HRONIKA ZLOČINA,

Forum Bošnjaka Crne Gore, 2015.

Sloboda javnog uma i djelatna potencija intelekta nadahnuta i rukovođena idejom odgovornosti da članovi socijalibiliteta imaju povijesno-kulturološku zadaću da stalno unaprijeđuju organizaciju i kvalitet života svojih građana u više razvojne faze i oblike, nametnulo je slobodarsko, prosvjetiteljsko, filozofsko-pravno i socijalno-političko načelo, kao *condicio sine qua non* budućnosti ljudskog roda. Pored subjektivne krivice za delikte zločina masovnih razmjera u međunarodnom krivičnom pravu, kao naučnoj emanaciji regulacije zajednice čovečanstva za socijalni mir i pravo na život, konstituiše se odgovornost pravne, moralne, ekonomske i političke prirode, putem različitih vrsta sankcija prema članovima kolektiviteta, različitih oblika državno-društvenog organizovanja koje imaju ekonomsku, diplomatsku, političku, administrativnu, finansijsku i druge oblike fenomena odgovornosti članova društva te brisanje iz registra partija, korporacija, naučnih društava i medija što su promovisale, a nijesu spriječile fenomenologiju velikog zločina.

Čovječanstvo se nalazi pred velikim raskršćem konstituisanja novih oblika pravne odgovornosti kolektiviteta i članova socijalibiliteta, čemu mora da doprinese novi filozofsko-juristički i socijalno-politički um na osnovama istorije civilizacije, pravne teorije i nauke i društvene empirije. Upra-

vo, ovakva krucijalna pitanja ljudskog roda kao zajednice čovječanstva, pokreće studija javnog uma velikog kulturnog, javnog i prosvjetiteljskog djelatnika slobode, pravde i ljudskog dostojanstva, *Hronika zločina* Rifata Rastodera, na principima: *Nije zločinac onaj koji je počinilac, već onaj koji zločin ne spriječava* (A.Ajnštajn), *Onaj koji ne spriječi zločin njegov je saučesnik* (K.Jaspers), *Ko zlo ne spriječava pomaže mu da ono pobedi* (Petar I Petrović), *Kad zlo nadvlada dobro onda članovi društva nijesu više ljudska bića jer "teže zlo je zlu se ne opirat/no zlo činjet i zlo podupirat"* (J. Vujisić).

Zatočnik čovjekoljublja, pravde, filantrop, altruist i mirotvorac, borac protiv govora mržnje, zla i mizantropije, neustrašivi javni i kulturni djelatnik protiv zlokobnih glasnika bogova rata Marsa i Belone, Rifat Rastoder, zastupnik potencija javne riječi i javnog uma, kao prosvjetiteljskih ideja kojima se unaprijeđuje odgovornost za razviće čovjeka i ljudskog društva, čovjek širokih vidika, naobrazbe, ljudske i socijalne kulturne profilakse, istinski promotor multikulture i multivjerske harmonije, poetik lirske elegije, dramaturških fenomena socijabiliteta koji potresaju same osnove života. On traži u opštim načelima pojedinost, a posebnost u univerzalnom agonu i kauzalnost između događanja na društvenoj sceni između zbivanja i ideje režisera velike ratne drame sa početka devedesetih godina prošlog vijeka, što su po fenomenima mržnje i zla na ex jugoslovenskom prostoru postali najodiosniji i najbrutalniji delikti masovne negacije života ljudi i brojnih etničkih zajednica, što su svojim načinom izvršenja povrijedili savjest čovječanstva. Rifat Rastoder, novinar, pisac, poetik, povjesničar, publicista, narodni poslanik, kulturni djelatnik, pravdoljubac i čovjekoljubac, priredio nam je ljetopis o zločinima i njegovim akterima, povjesno-pravnu i socijalno-političku, kulturno-prosvjetiteljsku i političko-filozofsku ontologiju i aksiologiju velikih fenomena destrukcije ljudskog zla otkrivajući nam etiologiju, i osobito fenomenologiju zločina, koji tek treba da ispituju, s obzirom na posljedice raz-

voja ličnosti, društva i čovječanstva, socijalna psihologija, antropologija, kriminologija, viktimologija, filozofija međunarodnog krivičnog prava, sociologija, psihopatologija, forenzična medicina i druge srodne nauke, zbog svega što se dešavalo u doba kada se nije znalo *je li teže čovjeku u vremenu ili vremenu u čovjeku (P.Đ.)*.

Rifat Rastoder je ovim dvotomnim djelom metodološki - originalno i jedinstveno, dramaturški zanimljivo, a semantički potresno i dokumentarno temeljito oblikovao i strukturirao svoju *Hroniku zla* kao istorijsko-kulturni dokument u prilog ljudskoj dužnosti kulture sjećanja na nevine žrtve i počinioce monstruoznog zla i nasilja. Prvi tom je tematski podijeljen u četiri strukturne cjeline na epistemološkim postulatima, a čini ga: *Riječ autora*, sa duboko didaktičkim i semantičkim obilježjem ideja i poruka knjige; *Hronologija događanja*, koja na svakoj drugoj neparnoj strani predstavlja lucidne komentare i zapažanja jednog javnog djelatnika u zaštiti temeljnih postulata života i ljudskog dostojanstva kao prirodnih prava čovjeka, objavljenih u javnim glasilima i drugim periodičnim publikacijama kao prigovor savjesti protiv monstruozne prirode čovjeka i nečinjenja članova društva da se zločini spriječe. *Iz ličnog ugla*, fenomenološki prikaz nasilja i zla, negacije ljudskog dostojanstva i potiranja života; *Uzroci*, u kome se objašnjavaju etimologija i fenomenologija događanja tokom perioda 1991-2001., *Epilog* - podsjećanja na prirodu poznatih slučajeva u crnogorskom pravosudnom sistemu koji se odnose na naznačene fenomene zla, te *Indeks imena*. U drugoj knjizi, su dati strukturni elementi juristički oblikovanih procesa u više sudskih dramaturgija putem optužnih akata i konačnih judikata, kako bi se sagledali javni fenomeni jurističke prirode velike patologije društvenih fenomena na raskršćima istorijskih preobražaja društva.

Voluminozno dvotomno djelo *Hronika zločina* (970 st.) Rifata Rastodera, velika je retrospektiva burnih istorijskih događaja na razmeđu vjekova, snažno i potresno svjedočanstvo

o fenomenima užasnih zločina koji potiru čovjeka kao ljudsko biće i postavljaju pitanja: da li se čovjek i dalje nalazi u predvorju predistorije, nemoćan da socijalnim intelektom nadvlada prirodni atavizam, zbog čega u ljudskom srcu ima više mržnje nego ljubavi. Pri tome su književno-oblikovani, mudro potkrijepljeni, racionalno objašnjeni i lirsko elegični, dramaturški oblikovani strukturni djelovi knjige, velika sinteza jednog postulaciono sposobnog, intelektualno senzibilnog, prosvjetiteljski nadarenog, te kulturološko-eruditski sazdanog autora Rastodera, podarili naraštajima veliku dramaturgiju društvenih zbivanja jednog vremena kao spomenik nevinim žrtvama, opomenu na monstruozi fenomen zla i prigovor savjesti da svi članovi društva moraju da se bore protiv zla i nasilja, a kad ono nadvlada dobro, onda zajednica socijabiliteta nije više zajednica ljudskih bića jer ne posjeduje sposobnost i djelatno organizacioni i potencijalno-esencijalni oblik uma i odgovornosti da spriječi zločin i uspostavi konstitucionalne prirodne osnove ljudskog mira kao preduslova za ekonomski, socijalni, kulturni, prosvjetni i juristički fenomen života.

Djelo Rifata Rastodera najljepša je potvrda T. Samokrata: *Najvažnije što je saznao ljudski um – to je istorija. Ona je uživanje veliko, za dušu najbolji učitelj i vaspitač.*

dr sc. iur. Čedomir BOGIĆEVIĆ

UPUTSTVO SARADNICIMA

Arhivski zapisi objavljuju radove iz oblasti arhivske teorije i prakse, istorije i pomoćnih istorijskih nauka, istorije institucija, informatičkih nauka, prikaze i ocjene stručnih publikacija i časopisa, izvještaje sa stručnih skupova, itd. Radovi koji se objavljuju podliježu stručnoj ocjeni, izuzev prikaza i recenzija, izvještaja sa stručnih skupova i izvještaja o radu Arhiva, bibliografija i dr.

Radovi po pravilu ne treba da prelaze obim od 16 kartica i 5 ilustracija. Recenzije, prikazi i drugi prilozi ne mogu prelaziti 4 do 8 kartica teksta. Radovi koji su prihvaćeni za objavljivanje u časopisu, kao i objavljeni radovi ne mogu se objaviti na drugom mjestu bez saglasnosti *Uredništva*.

Autor je isključivo odgovoran za objavljivanje teksta ili ilustracija iz neobjavljenih materijala iz autorski zaštićenog rada (copyright).

Poželjna struktura rada je sljedeća: ime i prezime, adresa autora ili ustanove u kojoj je zapošljen, naslov rada, sažetak na jeziku članka (oko 300 znaka) koji se donosi između naslova i teksta članka, tekst samog rada, a na kraju članka nešto opširniji sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku (najviše 1500 znakova) sa naslovom članka.

Sve vrste radova moraju biti napisani na računaru u nekoj od verzija MS WORD program (MS WORD 6.0 i novijim) i snimljeni na formatu MS WORD dokumenta. Poželjna je upotreba fonta Times New Roman, stila normal, veličine slova 12 tačaka, (jednostruki prored - single) bilješke se pišu upotrebom funkcije footnote, veličine slova 10 tačaka i donose se ispod teksta.

Naslov teksta piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold) a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic). Fotografije i druge ilustracije moraju biti jasne i oštre u crno bijeloj tehnici.

Svi prilozi dostavljaju se na disketi, CD-u ili elektronskom poštom. Jedan primjerak priloga mora biti dostavljen na papiru formata A-4.

Časopis izlazi dva puta godišnje. Rukopisi se ne vraćaju. Honorar za objavljene radove isplaćuje se prema Pravilniku Državnog arhiva.

Adresa redakcije je : Novice Cerovica broj 2. 81250 Cetinje,

E-mail: pejovic.dacg@t-com.me, telefon/ fax: 041/230-226.

Uredništvo

АРХИВСКИ ЗАПИСИ
1/2015.

Коректор
Драгица Ломпар

Компјутерска припрема
ДауС - Цетиње

Тираж
300

Штампа
ЦИЦЕРО - Цетиње

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

930.25(497.16)(05)

Архивски записи: часопис за архивску теорију и праксу
= Archival theory and practice review / главни уредник Срђан
Пејовић, одговорни уредник Стеван Радуновић. - Год. 1. бр. 1
(1994) - . - Цетиње (Новице Церовића 2) : Државни архив Црне
Горе, 1994 (Цетиње: CICERO). - 24 цм.

Годишње.

ISSN 0353-7404 = Архивски записи (Цетиње)

COBISS.CG-ID 08216592